

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

enver paşa'nın anıları

1881-1908

Hazırlayan:
Halil Erdoğan Cengiz

TÜRKİYE BANKASI
Kültür Yayınları

13. basım

ENVER PAŞA
ANILAR (1881-1908)

YAYINA HAZIRLAYAN
HALİL ERDOĞAN CENGİZ

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2006
Sertifika No: 40077

EDİTÖR
EMRE YALÇIN

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: İSTANBUL, 1991
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA
1. BASIM: TEMMUZ 2006, İSTANBUL
13. BASIM: EKİM 2019, İSTANBUL

ISBN 978-975-458-834-7

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. 2622. SOKAK NO:6/3 1 BAĞCILAR/İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Fax: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 44871

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskulttur.com.tr

Anı

enver paşa'nın anıları

(1881-1908)

Yayına Hazırlayan

Halil Erdoğan Cengiz

*Enver Paşa'nın torunlarından
Hasan Ürgüp'ün aziz hatırasına...*

İçindekiler

ÖNSÖZ	ix
-------------	----

ANILAR

Geleceğin Enver Paşa'sı İsmail Enver'in Doğumu	3
Ailesi, Okula Başlayışı	3
İbtidai Tahsili	3
Askeri Rüstiye	7
Mekteb-i İdadi	7
Mekteb-i Harbiye	8
Erkânıharp Namzet Sınıflarında	11
Yıldız'da Sorgulanma	11
Son Sınıfta	15
Kurmay Yüzbaşılık	17
Manastır'da	17
Koçana'da	20
Üsküp'te	21
Müfettişliğe Atanma ve Kolağalığına Terfi	23
Çetelerle Çarpışmalar	25
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne Giriş	30
Yemin Töreni	32
Manastır'da Örgütlenme	34
Ant İçme Törenleri	37
Selanik'te Toplantılar	39
Manastır'a Dönüş	41
Rumeli'de Örgütlenme	47
Cemiyetin Gazetesi	50
Nazım Bey Meselesi	51
Dağa Çıkışa Doğru	57
Dağa Çıkış	61
Köylülerin Örgütlenmesi	74

Gazetedeiki lm Haberi	77
Daimi ete'nin Oluşturulması	79
Kuvve-i Müsellaha Nizamnamesi	80
Diğer Faaliyetler	82
Meşrutiyet'in İlanı	90
Selanik'te	93

EKLER

Yararlanılan Bazı Kaynaklar	101
Belgeler	102
Krokiler	114
Albüm	119

Önsöz

23 Temmuz 1908'den, yani İkinci Meşrutiyet'in, Hürriyet'in ilanından bu yana, yakın tarihimizin en çok sözü edilen, en çok tartışılan ve ileride dahi bu özelliğini koruyacak olan kişilerinden biri de Enver Paşa'dır.

Sunduğumuz metin, kişiliği ve faaliyetleri, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ve bağlaşıkları tarafında Birinci Dünya Savaşı'na katılmasındaki rolü, etkisi sebebiyle daima hatırlanacak olan Enver Paşa'nın doğumundan 1908 yılına kadar yaşantısını kapsayan anılarından meydana gelmektedir.

Bu anılar bizzat Enver Paşa tarafından bir deftere yazılmıştır ve bu yazıldığı ilk haliyle, öylece kalmıştır. Defter halen aileden, torunu Osman Mayatepek'in elindedir. İyi korunmuş durumdadır. Zamanın doğal etkisinin dışında, bir tahribata uğramamıştır.

Enver Paşa –o zamanki durumuyla Enver Bey– anılarını, kendi döneminin en çok kullanılan gündelik yazısıyla, *ırk'a* ile yazmıştır. Bu yazı, Şevket Süreyya Aydemir'in birkaç kez vurguladığı şekilde “inci gibi” bir yazı sayılamaz. Özensizdir. Ancak, güçlüklerle karşılaşılmasına rağmen, okunamayacak durumda da değildir. Okunamayan yerler pek azdır. Bunlar da mürekkep lekelerinin sayfa arkasına geçmesinden, sâbit kalemle yazılmış kısımların zamanla silikleşmesinden; yer yer, yapılan silinti, düzeltme ve eklemelerin iç içe girmesinden, doğal olarak da bazı yerlerde acele yazılmış el yazısının okunma güçlüğünden ileri gelmektedir. Bu tür güçlüklerle karşılaşılan yerler, dipnotlarla belirtilmeye çalışılmış; böylece, güvenilir bir metnin ortaya konulmasına özen gösterilmiştir.

Anılar, müsvedde halindedir. Çizilmiş, düzeltilmiş yerler fazlasıyla mevcuttur. Birçok sayfada kişi ve yer adları boş bırakılmıştır. Son derece dolu, hareketli, maceralı hayatı Paşa'ya bunları "tebyiz" ve "itmâm etmek" fırsatını vermemiştir. Hemen vurgulanması gerekir ki Paşa'nın karaladığı, düzelttiği yerler önceden yazılanlara karşıt, eski bilgileri değiştirici özellikler taşımamaktadır. Bunlar, daha iyi anlatmak, ifadeyi düzeltmek, daha düzgün cümleler kurmak, açıklık getirmek gibi amaçlarla çoğunun yazılış anında yapıldığı izlenimi edinilen düzeltmelerdir.

Enver Paşa'nın çizdiği, çıkardığı yerler arasında dikkatimi zi çeken sadece üç husus olmuştur. Bunlar da, olaylarla doğrudan ilişkili bulunmayan, daha çok kendisini ilgilendiren konulardır. Birincisi, Hürriyet'in ilanından ve Selanik'e gelip parlak bir şekilde karşılandıktan sonra, araba ile giderken, Cemal Bey'in (Paşa) kendisine söylediği, "*Sen şimdi Napolyon gibi oldun*" cümlesi ve kendisinin bu konudaki, "*Halbuki vazife-i askeriye nokta-i nazarından onun kâbına varamayan bir hareket*" yollu mütalaasıdır. İkincisi, Düvel-i Muazza-ma (Büyük Devletler) konsolosluklarına gönderilen bildirilerle ilgili olarak; imzaların bazılarının ve zarf üzerlerinin Canbolatzade İsmail Efendi'nin evinde kendisi tarafından yazıldığını belirten cümledir (not 98 ve not 57). Üçüncüsü, annesi Ayşe Hanım'ın, "*Başladığı işi bitirmeden dönerse sütünü helal etmeyeceği*" yolundaki uyarısının, Nazım Bey kanalıyla ulaştırılması muhtemel bir tekliften kaynaklandığını sonradan öğrendiğini belirten açıklamasıdır. Paşa'nın, bunların ilk ikisini, övünüyor görünmemek; üçüncüsünü ise, eniştesini bir kez daha gündeme getirmemek için çıkardığı düşünülebilir.

Bu vesile ile hatırlatalım ki Enver Paşa, anılarında, övünmemeye son derece dikkat etmiş görünmektedir. Başarılarına değindiği yerlerin hemen hepsinde, özellikle çetelerle olan çatışmalarını anlattığı yerlerde, duygularını açıklamaktan, hangi güç şartlar altında çarpıştığını ayrıntılarıyla belirtmekten özellikle kaçınmıştır. Bazen beş saat, bazen on üç saat süren

ezici ve yorucu bir yürüyüşten sonra, dinlenemeden çatışmaya girdiğini, takiplerin kimi zaman bütün gece, kimi zaman on bir saat sürdüğünü, karlar altında donma tehlikesi atlattığını, hatta sağ uyluğundan yaralandığını dile getirdiği cümleler bile sanki kısa ve net bir askeri raporun cümleleri gibidir. Bunlarda ayrıntılara yer yoktur. Tıpkı: Görev yerine getirilmiş, düşman yok edilmiştir; ya da şöyle olmuştur, kaybımız yoktur ya da şu kadardır, kabilinden satırlardan ibarettir. Kendi yaralanışını bile şu sade cümlelerle anlatır: “*Müşademedede bir kişi mecrub oldu; bu müşademedede yalnız ben sağ kaynağımdan yaralandım. Bir ayda tedavi olabildim.*”

Kâzım Karabekir Paşa'nın tanıklığı olmasa (not 22), onun, Bulgar çetecilerinden sekiz adım mesafede, en ön safta sabahlama pahasına eşkiyayı yok ettiğini, yazdıklarına bakarak, anlayabilmeye imkân yoktur. Enver Paşa, bizzat kumanda ettiği müfrezelerle birlikte, muhtelif çetelerle tam elli dört kez çarpışmıştır. Bütün bu çarpışmaların hikâyesini de üç-dört sayfanın içine sıkıştırmıştır. Halbuki, isteseydi, bunların sadece bir tanesini bile sayfalar boyunca anlatabilirdi. Anlatmamıştır. Bunlardan belli başlılarını, maddeler halinde sıralamakla yetinmiştir. Belki de o dönemde Makedonya'da günlük yaşantının bir parçası durumuna gelmiş bulunan çete takipleri ile müşademelerinin ve kendisinin bunlardaki rolünün ne olduğunun herkesçe bilindiğini düşündüğü için bu yolu tutmuştur denilebilecektir. Ancak, sonradan değişikliğe uğramış olsa bile, burada, alçakgönüllülüğünün bu tutumunu etkilediğini kabul etmek gerekmektedir. Çünkü, o tarihlerde, asker olarak, çete takipleriyle gerçekten hakkıyla ün kazanmış, tanınmış, övünmesi yadırganmayacak bir kimse durumuna gelmiş bulunduğunu, çağdaşı güvenilir tanıklar anlatmaktadırlar.

İki hürriyet kahramanından biri olan, *Servet-i Fünûn*'un 934'üncü sayısında resmi, Enver Paşa'nunkinden daha büyük boyda basılan Kolağası Resneli Ahmet Niyazi Bey, doğruluğunu Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi'ne de tasdik ettirdiği *Hâtîrât*'ında, Enver Paşa'nın bu dö-

nemde çete takip hareketlerinde kazandığı başarıyı şöylece vurgular: “... Bilhassa, harekât-ı takibiyeyi gayet ciddi ve muvaffakiyetli bir himmetle idare eden ve zatı, Makedonya ihtilalcileri meyanında ehemmiyetle telakki edilen Erkânıharp Binbaşısı Enver Bey...”

Şüphesiz, Şevket Süreyya Aydemir’in Enver Paşa’yı yakından ve çok iyi tanıyan İsmet Paşa’dan naklettiği şu cümleler de, bu konuda, mutlaka göz önünde tutulması gereken güçlü ve güvenilir bir tanık kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır:

“Enver Paşa, ihtilalden önce ahlak, cesaret ve kahramanlık misali tanınmıştır. Enver’e en çetin kıta hizmetleri, tam ve itibarla emniyet edilmiştir.

Enver Bey’in birden ön plana çıkışı, Meşrutiyet’in ilanında fedakârlık ve kahramanlık olarak ön safta yer tutmuş genç subaylar arasında, şahsi ahlakı, komitecilerin takiplerindeki müstesna vasıflarının dillerde dolaşması ve bunların herkes tarafından kabul edilmesi iledir. Zamanın telakkisine göre, şahsi ahlakı örnek denecek kadar temizdir. Eşkırıya takibinde çok cesur ve başarılıydı. Erkânıharp (kurmay) subayı, o zaman orduda, az çok tenkit edilen, çekiştirilen bir sınıftı. Kurmay olarak orduda, itibarlı bir yer tutmak kolay değildi. Çok vasıf istiyordu. Enver Paşa bu vasıflar bakımından çok başarılı, çok şöhretliydi.

Görüştüğüm zaman fark ettim ki çok konuşkan değildir. Konuşmalarının çekici bir özelliği yoktu. Az konuşurdu. Fakat konuşmaları etraflı, inandırıcıydı.

Muhakkak ki çok cesurdu. Özellikle Bulgar, Rum komitecilerinin takiplerinde başarıları büyük oldu” (Ş.S. Aydemir, Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa, C: 2, s. 437, 438).

Enver Paşa, bu tür övgülerin temelini oluşturan hizmetlerinin büyük bir kısmını sadece bir cümle ile özetleyivermiştir: “Bu suretle, iki sene zarfında, yalnız, kumanda ettiğim müfrezelerle elli dört müsademede bulundum.” Demek ki, bizzat kumanda etmediği (Kitka müsademesi gibi), sadece müfrezeyle birlikte katıldığı çatışmalar bu sayıya dahil değildir ve Enver Paşa, iki yıl boyunca, en az, her iki haftada bir çetelerle

çarpmış olmaktadır. “Müşademe” veya “musademe,” her ne kadar sözlüklerde “silahlı iki grup arasındaki kısa çatışma, çarpışma” şeklinde tanımlansa da, burada söz konusu edilen müşademeler birkaç saat karşılıklı ateş etmeden ibaret birer süre değil; haber alma, iz sürme, kuşatma, çarpışma, kaçabilenleri kovalama sürelerini de kapsayan, ayrıca çetelerin tuzaklarına, baskılarına karşı her an uyanık bulunmayı gerektiren bir süreç olarak düşünülmelidir kanaatindeyiz. Takipler kısa bir zaman işi değildir: Kimi zaman günlerdir, kimi zaman haftalardır ve bazen da bir aydır. Enver Paşa’nın bir ay süren bir takipten döner dönmez hemen bir başka göreve yollandığını yazdıklarından öğreniyoruz.

Enver Paşa, 1912 yılı Haziran’ında, Trablusgarp’ta bulundukları kamp İtalyanlarca top ateşi altına alınınca, top mermileriyle ilk karşılaşan Arap askerlerine cesaret vermek için mermilerin düştüğü yere gittiğini, küçük bir şarapnel parçasının kalçasına doğru geldiğini, fakat bu parçanın saatine asılı madalyona çarpması sebebiyle yaralanmadığını; olayın, kalçaya madalyonun izinin çıkmasından ibaret kaldığını ve bundan sonra, düşen mermilere rağmen, bütün hattı ikinci kez baştan başa geçtiğini, oradan gönderdiği bir mektubunda yazmıştır. Sunulan anılarda buna benzer tehlikeli bir olayın anlatılması yoktur. Fakat, Paşa’nın Makedonya’daki çete savaşlarındaki tutumuna ışık tutan şöyle bir cümle vardır: “... Çetelere tesadüfte, derhal firarlarını men için sadece bir ihâtdan (kuşatmadan) sonra, yaklaşılacak noktayı bizzat keşfederek kısaca hücum etmek çaresine tevessül etmiştim.” Gerek Kâzım Karabekir Paşa’nın tanıklığından, gerek bu cümleden anlıyoruz ki Enver Paşa, çarpışmalarda daima ön safta ve erleriyle omuz omuzadır. Çete savaşlarındaki haklı ününü de bu şekilde, on kez ölümden dönerek kazanmıştır. Enver Paşa, bu özelliğini ömrü boyunca yitirmemiştir. Trablusgarp’ta mermilerin düştüğü yerlerde dolaşır. Örgüt faaliyetlerinde gönüllü fedailik görevini üstlendiği de bilinmektedir. Sonradan general olan o sıradaki yaveri Kâzım Orbay’ın beyanıyla sabittir ki, başkomutan olmasına rağmen Sarıkamış muharebesinde

alay, tabur hattını geçerek ateş sahası içine dek girmiştir. Ömrünün son savaşında da makineli tüfeklere karşı at üstünde, elde kılıç saldıran yirmi beş kadar savaşçının en önündedir. Orada, Rus kurşunlarıyla vurulmuş, öylece şehit olmuştur.

Enver Paşa'nın örgütle ilgili faaliyetleri hakkında yazdıklarında da, çetelerle olan çatışmalarını anlattığı sade üslup göze çarpmaktadır. Bu konuda anlatılanlarda dahi çarpıcı, heyecanlandırıcı bir husus görünmemektedir. Sanki Enver Paşa köylerde, kentlerde bir turist gibi dolaşmakta; padişaha başkaldırmaktan korkmayan, çekinmeyen ve Cemiyet'e katılmak için kuyruğa girip teklif bekleyen subayları, kentlileri, köylüleri zahmetsizce örgütlemekte; her şey kendiliğinden olmuş bitmiş de, o bunlara sahip çıkıvermiş gibi bir izlenim bile belirebilmektedir. Gösterişsiz cümleler arasında; Paşa'nın kılık değiştirmesi, gizlenmesi, ihtiyatlı davranması; eskiden on-on beş atlı ile birlikte geçilmesi bile tehlikeli sayılan yerlerden hiçbir önlem alamadan geçmek zorunda kalması gibi hususlar, adeta inandırıcılık kazanamamaktadır. Paşa'nın dağa çıkmak üzere Selanik'i terk ettiği andaki duygularını dile getiren "*Artık Selanik'i, ailemi, istikbal-i maddimi terk ederek sadece ahaliden bir fert gibi, hükümetin bütün kuvvetine karşı ailenen, müsellahan [silahlı olarak] ilan-ı isyan ediyordum. Fakat evvela Allah'a ve Peygamber'e, sonra da Cemiyet'imizin [Terakki ve İttihat] teşkilatına, hükümetin zulmünden bizar [bıkılmış] olan millete itimad-ı tammım [tam güvenim] olduğundan istikbal-i vatanı gayet parlak görüyor, bunun için benim maddeten kararan istikbalimin zulmetine [karanlığına] ehemmiyet vermiyordum.*"

Şehrin kapısında kolcuların gözüne ilişmeden çıktık. Vardar Kapusu'nda henüz açılmış olan kahvelerin önünden geçerken artık Selanik'e de veda ediyordum. Nişanlarımı sökerken hissettiğim ufak bir teessür büsbütün zail olmuştu. Vakıa artık eski tahayyülâtım gibi memlekete hadim iyi bir asker olamayacaktım. Çünkü bu andan itibaren hiç idim. Dağda ise kim bilir hangi kurşunla vurularak asi diye cesedim bir köşeye atılacaktı" diyen cümleleri de aynı durumdadır. Hatta mut-

lu sona erişilmesinden, Hürriyet'in, Meşrutiyet'in ilanından sonra; önemli bir başarısı olmadığı halde, geniş halk kitlelerinin bir kahraman görmek istemeleri üzerine, onları tatmin etmek için, yakışıklı, ahlaklı, başarılı, örnek bir kurmay binbaşı olan Enver Bey'in, Resneli Niyazi Bey'in yanı sıra "işte kahramanınız" denilerek, Cemiyet (Talât Bey/Paşa) tarafından kitlelerin önüne itilip itilivermediği sorusu dahi akıldan geçmektedir.

Bu aldatıcı izlenim Enver Paşa'nın mütevazı üslubundan kaynaklanmaktadır. Yanıltıcıdır. Çünkü sadece Enver Paşa'nın burada yazdıklarından değil, gerek Karabekir Paşa, gerek Kâzım Nami (Duru) gibi faaliyetlerin içindeki güvenilir kalemlerin açıklamalarından da anlaşıldığına göre; Manastır'da, Enver Paşa'dan önce örgütlenmeye gidilememiştir. Bursalı Tahir Bey'in, Enver Paşa'ya vaki açıklamasına nazaran da dört-beş yıl önce başlatılan bir çalışma çarçabuk ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Enver Paşa, sıfırdan işe başlamış, kısa sürede asker ve sivil kesimde örgütlenmeyi başarmış, hatta geniş köylü kitlelerini dahi örgütleyerek silahlı başkaldırmaya hazır duruma getirmeye başlamıştır. Örgütün ağırlığının subay kesiminde olmasına ve halkın orduya olan güvenine rağmen, bunlar kolay işler değildir.

Bu arada hatırlanmalıdır ki Meşrutiyet'in ilanından önce dağa çıkan en büyük silahlı güç olan Niyazi Efendi Çetesi veya Resne Çetesi'nin başındaki Kolağası Resneli Ahmet Niyazi Bey de Enver Paşa zamanında örgüte alınmıştır. Hasan Tosun Bey'in örgütle olan ilişkisini de Enver Paşa başlatmıştır. Bu yüzden, "*Cemiyet 2. ve 3. Orduların içinde hızla yayıldı. MANASTIR, Bursalı Tahir, Binbaşı Süleyman Askeri, Binbaşı Vehip, Teğmen Atıf gibilerinin önderliğinde önemli bir merkez oldu*" veya "*Manastır'da Niyazi Bey arı gibi çalışıyordu*" şeklindeki, Enver Paşa'yı ve onunla birlikte Kâzım Karabekir Paşa'yı Manastır'daki örgütlenmenin dışında bırakan değerlendirmeler gerçeklerin belirtilmesinde yetersiz kalmaktadır. Ş.S. Aydemir'in de, "*Kâzım Nami Bey'in hatıralarında Manastır'da Hürriyet Cemiyeti'nin bir şubesini kurmaya Selanik*

merkezince Binbaşı Enver Bey'in memur edildiğine işaret eder. Oradaki şubeyi Enver Bey'in kurmuş olması mümkündür. Çünkü 1908 ihtilalinden önce Manastır'da OSMANLI TERAKKİ VE İTTİHAT CEMİYETİ Vilayet Heyet-i Merkeziyesi olarak çalışan ve bu namla beyannameler neşreden, ciddi faaliyetlerde bulunan bir teşekkül mevcuttu. Bu teşekkülün, hürriyetin ilanından önce merkez kadrosunu şu zatlar teşkil ediyorlardı” (Ş.S. Aydemir, a.g.e., C: 1, s. 285) diyerek, Enver Paşa'nın adı geçmeyen bir yönetim kurulunu belirtmek suretiyle ihtimalli bir dil kullanması da bazı şüphelere yol açabilmektedir. Oysaki Enver Paşa'nın o tarihlerde Manastır'daki yönetim kadrosunda bulunmaması doğaldır. Çünkü Cemiyet'in en üst düzeydeki yöneticileri arasına girmiş ve Manastır kadrosundan çekilmiştir. Sunulan anılarda durumu aydınlatıcı yeterli bilgi vardır. Bu husus üzerinde önemle durmamızın sebebi Manastır'daki örgütlenmenin, son adıyla Osmanlı İttihat ve Terakki, önceki adlarıyla Osmanlı Hürriyet veya Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin büyük gücünü oluşturmalarıdır. Şayet Manastır'daki örgütlenme olmasaydı, Hürriyet ve Meşrutiyet'in Temmuz 1908'de ilan edilip edilemeyeceği, düşünülmesi gereken bir konudur. Şüphesiz, Manastır'daki örgütlenmede, pek çok kişinin gayret ve katkısı vardır. Ancak buradaki potansiyeli harekete geçirenin Enver Paşa ve onunla birlikte Kâzım Karabekir Paşa olduğu, bu iki şahsın birbirini doğrulayan anılarından anlaşılmaktadır.

Enver Paşa, sunulan anılarında ve bunların kapsadığı dönemde; cesaretiyle, örgütçülüğüyle, ahlakıyla, askerliğiyle sivilrilmiş genç, gelecek vaat eden, yakışıklı bir binbaşı kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Kendisine yöneltilen eleştiriler ve suçlamalar yaşantısının bu evresiyle ilişkili değildir. Bu anılar onun, ucuz olmayan bir bedel karşılığında, hakkıyla yükseliş yollarını açmaya başladığını ortaya koymaktadır. Ne var ki, bu anıların içinde; normal terfilerle, derece derece ilerleyişlerle değil, yüksek sıçramalarla 1908'i izleyen yıllarda, özellikle yarbaylıktan tümgeneralliğe kadar çıktığı 1912-15 yıllarında gerçekleşen olağandışı yükselişinin sonucunda eriştiği ülkenin

kaderine hükmetme düzeyine, yeterli deneyim, bilgi ve kültür birikimine sahip olarak gereği gibi hazırlandığını gösterir bilgiler yer almamaktadır. Paşanın yararlandığı kaynaklar; cesa-reti, gözlemleri, Cemiyet'in değerlendirmeleri hariç, meçhul-dür. Özellikle, anılarda kitap adı yoktur. Sözü edilen neşriyat, sadece Cemiyet görüşleriyle ilgili birkaç dergidir. Enver Pa-şa'nın dışa, dünyaya açılan tek penceresi ise, Almanya'ya ba-kan *Neue Freie Presse*'den ibaret gibidir.

Enver Paşa'ya, Trablusgarp'ta, hastalanan ceylan yavrusu için gözyaşı döktüren duygusallığı burada da vardır. Talât Pa-şa'nın, Dr. Nazım Bey'in yüzlerine bakar bakmaz olumlu izle-nimler edinir. Halkın sevgi gösterileri gözlerini yaşartır. Fakat, takdir ederken daha rahat olmasına mukabil, yergilerinde, ge-nel olarak, ölçülüdür. Müşkiller karşısında da daima özgüve-nini korumuş görünmektedir.

Memleket meseleleri hakkındaki görüşleri, esas itibariyle Jön Türklerinki, Terakki ve İttihat'inki, emsali genç subayların çoğununki gibidir. Hükümet güvenilir ellerde değildir, acizdir, güçsüzdür. Onur kırıcı durumlarla karşılaşmaktadır. Avrupa hükümetlerinin güveni yitirilmiştir. Bu yüzden Rumeli'nin elden çıkma tehlikesi vardır. Padişahın etrafında alçaklar bulunmak-tadır. İdare zalimdir, haindir, fenadır. İstanbul suiistimaller için-dedir. Millet felaket girdabına sürüklenmektedir. Bu halin deva-mı memleketin mahvı demektir. Yapılacak iş; mutlakiyet idaresi yerine Meşrutiyet'i getirmek, 1293 (1876) Anayasası'nın uygu-lanmasını sağlamak, merkezi yönetimi ıslah etmektir.

Enver Paşa, Makedonya'da iyi bir gözlemcidir de. Koça-na'da bir miralay (albay) komutasında katıldığı 200 kişilik bir Bulgar çetesiyle olan çarpışmadaki başarısızlığı tahlil eder: Arazi iyi keşfedilmemiş, hareketlerde birlik sağlanamamış ve çatışma geceye kadar sürdürülerek, eşkıyanın karanlıktan ya-rarlanıp kaçmasına fırsat verilmiştir. Bunu bir ibret dersi ola-rak, daima göz önünde tuttuğunu yazan Paşa, o günden son-ra, çetelerle her karşılaştığında, araziye bizzat keşfetmiş, he-men kuşatmaya geçmiş, kaçışları önlemek için işi gündüz gö-züyle bitirmeye özen göstermiş, başarıya da ulaşmıştır.

Üsküp'te kafasında yer eden bir başka gözlemi daha vardır: Kanunlar gerektiği gibi uygulanmamaktadır. Astlar üstlerine itaat etmemekte, bu yüzden amirler astların gönlünü alarak iş gördürmeye çalışmaktadırlar. Üstüne karşı gelen bir subaya hiçbir şey yapılamamakta, iktidarsız ve bunak üstlerde astlarını kendilerine itaat ettirecek özellik bulunmamaktadır. Enver Paşa'nın, Başkumandan Vekili (yani gerçekte Başkumandan) olduğunda, orduyu ıslah ederken bu tür gözlemlerinden yararlandığına şüphe yoktur. Onu en sert biçimde eleştirenlerden biri olan Kurmay Yüzbaşı Şerif Bey bile, ordudaki ıslahatına değinerek, *"Eski alışkanlıkla yeni tayinlere ayak sallayan her kumandan veya subay derhal emekliye ayrıldı. İtiraz lakırdısı ağza alınmaz oldu. Herkese bir çeviklik, bir sürat, bir askerlik geldi: Ordu yeni bir dünyaya doğdu"* demiş ve sözlerine şunları eklemiştir: *"Ordumuz, orduya; subayımız, subaya benzedi"* (Ş.S. Aydemir, a.g.e., C: 3, s. 48).

Enver Paşa'nın anıları okunurken, "Acaba Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatı meseleleri, bir gencin 21 yaşından 27 yaşına dek Makedonya'dan görebildiklerinden mi ibaretti?" "Terakki ve İttihat'ın yeterli olan ve olmayan tanıları nelerdi?" "Bu Cemiyet'in çalışmaları başarıya ulaşmasaydı devletin durumu ne olurdu?" "Cemiyet, umduğu gibi, ülke ve millet bütünlüğünü sağlayabilmiş miydi? Yoksa, aksine, bölünme ve yıkılışı mı hızlandırmıştı?" "Türk olmayan unsurlarla yapılan işbirliği ve onlara tanınan haklar memleket hayrına mı olmuştu?" "Hayatında, fiilen alay kumandanlığı dahi yapmadan Başkomutan olan Enver Paşa, sırasıyla bütün üst rütbe-lerde normal süresi kadar ya da o süreye biraz daha yakın çalıştıktan sonra o mevkiye gelseydi, memleket ve millet hayrına olduğuna inandığı proje ve girişimlerini daha gerçekçi temeller üzerine oturtabilir miydi?" "Birinci Dünya Savaşı'na katılmaktan kaçınılabilir miydi? Tarafsızlık mümkün müydü, değilse, Almanlarla daha elverişli anlaşmalar yapılabilir miydi?" gibi sorular art arda akla gelmektedir. Çalışmamızın amacı, Enver Paşa ve son adı kısaca İttihat ve Terakki (İttihâd ü Terakkî) olan Cemiyet hakkında hüküm vermek olmadığından,

sadece metnin nakli esnasında dikkatimizi çeken bazı hususları belirtmekle yetiniyor; değerlendirmeyi okurların, araştırmacıların, tarihçilerin takdirine bırakıyoruz.

İttihat ve Terakki, hatasıyla sevabıyla tarihe mal olmuştur. Galiba, bu örgütü değerlendirirken mutlaka gözden uzak tutulmaması gereken iki önemli husus karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki Kâzım Karabekir Paşa tarafından, “*Cemiyet’in şerefli tarihiyle Fırka’nın hata ve mesuliyetleri birbirine karıştırılmamalıdır. Fırka, büsbütün bir başka teşekkül ve büsbütün başka bir istikamettir. Adeta İttihat ve Terakki’nin teredidiyi [yozlaşmayı] andıran bir istihalesidir [başkalaşmasıdır]...*

Meşrutiyet’in ilanına önayak olan İttihat ve Terakki, fırka haline girince, siyasetten gayri meşru istifadeler temin etmek isteyenlerin entrikalarına kapılarak bünyesinde zaafılar ve tefrikalar (anlaşmazlıklar) baş gösterdi. Ve bu yüzden içten ve dıştan gelen darbelere karşı milli bünyenin mukavemetini kıran amiller arasına girdi. En sonunda Cihan Harbi’nin feci akıbetiyle de iflas edip tarihe karıştı. Milleti, uğradığı bu yeni felaketten kurtarmak için İttihat ve Terakki’nin fırka [parti] hayatına karışmayan eski fedakâr unsurları bile, artık İttihat ve Terakki namıyla ortaya atılamadılar. Cemiyet’i fırkacılığa sürükleyen tecrübesiz başlar memlekette bile kalamadılar” (Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu? Nasıl Kuruldu? Nasıl İdare Olundu?*, s. 22-23) cümleleriyle ortaya konulan bakış açısidir. İkincisi, Makedonya’daki genç subay kesimi başta olmak üzere, zamanın aydın ve dinamik kesiminin Cemiyet’i desteklediğinin; Kurtuluş Savaşı’nda ve Cumhuriyet döneminde önemli mevkilerde bulunmuş, büyük hizmetleri görülmüş, ülkenin kaderinde söz sahibi olmuş birçok şahsiyetin Atatürk, İnönü, Bayar dahil, hiç değilse belirli bir dönemde Cemiyet faaliyetlerinde yer aldıklarının birer gerçek olarak karşınıza çıktığıdır.

Eldeki defterin üzerinde, anıların ne zaman kaleme alındığını belirtir herhangi bir tarih veya kayıt mevcut değildir. Sadede, Enver Paşa’nın koyduğu, “şimdi kolağası”, “şimdi Meclis-i Mebusan Reis-i Sanisi”, “şimdi Dahiliye Nazırı”, “şimdi

... mebusu” gibi notların yardımıyla; bunların en erken 1908 yılı sonlarında, daha güçlü bir ihtimalle Şubat 1909’dan yani Paşa’nın Berlin ataşemiliterliğine atanmasından sonra yazılmaya başlandığı ve 1909 yılı ortalarında hâlâ yazımının sürdüğü söylenebilecektir.

Torunu Osman Mayatepek’in elinde bulunan iki küçük defter, Enver Paşa’nın anılarını yazdığı bu döneme ait muhtelif notlarının var olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, anılarını yazarken, herhalde yurtdışında bulunması sebebiyle, bu notlarından geniş ölçüde yararlanamadığı ve daha çok belleğine dayandığı anlaşılmaktadır. “Sureti aşağıdadır” denilen mektupların metninin verilememesi, birçok yer ve kişi adları ile tarihlerin boş bırakılması, çetelerle olan müsademelerin tarih sırasına göre yazılamaması gibi hususlar bu gerçeği belirtmektedir. Paşa, boş bıraktığı yerleri, notlarına bakarak veya sorarak ileride tamamlamayı düşünmüş olmalıdır. Aksi takdirde, mesela köyün adını boş bırakmaz, bir köy deyip geçebilirdi. Geçmemiştir.

Anıların dili, zamanına göre, sadedir ve konuşma diline yakındır. Resneli Niyazi Bey’in anıları (*Hâtırat-ı Niyazi*) ile eldeki metnin dili ve üslubu karşılaştırıldığı zaman; Enver Paşa’nındaki sadelik iyice belirginleşmektedir. Paşa’nın sade bir dil kullanmaya özellikle özen gösterdiğini belirtir düzeltmelerinin birkaçına notlar bölümümüzde yer verilmiştir. Metinde, yabancı dil kurallarına göre yapılmış tamlamalar haddinden fazla, yadırgatıcı ölçüde değildir. Divân-ı Harb-i Askeri, kudema-yı ümera-yı askeriye, Tarih-i İnkılab-ı Osmani, Kuvve-i umumiye-i milliye, yevm-i mesud-ı Meşrutiyet gibi zincirleme tamlamaların sayısı ona bile ulaşmamaktadır. Fakat düşük, bozuk cümleler fazlasıyla mevcuttur. Anlam çıkarılmasını engellemeyen bu tarz cümleler, büyük çoğunluğuyla olduğu gibi bırakılmış, pek az yerde düzeltilmiş, parantez içine alınarak gösterilen küçük eklemeler yapılmıştır. Böylece, sunulan metnin belge özelliğinin bozulmamasına özen gösterilmiştir. Yine aynı amaçla metin, günümüzün diliyle verilmiş, ara sıra, günümüzün gençlerine yabancı geleceği düşün-

len kelime ve tamlamaların pek azının bugünkü karşılıkları-
nın verilmesiyle yetinilmiştir. Yan başlıklar asıl metinde yok-
tur. Okuma, bulma kolaylığını sağlamak bakımından tarafı-
mızdan eklenmiştir.

Metnin doğru okunmuş şekliyle sunulabilmesi için elden
gelen gayret sarf edilmiştir. Noksansları, yanlışları en alt dü-
zeye indirebilmek amacıyla, konu ile ilgili bazı eser ve anıla-
ra, *Kamus-ül âlam'a*, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve*
Coğrafiyâ Lugatı'na, özellikle büyük güçlükler arz eden yer
adlarının doğru okunabilmesi bakımından eski tarihli Fran-
sız, Alman atlaslarına başvurulmuştur. Bunlara rağmen şüp-
heli kalan yerler için de 1900 doğumlu bir mütercim, yazar,
şair, araştırmacı olan ve iyi bildiği beş yabancı dil arasında
Bulgarca da bulunan, Balkanlar'daki Türklerle ilgili araştı-
malarını doksanlı yaşlarına dek sürdüren Ali Kemal Bal-
kanlı'ya danışılmıştır. Drenovo'nun, Kızılıcklı; Kuruşe-
vo'nun, Armutlu; Mogila'nın, Tepe; Klisura'nın, Derbent;
Pojar'ın Yangın anlamına gelen doğru okumalar olduğu
kendisinden öğrenilmiştir. Buna rağmen, bütün adlarda, ke-
sin doğrulara ulaşabildiğimizi söylememiz mümkün de-
ğildir. Çünkü Makedonya'daki yer adları Türkçe, Rumca,
Bulgarca, Arnavutça gibi çeşitli dillerdendir. Üstelik bazıla-
rının adları değişik biçimlerde de söylenmektedir. Mesela,
Debre'nin bir adı da Dibre'dir. Şemsettin Sami, herkesin
Tikveş olarak bildiği yerin adını Tekeveş olarak vermekte-
dir. Anılarında bu yöredeki olaylara yer verenlerin ekserisi,
bunları eski yazıyla kaleme aldıklarından ve onları bugün-
kü yazımıza çevirmiş olanlar da bizimle aynı güçlükleri pay-
laştıklarından, bu tür kaynaklar da tümüyle güvenilir du-
rumda olamamaktadır. Mesela, Kâzım Karabekir Paşa'nın
İttihat ve Terakki'sinde Gevgili kazası, birçok yerde Kökili
şeklinde yazılıdır. Tahsin Uzer'in hatıralarında Keserye ve
Tikoş olarak geçen yerlerin Kesriye ve Tikveş olması ihtimal
dahilindedir. Eski yazıdaki güçlükler sebebiyle, yanılmaya
elverişli bu tür okumaları tümüyle güvenilir duruma getire-
memişsek, bağışlanacağımızı ummaktayız.

Enver Paşa'nın anıları, konu ile ilgilenenlerin tümüyle yabancı, meçhulü değildir. Ş.S. Aydemir, bu metni görmüş ve *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* adlı değerli eserinde, gerek bölümler almak, gerek metne yedirmek suretiyle büyük ölçüde bilinir duruma getirmiştir. M. Şükrü Hanioglu tarafından yayına hazırlanan *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*'da da (Der Yayınları, s. 253, 267), bu anıların baş kısmı Türkçe olarak 253-266'ıncı, Almanca olarak da 267-282'nci sayfalarda yer almıştır. Ancak, Enver Paşa'nın kaleminden çıktığı şekliyle ve bütünüyle sunulan metnimizin daha güvenilir bir kaynak olacağı belirgindir. M. Şükrü Hanioglu'nun yayımladığı Türkçe metin, aslını sunduğumuz anılardan Almancaya yapılmış bir çevirinin tekrar Türkçeye çevrilmişidir. Buna rağmen, Ş.S. Aydemir'inkinden daha güvenilir bir belge durumundadır. Çünkü metne sadık kalınmıştır. Ş.S. Aydemir ise metni sadeleştirirken yer yer, doğru ya da yanlış, ufak tefek eklemeler yapmıştır. Ayrıca dalgınlıkla, zaman ve mekânda karışıklığa yol açan nakillerde de bulunmuştur. Mesela, anılan eserinin ikinci cildinin 13-14'üncü sayfalarında şunları yazmıştır:

"Binbaşı Enver Bey'in halk önünde ilk konuşması, 10 Temmuz 1908'de [Notumuz: Ya 10 Temmuz 1324'te veya 23 Temmuz 1908'de olmalıdır] [23 Temmuz] Makedonya'nın Köprülü Hükümet Konağı önünde, Meşrutiyet'i ilan eden nutku olmuştur. Bu sahnenin aynı gün Manastır'da şehir meydanında, Binbaşı Vehip Bey'in (Paşa) bir Top Arabası üstünde okuduğu nutukla ve ufukları inleyen top sesleri arasında tekrarlandığını biliyoruz. Yalnız Manastır'daki törenin çok göz alıcı olmasına ve Vehip Bey'in nutkunun, dinleyenler tarafından anlaşılmamış olsa bile, Osmanlıcanın en ağdalı kelimeleri ve üslubu ile yazılmış bulunmasına karşılık, Köprülü töreni biraz gösterişsizdi. Enver Bey'in nutku, açık ve sadeydi. Vehip Bey'in nutkunda onun duyguları değil, şekil ve üslup konuşuyordu. Köprülü nutkunda ise dile gelen, Enver Bey'in kendisiydi. Mesela şu sözlerini tekrarlayalım:

Arkadaşlar!

İşte beni görüyorsunuz. Binbaşydım... Anam, babam, kardaşlarım var. Hepsini bıraktım. Ben bu iş için çalışacağım. Siz de benimle beraber, ölünceye kadar çalışacağımıza söz verir misiniz? Eğer içinizde sözünü tutmayan olursa bu revolver, bu hançerle öldürülürse, kanınızı helal eder misiniz?"

Bu seslenişteki gariplik hemen dikkati çekmektedir. Hürriyet ve Meşrutiyet ilan olunmuştur, yani çalışmalar sona ermiş, başarıya ulaşılmıştır. Buna rağmen Binbaşı Enver Bey halkın karşısına çıkmakta, binbaşydım demekte; çalışmaktan, halktan da çalışmak için söz istemekten ve sözünü tutmayanların revolverle, hançerle öldürülmesinden söz açmaktadır. Halbuki sunulan metin göstermektedir ki bu konuşma Meşrutiyet'in ilanından önce, Tınyanık köyünde, örgütlenen köylülere yemin ettirilmesi esnasında yapılmıştır. Sözlerin, ne Köprülü hükümet konağı ile, ne de Hürriyet'in, Meşrutiyet'in ilanı tarihiyle ilgisi vardır.

Ş.S. Aydemir'in bu tür başka dalgınlıkları da mevcuttur. Aydemir, Enver Paşa'nın komuta ettiği müfrezelerle katıldığı müsademelerin sayısını 56 olarak verir. Oysaki bu sayı Enver Paşa tarafından hiçbir tereddüte yer bırakmayacak biçimde, rakamla 54 olarak yazılmıştır. Birinci ciltte (s. 473) Enver Paşa'nın Akademi'yi birincilikle bitirdiğini anılardan naklederek belirten Aydemir; aynı ciltte, daha önce (s. 257) onun beşinci olduğunu söylemiştir. Oysaki Enver Paşa, Akademi son sınıfta, sınıf birincisi olmuş; fakat, üç yılda alınan not ortalamaları sonucunda, döneminin ikincisi durumuna düşmüştür. Beşincilikle hiçbir ilgisi yoktur. Keza Aydemir, eserinin birinci cildinde aile şeceresini vermiş, Kutulamare Kahramanı Halil Paşa'nın, Enver Paşa'nın amcası olduğunu belirtmiş; fakat, üçüncü ciltte birçok yerde ondan "yeğeni Halil Paşa" şeklinde söz etmiştir (s. 204, 207, 469, 470 vb). Bunlar ve benzerleri 1.865 sayfalık geniş soluklu bir çalışmanın, kaçınılması çok güç olan ufak tefek aksaklıklarıdır ve Enver Paşa'yı, Aydemir'den daha iyi incelediğimiz ya da okuma yazmaya eski yazı ile başlamış bir kişiden daha iyi eski yazı bildiğimiz gibi bir

iddia ile uzaktan yakından ilgili değildir. Amacımız hem Aydemir'in eserinde, hem sunduğumuz metinde yer alan fakat birbirine uymayan hususların, dikkatsizliğimize verilmemesini sağlamak; Aydemir'in eserinin görülüp okunup yararlanılmasından ve her iki metnin karşılaştırılmasından sonra sunduğumuz şekilde yazıldığını belirtmekten ibarettir.

Son olarak, anıların dizgiye verildiği sırada, Enver Paşa'nın bu döneme ilişkin notlarının yer aldığı küçük defter sayfaları fotokopilerinin de gözden geçirilebildiğinin arzında yarar görülmektedir. İlk defterdeki belgelerin 60 kadarı Manastır, Pirlpe, Florina, Ohri, Kesriye, Naslıç, Görice ve Selanik'teki muhtelif kumandanlıklarla; 40 kadarı da müsademelere katılan müfrezelerin kumandanlarıyla yapılan yazışmaların kopyasıdır. İçlerinde şifreli olanlar da mevcuttur. Müfrezelerle yapılan yazışmaların hemen hepsi; arama yapılacak yerlere, nerede ne zaman buluşulacağına, nasıl hareket edileceğine dair Enver Paşa tarafından verilen emirler durumundadır. Ayrıca, Bulgar harfleriyle, (Ali Kemal Balkanlı'nın değerlendirmesiyle) mükemmel olmayan, fakat karşı tarafın ne denilmek istenildiğini anlamasına da yetecek durumda bulunan bir Bulgarca ile Enver Paşa tarafından köy muhtarlarına hitaben yazılmış, parası karşılığında köylüden 120 okka gibi miktarlarda ekmek temin edilmesini isteyen üç mektup vardır. Sâbit kalemle yazılmış bir kısım metinler okunup anlaşılamaz hale gelmiştir. Geri kalan daha küçük boydaki 100 kadar sayfada da, büyük kısmı eski yazıyla, 15-20 sayfa kadarı da Bulgar harfleriyle fakat çoğu Türkçe kaydedilmiş notlar yer almaktadır. Bunların en büyük kısmı, çeteler hakkında alınan bilgilere, eşkıyanın saklanma yerlerine veya çetelerle yapılan müsademelere, takiplere, aramalara ait kısa notlardan yahut çizimlerden ibarettir. Yazılar arasında Paşa'nın özel yaşantısıyla ilgili notlar yok denecek kadar azdır ve var olanlar da, "Hanım nineye terlik, bazı arkadaşlara dürbün, pelerin alınması veya harita paftası sağlanması" kabilinden şeylerden ibarettir. Bu sayfalardan bazı örnekler ekler arasında sunulmuştur.

Bu notların görülebilmesi özellikle üç bakımdan yarar sağlamıştır. İlki, Enver Paşa'nın, anılarını bu notlardan yararla-

namadan yazdığı yolundaki değerlendirmeyi doğrulamasıdır. İkincisi, Paşa'nın, görev alanının özelliklerini göz önüne alarak, işini görecektik kadar Bulgarca öğrenmek için çalışmaya başladığını ortaya çıkarmasıdır. Anılarda yer alan ve Hürriyet'in ilanı günü, Köprülü'de, Enver Paşa tarafından Bulgarca kısa bir nutuk söylendiğini belirten ifade de bu tespitimize güç kazandırmaktadır. Üçüncüsü ve en önemlisi Paşa'nın belleğine ne ölçüde güvenilebileceği hakkında fikir edinilebilmesine imkân sağlamasıdır.

Kısa süreli yüzeysel incelemede; Podimerçe ve Sultan Yarı Kulüpleri civarındaki müsademelerin tarihlerinin Paşa tarafından, sırasıyla, 25 Ağustos ve 13 Ekim yazıldığı halde bunların gerçekte 24 Ağustos ve 11 Ekim'de vuku bulduğu, anılarda 9 kişilik denilen çetenin resmi yazıda 8 kişi olarak bildirildiği açıklık kazanmıştır. Ancak esas etkilemeyen bu tür küçük yanlışların benzerlerine şimdilik rastlanmamıştır. Keza, Podimerçe'de şehit olan erin adının aynı müsademede Enver Paşa ile birlikte bulunan Karabekir Paşa'nın notlarında, "*Şehit neferin adı Ramazan'dı ve kendisi oruçlu idi*" (bakınız dipnot 20) şeklinde yer almasının, aynı erin adının Enver Paşa tarafından anılarda yanlışlıkla Oruç olarak yazıldığını ortaya koymadığı da belirginleşmiştir. Çünkü Enver Paşa'nın olayı üst makama bildirirken de şehit erin adını Oruç olarak yazdığı görülmüştür.

Enver Paşa'nın anılarını yayına hazırlamama ve ayrıca Paşa'nın başka defterlerdeki notlarını görüp yararlanmama izin verip fotokopilerini lütfeden Sayın Osman Mayatepek'e, Bulgar yazısıyla kayıtlı metinlerdeki ve muhtelif yer adlarındaki müşkillere çözüm getiren Sayın Ali Kemal Balkanlı'ya, gerekli kaynaklara ulaşma imkânını sağlayan Türk Tarih Kurumu Kütüphane Müdiresi Sayın Perihan Dirican ve arkadaşlarına, metnin gün ışığına çıkmasına imkân veren tüm yayın dünyası çalışanları ile dizgi ve baskıda emeği geçenlere teşekkürlerimi sunarım.

HALİL ERDOĞAN CENGİZ

Anılar

*Enver Paşa'nın Meşrutiyet'ten sonra
çekilmiş bir fotoğrafı.*

Geleceğin Enver Paşa'sı İsmail Enver'in Doğumu

1297 senesi Kasım ayı bidayetinde [başında], 1299 senesi muharrem ayının birinci salı günü sabahı,¹ saat on iki raddelelerinde, İstanbul'da, Divanyolu'nda, eski Lisan Mektebi karşısındaki evimizde dünyaya geldim.

Ailesi, Okula Başlayışı

Ailemiz, zengin olmamakla beraber, her türlü tahsil ve terbiyeme, kudretleri yettiği kadar, gayret etmişler.² Üç yaşında, evin yanındaki ibtidai mektebine³ gitmek hususunda gösterdiğim arzuma ebeveynim mâni olamayarak, ilk besmeleyi mektep muallimi Kara Hafız Efendi'nin önünde telaffuz ettim.

İbtidai Tahsili

Altı yaşına kadar, İstanbul'da bulunarak, muhtelif ibtidailere devam ettim. Nihayet Fatih Mekteb-i İbtidaisi ikinci senesinde iken, pederimin Manastır vilayeti nafia kondüktörlüğüne tayini üzerine, Manastır'a geldim. Orada, ibtidai tahsilimi ikmal ile, 1305 senesinde Rüştiye-i Askeri birinci senesine girdim.

¹ Enver Paşa'nın, kendi doğum tarihi ile ilgili olarak verdiği bu bilgilerin kaynağının; Şevket Süreyya Aydemir'in *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* adlı eserinin, birinci cildinin 241'inci sayfasında yer alan, Enver Paşa'nın babasının mektubu olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu mektupta, aynen, "Validenizden, ne vakit dünyaya geldiğinizi tahkik ettim. 1 Muharrem 1299 ve Kasım 1297 bidayetlerinde ve hatta mezkur Arabi senesi muharreminin birinci günü olan salı sabahı saat on iki raddelelerinde dünyaya gelmiş olduğunuzu kavriyen hikâye ettiler" denmektedir.

Elimizdeki hatıratın ilk sayfasının (bakınız Belgeler) ilk satırına dikkatle bakıldığında zaman Enver Paşa'nın, anılarını kaleme almaya başlarken "senesi" kelimesinden önce ve sonra, boşluklar bıraktığı ve bunları değişik, daha kalın uçlu bir kalemle sonradan tamamladığı kolayca görülebilmektedir.

Ş.S. Aydemir, anılan eserinin 239'uncu sayfasında şunları da yazar:

"Enver Paşa'nın doğum yeri ve doğum yılı bellidir: İstanbul, 1881. Asıl adı İsmail Enver. Hatta doğum gününü de biliyoruz: 12 Kasım 1298. Bu tarihi bizim bugün kullandığımız tarihe çevirirsek 23 Kasım 1881 Çarşamba gününü buluruz... Enver Paşa'nın doğum yeri, yılı ve günü hakkında bilgimiz tamdır. Bunu evvela eldeki nüfus kâğıdına dayandırıyoruz. Sonra da Ekim 1909'da yazılan aile mektuplarına ve bizzat Enver Paşa'nın kendi anlattığı hayat hikâyesine.

Bir tarihte Enver Paşa (o zaman binbaşı) kendi doğum gününü öğrenmek istiyor. Babasına mektup yazıyor. Babası da anasının hafızasına (belleğine) müracaat ediyor. Anası, doğum gününü hatırlıyor, yahut bir yere vakıtle yazmış bulunuyor. Kocasına bunları bildiriyor. Kocasıda oğlu Enver'e bildiriyor. Babasının bu mektubunun başlığı şudur: İki göziim nuru aslan evladım." Ve anlıyoruz ki Enver, 12 Kasım 1297 Rumi tarihinde doğmuştur.

Önce şunu belirtelim ki; bir babanın, hem de cahil değil, demiryollarında konduktörlük yapan okuryazar bir babanın, kendi ilk çocuğunun, hem de erkek evladının doğum tarihini bilmemesi, bilememesi, âdet hilafına bunu bir kenara kaydetmemesi ve anneye sorarak öğrenmesi bir parça tuhaf gelmektedir. Diğer taraftan, kurmay binbaşı oluncaya kadar yıllar yılı bir doğum tarihi kullanmış olması gereken, ayrıca 10 Kanunevvel 321 (23 Ocak 1905) tarihinde alınmış nüfus kâğıdında (bakınız Belgeler) bin iki yüz doksan sekiz tarihinde doğduğu kayıtlı bulunan Enver Paşa'nın, birdenbire babasına mektup yazıp doğum tarihinin bildirilmesini istemesi de tuhaftır. Tarihçilerimiz elbette konuya mantıklı, tatminkâr bir açıklama getireceklerdir. Biz, şimdilik, Enver Paşa'nın doğduğu –yılı değil– ay ve günü öğrenmek için babasına mektup yazdığı, babasının da kendi bildiği bu tarihi –oğlunun iyice emin olması için– bir kez de annesinden sorarak doğrulanmış biçimde yazdığı şeklinde açıklamakla yetineceğiz.

İkinci olarak, Ş.S. Aydemir'in doğrularla yanlışları birbirine karıştırdığının, bazı doğruları yanlış açıklamak suretiyle çelişkili bir durum ortaya çıkardığının da belirtilmesi gerekmektedir. Şöyle ki:

a) Ş.S. Aydemir'in, *"Enver Paşa'nın... doğum gününü de biliyoruz: 12 Kasım 1298. Bu tarihi bizim bugün kullandığımız tarihe çevirirsek 23 Kasım 1881 Çarşamba gününü buluruz"* diyen ifadesinde iç içe geçmiş yanlışlar vardır. 12 Kasım 1298 tarihi yanlıştır. Yıl, 1297 olmalıdır. Nitekim, Aydemir de üçüncü satırında 12 Kasım 1298 tarihini verdiği 239'uncu sayfanın 21'inci satırında, 12 Kasım 1297 tarihini vermektedir. Bir dizgi yanlışından ortaya çıktığı düşünülen 1298 tarihi 1297 olarak düzeltilse dahi Aydemir'in verdiği 12 Kasım 1297 tarihinin yanlışlığı ortadan kalkmamaktadır. Çünkü Faik Reşit Unat'ın *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu*'na göre Rumi (mali) 1 Kasım 1297 Pazar günü miladi 13 Kasım 1881 Pazar gününe ve buradan hareketle 12 Kasım 1297 Perşembe günü de 24 Kasım 1881 Perşembe gününe rastlamaktadır. Enver Paşa'nın doğum tarihi olarak kabul edilen Hicri 1 Muharrem 1299 tarihi miladi 23 Kasım 1881 Çarşamba gününe

rastladığına göre de bunun Rumi takvim bakımından karşılığının 11 Kasım 1297 Çarşamba günü olarak belirtilmesi gerekmektedir.

b) Aydemir'in ortaya koyduğu belgelerin hiçbirinde, Enver Paşa'nın doğum tarihini bulmak için 12 Kasım 1297 tarihinin esas alınabileceğini gösterir, en küçük bir ipucu bile mevcut değildir. Çünkü:

1- Rumi tarih olarak Enver Paşa herhangi bir gün vermemiş, sadece, "1297 senesi Kasım ayı bidayetinde" demiştir. Bidayet (başlangıç) kelimesi ayın biri olarak kabul edilirse karşımıza 1 Kasım 1297 tarihi çıkar; bunun miladi takvimdeki karşılığı 13 Kasım 1881 Pazar günüdür. Belki de Aydemir, 1 Kasım 1297 Rumi tarihini önce 12 Kasım'a, bu tarihi de yeniden ikinci kez miladi takvime çevirerek buradan hareketle ve yine bir gün hata ile 23 Kasım 1881 tarihine ulaşmıştır. Böyle bir hesaplamanın yapılabilmesi mümkün değildir.

2- Kaldı ki eldeki belgelere göre 1297 senesi Kasım ayının bidayetinin, yani 1 Kasım 1297 tarihinin doğruluğunu dahi kesinlikle ileri sürülebilir, yani mümkün değildir. Çünkü babası, Enver Paşa'ya, "Teşrinsani 1297 bidayetlerinde" diye yazmış (bakınız Belgeler), Enver Paşa herhalde dalgınlıkla bunu kendi metnine "bidayetinde" şeklinde almıştır. Ayın "başı" ile, "başları" arasındaki fark açıklamaya ihtiyaç bırakmayacak kadar belirgindir.

3- "Kasım 1297 bidayetlerinde" ibaresinden hareketle 12 Kasım 1297 tarihini bulmak mümkün olmayacağına göre de, Aydemir'in ancak 1 Muharrem 1299 tarihinden hareketle ve bir gün hata ile 12 Kasım tarihini bulabildiğinin bir dalgınlık eseri olarak da onu esas aldığı yazdığının kabulü gerekmektedir.

c) Aydemir'in bırakmak istediği izlenimin aksine, Enver Paşa'nın kendi yazdığı doğum tarihi ile aile mektuplarındaki doğum tarihi ve nüfus cüzdanındaki doğum tarihi birbirine uygun değildir.

Baba ile oğlun verdiği Rumi tarihler farklıdır. Baba, kasım bidayetlerinde; oğul, kasım bidayetinde demektir. Baba ve oğlun ortaklaşa verdikleri tek tarih 1 Muharrem 1299 tarihidir. Nüfus cüzdanındaki hem rakamla, hem de yazı ile kayıtlı olan 1298 tarihi ise hiçbirine uymamaktadır. Bu durum karşısında, Enver Paşa'nın doğum tarihi olarak hem kendisinin, hem de babasının verdiği 1 Muharrem 1299 Salı'nın karşılığı olan 23 Kasım 1881 Çarşamba gününün kabulü gerekmektedir. Salı ile çarşamba'nın birbirine uymaması, bu tür hesaplamalarda daima görülebilen küçük bir fark olarak düşünülebilir.

Enver Paşa'nın daha değişik bir doğum tarihi; kaynağını, sunduğumuz bu hatıratın teşkil ettiği anlaşılan, Almanca otobiyografisinde görülmektedir. M. Şükrü Hanioglu tarafından yayına hazırlanan *Kendi Mektuplarında Enver Paşa'nın* son sayfalarında yer alan Almanca otobiyografide ve Türkçe tercümesinde aynen şöyle denilmektedir:

"Im Jahre 1299 des Moharemmmonats, Mittwoch um 12 Uhr (6 Dez. 1882)." ("1299 yılının Muharrem ayında, çarşamba günü saat 12'de [6 Aralık 1882].") M. Şükrü Hanioglu, Sunuş bölümünde, bu konuda şöyle demektedir:

"Enver Bey'in, büyük ihtimalle Türkçe orijinali Şevket Süreyya Aydemir tarafından geniş olarak kullanılan metnin, Almanca'ya tercümesi olan otobiyografisinin bu alandaki ilginç notlarına gelince, ilk önemli husus, Paşa'nın doğum tarihinin 6 Aralık 1882 Çarşamba olarak belirtilmesi oluyor.

Bu tarihin gün, ay ve yılı tam bir tutarlılık içindedir. Yani 1882 yılının 6 Aralık günü çarşambaya tesadüf etmektedir. Dolayısı ile, sehven verilmiş olması ihtimali az gibi gözükmemektedir. Enver Paşa'nın resmi kaynaklarda 1880, Şevket Süreyya Aydemir'ce bulunan kaynaklarda kaynakların değerlendirilmesi sonucunda bulunan 1881 yılına rastlayan doğum tarihi ile bu kaynakları tarih uyum göstermemektedir. Türkçe otobiyografide yalnızca 1299 Muharrem'i verildiği için böyle bir tutarsızlık ortaya çıkmaktadır" (s. 25-26, 31, dipnot 59).

M. Şükrü Hanioglu'nun nereden ve nasıl çıkarıldığı bilinmeyen 6 Aralık 1882 tarihine doğruluk payı tanınması, sunduğumuz metinde yer alan 1 Muharrem 1299 tarihi karşısında, sanıyoruz ki mümkün olamayacaktır. Enver Paşa'nın doğum tarihini Kasım 1881 olarak gösteren belgeler, belirttiğimiz gibi, daha önce Şevket Süreyya Aydemir tarafından da yayımlanmıştır. Şimdilik ortada duran doğruluk ihtimali en güçlü tarih 23 Kasım 1881 Çarşamba'dır. Gününle, ayı ve yılı ile en tutarlı görünen tarih budur. Almanca otobiyografideki tarihte ise çarşambanın dışında, eldeki bilgilere uyan hiçbir doğru mevcut değildir. Öyle sanıyoruz ki, o tarihi ortaya koyan kişi, 1 Muharrem 1299'dan hareketle 23 Kasım 1881 tarihini bulmak amacıyla 13 gün daha ilave ederek 6 Aralık tarihine ulaşmıştır. Ancak 1881 yılını ne şekilde 1882 yaptığı anlaşıl原因amamaktadır. Bu yanlış hesaplamada, Türkçe biyografide günün belirtilmemesinin ve sadece Muharrem 1299 denilmesinin rol oynadığını ileri sürebilmek de mümkün olmayacaktır. Çünkü 1299 yılı Muharrem ayının ilk gününün, 23 Kasım 1881 Çarşamba'ya geldiği ve tamamının 30 gün olduğu bir gerçektir. Muharrem ayını izleyen Safer ayının birinci günü 23 Aralık 1881'e rastladığına göre, Muharrem 1299 tarihinden hareketle 1882 yılına geçilemeyeceği de kesindir.

2 Ş.S. Aydemir'in, adı geçen eserinde, aileden aldığı bilgileri de göz önünde tutarak saptadığı aile şeceresine (s. 579, Ek 1) göre; Enver Paşa'nın (1881-1922) annesi Ayşe Hanım, babası Hacı Ahmet Paşa'dır (1860-1947). Ailenin, Enver Paşa'dan başka beş çocuğu daha vardır. Bunlar: Hasene (1887-1963), Nuri Paşa (1889-1949), Mediha Orbay (1894-1960), Kâmil (1898-1964), Ertuğrul'dur (1907-1931).

1900 doğumlu ve çeşitli konularda eserler vermiş olan şair, yazar, mütercim Ali Kemal Balkanlı; Enver Paşa'nın ailesi ile ailece komşuluk etdiklerini, kendi annesi ile Enver Paşa'nın annesinin sık sık birbirlerine gidip geldiklerini, Ayşe Hanım'ın Enver Paşa ve Mediha Hanım küçükken çok sıkıntılı günler geçirdiğini kendi annesine anlatırken bizzat dinlediğini; hatıratı nafia konduktörü olduğu açıklanan, şecerede Ahmet Paşa olarak anılan Ahmet Efendi'nin paşalığa yükselmesinin, Enver Paşa'nın yıldızının parlamasından ve sarayla akraba olunmasından sonra, adı geçeninin Surte Eminisi olarak gönderilmesi vesilesiyle gerçekleştiğini; ailenin küçük oğlu Ertuğrul'u iyi tanıdığını, birlikte oynadıklarını, bu yüzden 1907'den daha önce doğmuş olması gerektiğini anlatmıştır.

3 Mekteb-i İbtidai: O zamanki sisteme göre, eğitim öğretimin ilk basamağıdır. Bugünkü ilkokulun karşılığı olmakta ise de, ilkokul çağına gelmemiş daha küçük yaştaki çocukların dahi devam edebilmesi bakımından da farklıdır. Rüştîye: Ortaokul; rüştiye-i askeriye, askeri ortaokuldur. Mekteb-i idadi ise lise karşılığı olmaktadır.

Askeri Rüstiye

Yaşımın küçüklüğünü ileri sürerek kabul etmek istemedilerse de, gösterdiğim hâhiş [istek] üzerine muvafakat ettiler. Arkadaşların arasında en küçük olmakla beraber, yaramaz olmadığımın, hepsinin muhabbetini ve derslere gayretim dolayısıyla da, muallimlerin teveccühünü celp etmiştim. Birinci imtihan-ı hususide yetmiş beş mevcutlu sınıfta yedinci olmuş-tum. Fakat imtihan-ı umumide, hocamız tarafından okutulmayan hac bahsine cevap veremediğimden, imtihanda kaybederek, sınıfın altmışıncısı oldum. Bu sukut [düşüş] gayretime de kesel [gevşeklik] verdi. Hem, sınıfın aşağısında bulunuyorum diye, muallimlerin ehemmiyet vermeyişi gayretim büsbütün kesiyordu. Dördüncü senede son bir gayretle sınıfın otuzuncusu olmuş-tum. Mektepten hurucda [çıkışta] on yedinci oldum.

Mekteb-i İdadi

Mekteb-i idadiye on beşinci olarak girdim. Askerliğe olan hevesim dolayısıyla fevkalade bir hâhişle derslerime sarıldım. İkinci seneye on ikinci, üçüncü sene dokuzuncu olarak geçtim. Mekteb-i Harbiye'ye [Harp Okulu] nakledilirken sınıfın altıncısı oldum.

Mekteb-i idadide de arkadaşlarım ve muallimlerin teveccühü daim idi. Doğrulukta taassubum dolayısıyla, altı hafta izinsizlikten başka bir ceza görmedim. Resim dersinde büyük arkadaşlarımdan birinin üzerime yığıldığı bir küme otun altından çıktığımı gören muallim, üç hafta izinsiz bıraktı.

Üçüncü senede uğradığım bu ceza bana pek ağır geldi. İlk cuma günü, arkadaşlarımdan birinin ısrarı üzerine yaptığım bir çalgı, muallimler tarafından arkadaşlarımla elinde tutuldu. Beni çağırdılar. Bunu kim[in] yaptığını sordular: Ben yaptım, dedim. Bu sözüm serkeşlik addedildi. Bunun üzerine üç hafta daha izinsiz kaldım. Fakat bundan o kadar müteessir değildim. Çünkü hakikaten kabahatliydim. Yalnız, doğruluğun serkeşlikle tefsiri pek gücüme gidiyordu.

Mekteb-i idadi son senesinde Girid Vakayii⁴ başlamıştı. Yunanistan'la ilan-ı harb edilmek [savaş açılmak] üzere idi. Bütün arkadaşlarımla askerlik hislerini galeyana getiriyordu. Soba başında⁵ toplandığımız istirahat zamanlarında, hükümetin aczinden, idare-i mutlakanın hasseten [özellikle] Sultan Hamit'in fenalığından bahsederdik. Fakat, bunlar söz olarak kalır; yalnız, fikirde ufak bir intibah [uyanma] hasıl ederdi.

Mekteb-i Harbiye

Mekteb-i Harbiye esna-i nakilde⁶ demiryolları harekât-ı aske-riyeye tahsis edildiğinden, Selanik'e tren-i mahsus ile gittik. Artık bizdeki sevinç fevkalade idi. Zabit namzet-i [subay aday-ı] olmuştuk. Biz de üç sene sonra, şimdi harbe giden kahraman askerlerimize kumanda edecek kabiliyette bulunacaktık.

4 Girid Vakayii: 1897 yılı Şubat ayı ortalarında Girir'in işgaliyle görevlendirilen Miralay Wassos komutasındaki Yunan kuvvetlerinin Hanya dolaylarındaki Platanya'da karaya çıkması ve adanın Yunanistan'a katıldığının açıklanmasıyla gelişen, Yunan çetelerinin 9-11 Nisan 1897 tarihlerinde Teselya sınırındaki faaliyet ve saldırılarını artırmasıyla alevlenen ve 18 Nisan 1897'de savaş açıldığını belirten Türk notasının verilmesiyle savaşa dönüşen olaylara işaret edilmektedir.

5 Ş.S. Aydemir, bu cümleyi, "*Harita başlarında, soba başında toplandığımız zaman...*" şeklinde vermiştir (Ş.S. Aydemir, a.g.e., C: 1, s. 464). Gerek elimizdeki fotokopide, gerek Almanca otobiyografide "harita başları" ibaresi yoktur.

6 Burada "esnân" gibi okunabilen; fakat böyle olunca, cümlemin anlamıyla bağdaşmayan bir kelime vardır. Genel anlam göz önünde tutularak "esnâ-i" şeklinde kabul edilmiştir.

Yolda rast geldiğimiz trenlerdeki Anadolu Redif Taburları ef-radının [erlerinin] yüzlerindeki beşâsetle [güler yüzölölükle] bi-ze selam verışı, şarkı söyleyişleri, hakikaten bunlara layık za-bit olabilmek için son derece çalışmak azmı hususunda teşcîe [gayretlendirmeye] kafi idi. Evet, onlar her şeylerini, yerlerini, yurtlarını bırakarak vatanın bir köşesinde ölmeye gidiyorlar-dı. Biz de, istikbalde bize tevdi [emanet] edilecek böyle yüzler-ce, belki binlerce kahramanı hüsn-i idare ederek [iyi yönete-rek] onları muzafferiyete sevk için iktisab-ı marifete [bilgi, be-ceri kazanmaya] gidiyorduk. Her iki taraf, vatanın necatına [kurtuluşuna] saye [çalışmaya] gidiyordu. Bu sırada yegâne emelim, zabıt olmak, memlekete bu suretle hizmet etmekte.

Mekteb-i Harbiye'de, Manastır mektebinin imtihan nu-maraları düşük olduğundan, tertipte [sıralamada] elli altıncı olmuştum. Bununla beraber, erkânıharp [kurmay] sınıfı dersaneleri önünden geçerken, bu sıralarda okumak husu-sunda izhar-ı hâhişden [istek belirtmekten] kendimi men edemiyordum. Vakıa [gerçi] yedi yüz elli mevcutlu sınıf içinde oraya vasıl olmak ümidini beslemek, bâhusus [hele] benim gibi sınıfının elli altıncısı olan bir şâkird [öğrenci] için küstahlık idi. Mamafih, herhalde azmetmişim. Dersha-nede, Manastır mektebinden gelmiş diğer arkadaşlarımdan ileride bulunduğumdan, hem onlara derslerini takrir eder, hem de kendi kendime çalışırdım.

Bir gün, yoklamada, birçok zabıt ve erkânıharp sınıfıyla diğer sınıflardan ve Mekteb-i Tıbbiye'den birçok efendilerin Sultan Hamit aleyhinde teşebbüsât-ı cinayetkâranede [cina-yet işleyenlere yakışır girişimlerde] bulunduklarından dolayı tard [kovulma], nefy [sürgün], idam cezalarıyla mahkûm ol-dukları okundu.⁷ Bunu bir sadakat nutku takip etti. Zeki

⁷ Burada anlatılan olaydan, Taşkılla mahkemesi kararlarının öğrencilere du-yurulduğu anlaşılmaktadır. Kahraman-ı Hürriyet Kolağası Resneli Niyazi Bey de, *Hâtıratı*'nda, bu cezalara ışık tutan şu cümlelere yer vermiştir:

“Artık, Yıldız Hükümeti, Avrupa'ya kaçan gençleri taltif suretiyle celp etmek külfetinden varest e kalmış, aleyhinde kalem kullananlara, yazı yazan-lara, söz anlatanlara, silah-ı kahri istibdadını göstermişti. Mülki ve askeri

Paşa,⁸ padişahın bizi sadakat için beslediğinden ve sadakat tahsil edildikçe tabiye ve seferiye ve sair hususatlarda meleke iktisab edilmesine [kazanılmasına] hacet kalmadan muzaferiyet temin olunacağını söyledi. Bu iğrenç yalanlar zihnimde ufak bir ukte yapmıştı. Demek bizi aldatıyorlar, dedim. Fakat birkaç gün sonra bunları unutmuş, derslerimle meşgul olmaya başlamıştım.

İkinci seneye on yedincilikle geçtim. Üçüncü senede on ikinci olmuştum. Mekteb-i Harbiye'yi ikmalde dördüncü oldum. Fakat üç sene mecmu notlarına göre olan tertipte dokuzuncu olmuştum. Bu suretle erkânıharp namzedi tefrik edilen [ayrılan, seçilen] kırk beş talebe arasında ben de bulunuyordum.

Mekteb-i Harbiye'de bir hafta izinsizlikten başka bir ceza görmedim. Beni uslu, çalışkan bir şâkird olarak tanırlardı. Alekser [çoğu zaman] derslerime yalnız çalışır, bahçede yalnız gezer, sinnimin [yaşımın] ufaklığına binaen, Manastır Harbiyesi'nden gelmiş olan büyük arkadaşlarım tarafından mazhar-ı himaye olurdu [korunurdum]. İzinsizliğim, dershanede, siyah tahtaya, arkadaşlarımdan birisinin, dershanede bulunan ufak bir kedi ağzından, efendilere hitaben bir istida yazması [yüzünden] oldu. Nöbetçi muallim geldi, bunu gördü. Dershanede başta bulunduğumdan, kimin yazdığını söylememi emretti. Bilmediğimden, söyleyemedim. Beni ve başka diğer iki efendiyi Dahiliye Miralayı İbrahim Bey'e götürdüler. Orada da aynı cevabı verdik. Fakat bu sırada yazı yazan efendi gelerek: Ben yazdım, af edersiniz, diye hakikatı söyledi. Fakat biz, gizledik diye, bir hafta izinsiz kalmıştık.

ceza kanunnameleri bu yeni cürümleri cinayet addederek mürtekebilerini idam, nefy-i müebbed, kalebendlik gibi şedid cezalarla tehdit edici yeni yeni maddeler, fasıllarla doldurulmuştu" (s. 22).

⁸ Bu tarihte Zeki Paşa Mektepler Nazırı'dır; Okul Müdürü ise, Ruza Paşa'dır (Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu? Nasıl Kuruldu? Nasıl İdare Olundu?*, İstanbul, 1982, s. 79).

Erkânıharp Namzet sınıflarında

Erkânıharp namzet sınıflarında, artık, bütün bütün derslerime dalmıştım. Bu sınıfta yalnız –şimdi erkânıharp binbaşısı olan– Diyarbakırlı Kâzım Efendi⁹ ile yan yana tesadüf etmiş-tik, daima beraber çalışırdık. Ben kendimde bir fevkaladelik görmemekle beraber, hocalarımla hemen alelumum [genel olarak] mazhar-ı takdiri [takdirine layık] olurdum. Böylece erkânıharp ikinci seneye, beşinci; üçüncü seneye, üçüncü olarak geçtim.

Yıldız'da Sorgulanma

Sene nihayetine doğru bir gece, gece müzakeresini müteakip, siyah tahtada bir vazifemi tekrar ile meşgul iken, kapı aralandı. Dahiliye zabitimiz Yüzbaşı Sadri Efendi'nin başı görüldü. Bana, eliyle, yaklaşmanı işaret etti. Sonra, takip etmemi emretti. Dahiliye odasına gittik. Fakat ne olduğunu bilmiyordum. Oraya biraz sonra amcam, namzet birinci seneden Halil Efendi'yi –şimdi mümtaz kolağası–¹⁰ getirdiler. Bütün zabitler yüzümüze bakarak gizlice bir şey konuşuyorlardı. Amcama gizlice sordum. O da bilmiyordu. Bu sırada Sadri Efen-

⁹ Ş.S. Aydemir, burada adı geçen kişinin “daha sonra general olan Kâzım Sevüktekin” olduğunu (a.g.e., s. 473) belirtmektedir. Emekli Orgeneral Muharrem Mazlum İskora tarafından hazırlanan *Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965* adlı eserin 1. cildinin (Genelkurmay Basınevi, Ankara 1966) 199'uncu sayfasında ise, “Kâzım Efendi. Hakkı. Diyarbakır. Piyade. Samsun valisi Kâzım Paşa (İNANÇ)” kaydı görülmektedir. Enver Paşa'nın sınıf arkadaşları arasında başka bir Kâzım yoktur.

¹⁰ General Halil Kut'tur. Halil Paşa'nın hatıratı, 1967 yılı Ekim-Kasım aylarında, *Akşam* gazetesinde, Ş.S. Aydemir tarafından neşredilmiştir. Aynı hatıralar Taylan Sorgun tarafından da yayına hazırlanarak kitap haline getirilmiş, 1972 yılında İstanbul'da basılmıştır. Burada anlatılan olay, Halil Paşa'nın hatıratının en başında yer almaktadır.

Halil Paşa, anılan hatıratının 50'nci sayfasında, “1907 yılının Şubat ayında kolağası olduğunu” yazar. Enver Paşa'nın burada Halil Paşa'dan “şimdi Mümtaz Kolağası” şeklinde bahsetmesi, kendi hatıratını Şubat 1907'den sonraki ve Halil Paşa'nın binbaşılığa terfünden önceki bir tarihte yazmaya başladığını gösterir belirtileridir.

di'nin "Haydi" sadâsı bizi ikaz etti. Mektep Nazırı Rıza Paşa'nın odasına gittik. Pederimin ismini sordu, sonra: Bunları Nazır Paşa istemiş, götürün, dedi.

Sadri Efendi bizi bir arabaya bindirdi. Yıldız'ın yolunu tutmuştuk. Arabada konuşmak istedik; Sadri Efendi konuşmak değil, birbirimizin yüzüne bile baktırmıyordu. Ben, bazen meyus oluyor, bütün emeklerimin boşa gittiğini düşünüyorum; bazen, saika-i merakla [merak sebebiyle] Yıldız mahzenlerini, zindanlarını göreceğimi düşünerek memnun oluyordum. O birinci sene yoklama, tard, nefy edilmiş efendiler hatırına geldi. Ben de onlara refik [yoldaş] olacaktım. Fakat bir türlü ne yaptığımı hatırlayamıyordum.

Yıldız'ın cami karşısındaki ortadaki kapısına gelmiştik. Arabadan indik. İçeride kapıcı kulübesine girdik. Sadri Efendi, Şifre Kâtibi Asun Bey'e geldiğimizi haber vermeye gitti. Bu sırada Halil Efendi, benim hiçbir şey bilmediğimi söylememi, böylece onu söz söylemekte serbest bırakmamı söyledi. Vazife gayet ağırdı: Görmedim, bilmem, demek lazım. Fakat, böyle erkânıharp namzet üçüncü senede bulunan bir efendinin sözlerine kim inanır? Hem de yalan söylemek mümkün değil, diyordum.

Bu hal ile, Asun Bey'in yanında, odaya gittik. Evvela amcam isticvab edildi [sorguya çekildi]. Sonra beni çağırdılar. Şehzade Mecit Efendi'den atıye [hediye] alıp almadığımızı ve Efendi'nin Almanca Muallimi ile *Berliner Tageblattes* gazetesini muhbirinin, bayram selâmlığında bizim evden alayı seyretmek üzere Efendi Hazretleri tarafından Zeki Bey vasıtasıyla gönderildiğini söylememi emrettiler.

Bu sırada işi anladım. Filhakika [gerçekten] kendi ricaları üzerine, amcam bu efendileri eve almıştı. Fakat, Efendi Hazretleri göndermemişti. Bir an durdum, Halil Efendi'nin ne söylediğini bilmiyordum. Kendime fenalık yapmaktan ziyade, ona ve bütün ailemize fenalık etmiş olmakla beraber, memleketime ileride hizmetten mahrum kalacağım mülhazası, şimşek gibi, zihnimden geçti.

Amcamın arzusuna tebaiyete [uymaya] karar vermiştim: Bilmem, görmedim, dedim. Bir evde bulunduğu halde görmemek kabil olmadığını söylediler. Ben, kendime biraz safdil tavrı vermiştim: Benim o gece yattığımdan, ertesi gün de, kadınlar olduğundan arka odada kaldığımdan bahsettim ve evvelki sözlerimde ısrar ettim. Biraz sonra odaya, Mecit Efendi Hazretleri'nin kayınbiraderi Zeki Bey'i getirdiler. Benzi sararmış, tıraşı gelmişti. Maksadı anladım: Güya ben her şeyi söylemiş gibi, ona beni gösterdikten sonra, kendisini istintak edeceklerdi [sorgulayacaklardı].

Beni çıkardılar. Müteakiben [sonradan], Yıldız'da yer olmadığından, bir arabaya bindirerek, gece, mektebe götürdüler. İkimizi ayrı ayrı birer odaya kapadılar. Bu sırada erkânıharp namzet ikinci sene hizmetçisi Ahmet Ağa geldi. Amcama bir diyeceğim var ise, hizmete hazır olduğunu söyledi. Bir müddet bu kır bıyıklı Anadolu hademenin yüzüne bakakaldım. Saf, ciddi idi. Halil'e, sözünü tuttuğumu yazdım. Kâğıdı aldı gitti, cevabını getirdi. Bu sırada, hakikaten, idare-i zalimenin [zalim yönetimin] tesirini bütün milletin anlamaya başlanuş olduğunu hissettim. Ve bundan sonra idare-i zalime-i Hamidi'ye [Sultan Hamit'in zalim yönetimine] karşı zihnimde hasıl olan intibah, derece-i kemale gelmişti [zihnimde başlayan uyanış tamamlanmıştı]. Bu hain herif, istese, bir anda her şeyi yapar; memleketi bahtiyar eder; etrafındaki alçakları dağıtır; hem memleket, millet bahtiyar olur, hem kendisi, diyordum. Fakat bu adamın senelerden beri kan içmeye alışmış olduğunu ve insanın itiyadından [alıştığından] vaz geçemeyeceğini düşündükçe, şahsına karşı fevkalade bir adavet [düşmanlık] [hissediyor]¹¹ ve herhalde bunun vücudunun ortadan kalkmasının en selim [doğru] bir çare olacağını düşünüyordum.*

11 Burada mürekkep lekesiyle okunamaz duruma gelmiş bir kelime vardır. Anlam göz önünde tutularak, onun yerine "hissediyor" kelimesi tarafımdan eklenmiştir.

* Enver Paşa'nın Sultan II. Abdülhamit hakkındaki bu olumsuz görüşlerinin zamanla değiştiğini, kendi üstlendiği sorumluluklar çoğaldıkça, Hakan-ı Sabık'a daha nesnel ve ılımlı baktığını önemle belirtmek gerekir.

Bu düşünceler arasında, ot minder üzerinde uyuyakalmışım. Hafif bir sadâ beni kaldırdı. Hizmetçi Ahmet Ağa, başka bir odaya nakledileceğimi söyledi. Oradan çıktım. Kapıda duran süngülü nefer beni takip ediyordu.

Süvari muavinlerinin caddeye nazır odasına gittik. Orada oturuyordum. Talim muavini Hamdi Bey geldi. Bana iltifat etti ve kahvaltı etmeye başladı. Bu sırada odaya giren süvari muallimi muavini Sadettin Efendi, Hamdi Bey'e bir şeyler söyledi ve çıktı. Bunun üzerine Hamdi Bey, yemeği tamamlamadan çıktı ve yüzüme meyasane baktı. Bu haller beni müteessir etti. Ben artık maznun [zanlı, sanık] idim. Herkes benden kaçıyor. Yalnız beni müteselli eden şey, teveccüh eden nazarlar[da] bana karşı adavet değil, belki bir hürmet mevcut olduğunu duyuşum oluyordu. Ben maznun, fakat şayan-ı hürmet [saygı hak eden] bir maznun idim. Bu nazarlar, benim de, arkadaşlarımdan birçoğu gibi idare-i zalimenin kurbanı olacağımı bana ima ediyordu. Bu sırada caddeden gelen bir nal sadâsı beni ikaz etti [dikkatimi çekti]. Pencereye koştum. Sınıf arkadaşları[ın], önde muallimimiz erkânıharp miralayı Pertev Bey –şimdi Ferik Pertev Paşa– olduğu halde, tatbikat için Kâğıthane'ye doğru gitmekte olduklarını gördüm. Bu manzara beni hepsinden ziyade müteessir etti. Artık, demek ben onlardan ayrılmıştım. Demek, bütün o memlekete iyi hizmet tasavvuratım mahvolmuştu. Bu sırada gözlerim yaşardı. Her vakitki münacatımı [Allah'a yakarışımı] tekrar ettim: “Ya Rab! Sen bu millet-i Osmaniyye'yi muhafaza et! Benim de milletime iyi hizmet edebilmemi nasip eyle” dedim.

Kapı açıldı. Sadri Efendi, abus [asıklı] bir çehre, “Haydi” dedi. Mektebin kapısından çıkıyorduk. Herkesin şüpheli nazarları altında utanarak yürüyordum. Amcam da düşünceli idi. Hayatımda ilk defa uğradığım bu hal karşısında meyasane değil, müteessir oluyordum. Arabaya bindik, Yıldız'a gittik.

Bugün serhafiye [baş hafiye] Kadri isticvab etti [sorguladı]. Ben yine aynı sözleri tekrar ediyordum. Nihayet Kadri Bey'in sabrı tükenerek, “Sen de ne budala imişsin, nasıl ol-

muş da erkânıharf sınıflarına geçmişsin” dedi. Bu da bence bir şule-i ümmid [umut ışığı] idi. Bu sırada bir odaya götürdüler. Halil Efendi oradaydı. Yalnız kaldık, birbirimize bakakaldık. Derhal odaya Gürcü Cemil Bey girdi. Bize, “A canım, niçin kendinizi yakıyorsunuz? Zeki Bey’in, muallim ile muharriri getirdiğini ve, ‘Efendi Hazretleri’nden selam var, bunlara evden alayı seyrettiriniz,’ dediğini söyleyiniz” dedi. İkimiz de, mahvolsak da, böyle yalanı irtikâp edemeyeceğimizi [söyleyemeyeceğimizi] anlattık. Cemil gitti.

Biraz sonra Sadri Efendi, muhakememizin nihayet bulduğunu ve kabahatsiz olduğumuz[un] anlaşıldığını; yalnız, iradeye intizar edeceğimizi [buyruk bekleyeceğimizi] söyledi. Bir çeyrek sonra [gidebileceğimizi] müşir [belirtir] irade sudur etti [buyruk çıktı], mektebe döndük. Fakat bir müddet o şüpheli nazarlar uzaktan uzağa bizi takip ediyordu. Mamafih, yalnız yaşamaya alışmış olduğumdan, bu suretle, arkadaşlardan muvakkaten [geçici olarak] tecrit edilmek üzerimde fena tesir yapmadı. Fakat, bundan sonra, Sultan Hamit’in ve etrafındaki alçakların, böyle ehemmiyetsiz hususâtı izam ederek [abartarak], birçok hanedanı [ocağı] mahvedişleri[ni] ve bununla beraber milleti bir girdab-ı felakete sürükleyişlerini bizzat görüşüm, bende, bunlara karşı fevkalade bir kin uyandırdı. Bundan sonra, ara sıra, itimat ettiğim arkadaşlara bu idare-i zalimeyi devirmek çarelerinden bahse başlamıştım. Fakat bunlar söz olarak kalıyordu.

Son Sınıfta

Son senede arkadaşlarımda gördüğüm gayret, hele imtihan-ı umumi¹² esnasında, beni ürkütmüştü. Herkes, imtihandan çıktıkça, hocalarının mazhar-ı iltifatı olduğunu ve iyi numara aldığını söylüyordu. Ben, hocalarımdan açıkça mazhar-ı iltifatı olmadığım gibi, hasbelbeşeriye, bazı hatalar da yapmıştım.

¹² Genel sınav demektir. Yıl içinde önce yazılı sınavlar yapılır, yıl sonunda sözlü olan genel sınava girilmiştir.

Mamafih müsterihtim. Ben, elimden geldiği kadar çalışmış ve vüsum derecesinde vazifemi ifa etmişim. Bundan [sonra] Cenab-ı Hakk'ın kudretine sığınmışım. Bu tevekkül ile imtihan girerken soğukkanlılığımı muhafaza ediyor, böylece bildiğimi unutacak telaş göstermiyordum. Her vakit Cenab-ı Hak'tan vatanıma, milletime, dinime iyi hizmet etmeyi nasip etmesini temenni ederdim.

Kurmay Yüzbaşılık

İmtihanlar bitmişti. Herkes mesrur [sevinçli] idi. Numaralar okundu. Ben, sınıfın birincisi olmuştum. Hakk'a hamd ettim. Nihayet üç sene numaraları mecmuuna [toplamına] göre olan tertipte, tefrik edilen [ayrılan] on iki erkânıharp arkadaşın ikincisi olarak¹³ Üçüncü Ordu'ya tayin olundum. Bu suretle 318 senesi Ocak ayında¹⁴ yirmi bir yaşında erkânıharp yüzbaşısı olmuştum.

İstanbul'da, büyük validem yanında, birkaç gün kalmak istiyordum. Fakat ramazanın on beşinde hırka selâmlığında İstanbul'da bulunmamak için derhal Selanik'e hareket emrini verdiler. Ben de emre tebaiyeten [uyarak] hareket ettim.

Manastır'da

Selanik'ten Manastır'a, Ordu Merkezi'ne, gönderdiler. Orada Seyyar Topçu On Üçüncü Alay'a memur edildim. Sekiz ay Altıncı Batarya'ya kumanda ettim. Bütün bataryalara erkânıharp zabitleri kumanda ediyordu. Tabur kumandan vekili Kolağası Salih Efendi, hakikaten, vazifem hususunda, son derece muavenette [yardımda] bulunuyordu.

Burada fikrim tamamen değişmişti. İdareyi değiştirmek müşkül; çünkü kimse büyük teşebbüsatta [girişimlerde] bulunmaya mail [eğilimli] değildi. Binaenaleyh, herkes hamiyeten ifa-yı vazife etmelidir [yurtseverlik gayretiyle görevini yerine getirmelidir]; bu suretle her şey düzelir diyordum ve bir

¹³ Sınıfın birincisi Hafız Hakku Bey'dir.

¹⁴ Ocak 1902'de.

mülazımın vazifesini yapmadan, seraskeri ve saireyi muaheze [tenkit] etmesini tâyib ediyordum [ayıplıyordum]. Burada, şahsen, fevkalade çok gayret ediyorsam da,¹⁵ batarya arkadaşlarımı biraz serbest bıraktığımdan, hepsi memnun idiler. Böylece çalışıyorduk.

319 senesi, nisanın ikinci Hızır-İlyas [Hıdrellez] günü, kırk atlı ile Karavarlı cihetine tarassuda [gözetlemeye] gitmiştim. Bu sırada, güya bugün, Bulgarların isyan edeceği haber alınmıştı. Diğer bir müfreze ile Üçüncü Batarya Kumandanı Erkâniharp Yüzbaşısı –şimdi binbaşı–¹⁶ Hafız Hakkı Bey, Resne Caddesi üzerine gönderilmişti. Ben bir şeye tesadüf etmeden döndüm. Bu sırada Hakkı Bey’in Saparı karyesinde [köyünde] eşkıya ile müsademe etmekte [çarpmakta] olduğu bildirildi. Şehir içersinde heyecan başlamıştı. Birkaç silah sesi üzerine dükkânlar kapandı, ufak bir kıtâl [vuruşma] oldu. Yüz kadar şahıs –Bulgar ve İslam– maktul ve yaralı vuku buldu. Derhal müfrezemle Belediye civarına memur oldum. Mamafih sükûnet gelmişti. Fakat etrafta Bulgar çetelerinin çoğaldığı hiss olunuyordu. Müsademeler eksik değildi.¹⁷

Mayıs ayında Mogila’da on sekiz kişilik Bulgar çetesiyle olan müsademeye iki topla iştirak ettim. İlk hakikaten tüfek ve top ateşini orada gördüm. Bu müsademede eşkıya kamilen mahvedilmişti. Mamafih topçu zabiti sıfatıyla müsademeye ciddi iştirak edemedim. Yalnız iş top atmaktan ibaretti.

15 Burada önce “sarf-ı gayret” yazılmış; sonra, üstü çizilerek onun yerine “çok gayret” konulmuştur. Bu da, Enver Paşa’nın hatıratını sade bir dille kaleme almaya dikkat ettiğini gösteren birçok belirtiden biridir.

16 Enver Paşa’nın sınıf arkadaşı ve sınıf birincisi olan Manastır doğumlu, Selim oğlu Hafız Hakkı Bey’dir. Piyadidir. Birinci Dünya Savaşı’nda mirliva (tuğgeneral) rütbesinde 3. Ordu Kumandanı iken Kafkas Cephesi’nde tifüsten ölmüştür (M.M. İskora. A.g.e., C:1, s. 197). Ş.S. Aydemir, Enver Paşa hakkındaki adı geçen eserinde bu zattan zaman zaman Hafız İsmail Hakkı Bey şeklinde bahsetmiştir. Genelkurmay kaynaklarına İskora’nın eserinde ve sınıf arkadaşı Enver Paşa’nın hatıratında “İsmail” kelimesine yer verilmediğine göre, Aydemir’in yanlışlıkla İsmail’i eklediği ihtimali hatıra gelmektedir. Ancak, Ş.S. Aydemir bu şekilde yazarken, Şerif Bey’in, “İsmi de Hafız İsmail Nuri iken sonradan İsmail Hakkı oldu” diyen açıklamasına dayanmaktadır.

17 Burada bir çıkma işareti varsa da karşılığı yoktur. Eklenmesi düşünülen ibarenin yazılmasının unutulduğu anlaşılmaktadır.

Pazar gecesi kışlada nöbetçi bulunuyordum. Kışlanın karşısındaki ot yığınları yanmaya başladı. Alelusul [kurallara uygun biçimde], yangını bildirmek için, üç top atıldı. Bunun üzerine Manastır civarında, ovada, İslamlara ait bütün kulübe ve ekinler de yanmaya başladı. Bu top işareti[nin] Bulgarlara, ihtilal için bir parola olduğu anlaşıldı. Manastır civarı Bulgar kurası ve bütün kazalardaki köyler ilan-ı isyan etmiş [ayaklanmış], halk dağlara çekilmişti. Her tarafta telgraf telleri kesilmiş, Manastır'ın bütün müraselatı münkatı olmuş [haberleşmesi kesilmiş] idi. Ufak jandarma müfrezeleri Bulgar müsella [silahlı] ahalisi tarafından duçar-ı taarruz [saldırıya uğramış] olduğu [gibi], muhtelif mahallerdeki askeri müfrezeler de birden taarruza uğramıştı. Topçulara, icabında, Manastır dahilinde, bir isyana karşı olmak üzere Martini tüfeği tevzi edildi. Topçular, atlı olarak, devriye geziyor. Bu sırada Arnavutluk'a sevk edilmiş olan kolordu, Manastır civarına harekete başladı. Bu sırada Bulgarlar Kuruşevo [Kuruşova], Kilisura gibi bölük merkezlerini basıp zapt etmişlerdi. Hükümet, her tarafta birden uğradığı bu taarruza karşı, şaşırmış bir haldeydi.

Bu sırada zuhur eden bir vaka büsbütün işi karıştırdı. Rusya hükümetinin Manastır Ceneral Konsolosu Mösyö Rostkofski askerlere taarruza, rast geldiği yerde selam vermediğinden dolayı tektire ve hatta bir topçu neferini darba kadar varmıştı. Nüzhetiye Karakolu önünden geçerken orada bulunan jandarma neferi Halim, tanımadığından, arz-ı ihtiram etmez. [Konsolos] bunun üzerine kırbaçla yürür. Nefer de namus-ı askerisini muhafaza için ateş eder. Konsolos, iki kolunu, vücudunu delen bir kurşunla yere serilir.

Silah sesi üzerine, kışladan, mahal-i vakaya [olay yerine] koşmuştum. Nefer temkinini bozmayarak, ben vurdum, dedi ve silahını bana teslim etti. Derhal teşekkül eden divân-ı harb-i askeride bulundum. Orada Rusya Sefareti Baştercümanı Mandelstam'ın hükümete yaptığı hakaret bütün asabımı tahrik ediyor, “Ah ne vakit iyi bir idare teşekkül edecek, ne vakit bizi bu tahkirlerden [aşağılanmalardan] kurtaracak bir hükümet teessüs edecek [kurulacak]” diyordum.

Bu sırada Vilayet-i Selase¹⁸ Müfettiş-i Umumiyesi'ne tayin edilmiş olan Hilmi Paşa, Manastır'da idi. Divân-ı harp, Halim ile bir refikinin idamına karar verdi. Divân-ı harp kâtibi bulunduğundan, verilen bu hükmün hiçbir kanuna temas etmediğini söylemeden geçemem. Fiil-i katlin, tehevviiren [öfkeye kapılarak] jandarma tarafından icra edildiğini konsoloshane-nin divân-ı harpte bulunan vekilleri de tasdik ettiler. Bununla beraber hükm-i idam şöyle idi: *Nefer Halim, tehevviiren baş-ladığı fiil-i katli, taammüden ikmal eylediğinden [tamamladı-ğından] ve refiki de, esna-yı katilde [öldürme sırasında], arka-daşını men eylemediğinden idamlarına karar verilmiştir.*

Bu suretle divân-ı harp, ebediyen namını lekedâr edecek [adını lekeliyorduk] bir hüküm vermiş oluyordu. Bu iki ne-fere verilecek azami ceza, on beş ve beş sene kürek olacaktı. Divân-ı harp bu hükmü böyle verdikten sonra, o vakte mah-sus bir idare, bunu idareten, idama tahvil ederdi [dönüştürür-dü]. Fakat, divân-ı harp haksız bir muamele yapmış olmazdı. Hükm-i idamın icrasında, Sefaret Baştercümanı, benimle be-raber seyre gitmek istedi. Divân-ı Harp Reisi, Müfettiş-i Umumiye'nin bu emrini tebliğ etti; fakat, kabul edemeyeceğimi reca ettim ve muvafakat ettiler. Yalnız, konsolosun cenaze alayı giderken, bataryam beş top endahına memur olmuştu [atışıyla görevlendirilmişti]. Bunu yaptım. Mafih bu vaka-daki haksızlığı, hiçbir vakit unutamayacağım.

Koçana'da

1319 [1903] senesi Eylül'ünde, kendi ısrarım üzerine, Bulga-ristan hududunda Koçana'daki Piyade Yirminci Alayın Birin-ci Taburu'na, (8) ay piyade hizmeti görmek üzere, gönderil-dim. Maksadım, Bulgaristan hududu civarını görmek ve bu sırada birçok kıtaat-ı redife* silah altına alınmakta olduğun-dan, harp halinde geri kalmamak idi. Bir ay sonra tabur ka-

¹⁸ Vilayet-i Selase: Üç Vilayet; yani Manastır, Selanik, Üsküp.

* Son dönem Osmanlı ordusunda askerlik görevi bittikten sonra ye-değе ayrılan erlere redif; onlardan kurulu kıtalara da kıtaat-ı redife denirdi (e.n.).

rakollara dağıldığından On Dokuzuncu Alay'ın Birinci Taburu'nun Birinci Bölüğü'ne tayin olundum. Bu sırada Sultantepe civarında, Kitka nam mahalde muhtelif müfrezelerle iki yüz kişilik bir Bulgar çetesi arasında vuku bulan müsademeye [çatışmaya] iki yüz neferle iştirak ettim. Araziyi iyi keşfedememek ve müfrezelere kumanda eden miralayın tevhid-i harekât [birlikte hareket] edememesi dolayısıyla, müsademe geceye kadar uzadı; çete de firar etti.

Ertesi gün takip hususunda vuku bulan ısrarımı taburun binbaşısı reddetti ve bilahara, benim gençliğime acıdığından dolayı, maiyetimdeki müfrezeye benimle gitmemesini emrettiğini söyledi. Bu muvaffakiyetsizlik [başarısızlık] hakiki bir mağlubiyet idi. Böyle bir çetenin birkaç misli [katı] bir kuvvetin elinden kurtulması beni pek müteessir etti [etkiledi] ve bu teessür dolayısıyla, her ne olursa olsun, bir daha tesadüf edeceğim müsadematta [çatışmalarda] işi gündüz bitirmeyi zihnimde yerleştirdim.

Koçana'da bulunduğum müddetçe Cuma, Osmaniye, Çarova ve civarını kamilen gezdim. Yalnız, ebeveynimden ayrı olmakla beraber, buradaki hayatımdan bayağı mahzuz oluyordum [keyif alıyordum]. Kumandan Mirliya Ali Paşa da, çalışmak hususunda, her türlü teshilatla bulunuyordu. Efrat gayet iyi idi. Yalnız, burada talimlerde ve vezaif-i sairede [başka görevlerde] kanuna tamamıyla riayet ettiğimden, zabitan biraz memnun değildi.

Üsküp'te

Sekiz ay sonra, üç yüz yirmi senesi nisanında¹⁹ süvari hizmetini ifa için On Altıncı Süvari Alayı'nın Üsküp'te bulunan bölüğüne tayin olundum.

¹⁹ Ş.S. Aydemir, adı geçen eserinde, buradaki cümleleri aynen, "Sekiz ay sonra 320 Nisan'ın yirmi ikinci günü (5 Mayıs 1904) Altıncı Süvari Alayı'nın, Üsküp'te bulunan bölümüne süvari stajı için nakledildim. Pek memnundum. Burada yalnız bulunacaktım. Talimleri sıklaştırdım. Gene zabitler memnun değildiler. Hatta birini hapsedtim. Ama işler de yoluna girdi," şeklinde sadeleştirmiştir. (C: 1, s. 491)Gerek Enver Paşa'nın kendi el yazısıyla olan bu sunulan belgede, gerek Almanca otobiyografide bu cümleler bizim naklettiğimiz şekildedir. Özellikle Nisan'ın 22'si gibi bir gün yoktur. Süvari alayı ise her iki metinde de On Altıncı Süvari Alayı olarak yazılıdır.

Pek memnundum. Burada yalnız bulunacaktım. Burada zabitanın her türlü vezaifin tamamı-i tatbikini [eksiksiz yerine getirilmesini] istediğimden, evvelce kendi keyfine alışmış olan bu efendiler hiç memnun olmadılar. Hatta birisini vazifesine adem-i devamından [devamsızlıktan] dolayı hapsetmeye mecbur oldum.

Burada yavaş yavaş fikrimi değiştirmeye başlamıştım. Yalnız hamiyet sevkiyle memurlardan iş beklemek doğru değildi. Böyle olsaydı kanuna, kanundaki cezalara ihtiyaç görülmezdi. Binaenaleyh, her şeyden evvel, hükümetin vazifesini hüsn-i suretle ifa etmesi [iyi biçimde yerine getirmesi] için, kavaninin tamamı-i tatbikini [yasaların eksiksiz uygulanmasını] temin etmek lazımdı. Çünkü madun [ast] mafevkine [üst'üne] itaat etmezse, mafevkler daima madunun gönlünü alarak iş gördürmeye, dolayısıyla, onun keyfine tabi olmaya mecbur idi. Mafevkine karşı gelen zabite bir şey yapılamadığı gibi, mafevkler de iktidarsız ve matuh [sersem] olduklarından, madunlarını kendilerine itaat ettirecek hasse kalmamıştı. Bu halin devamı memleketin mahvı demekti. Buna sebep ise, idare-i Hamidiye idi. Fiilen malul ve iktidarsız olmasından sarf-ı nazar [başka], sakat olan bir miralayın [albayın] fırkaca, tekaüdü [emekliliği] yazıldığı halde; İstanbul'a gönderilecek birkaç yüz altın ve oradaki bir dostun himayesiyle, biraz sonra, kudema-yı ümera-yı askeriyedendir [ordunun eski ve önde gelen üstsubaylarından] diye mirlivalık [tuğgenerallik] fermanı geliyordu. Bu hal herkeste ifa-yı vazife hususunda bir kesel [gevşeklik] uyandırıyordu. Bunun için İstanbul'un suiistimalatına [suiistimallerine] nihayet vermek, binaenaleyh bu keyfi idare yerine, mutlaka bir idare-i meşruti ikame etmek lazım geldiğine ve bundan başka her teşebbüs[ün] neticesiz kalacağına karar vermiştim.

Bir gün, Üsküp'te, jandarma tensikine [reformuna] memur Avusturya zabitanından Yüzbaşı Pavlos Efendi ile görüşürken, bütün bu ihtilallerin ve yolsuzlukların menşeen

[?] hükümetin şayan-ı itimat ellerde kontrolsüz bulunmasından ve binaenaleyh şedid ve kavi [bu yüzden de güçlü ve dirayetli] olmamasından neşet ettiğini [kaynaklandığını], binaenaleyh Avrupa hükümatının [hükümetlerinin] tatbik etmek istedikleri ıslahatın memleketimizin bu parçasını bizden ayırmaktan başka bir netice hasıl edemeyeceğini; mamafih hamiyetli Osmanlıların herhalde gayret ederek, idare-i merkeziyeyi [merkezi yönetimi] ıslah edeceğini ve Sultan Hamit'in bu hususta pek kabahatli olduğunu, söylemiştim. Bu vakit ise henüz hiçbir teşebbüsat yoktu. Mamafih, bende olduğu gibi, herkeste fikirler başkalaşmıştı.

Vatanın gittikçe girdab-ı felakete yaklaşmakta olduğunu herkes anlıyordu. Hıristiyanları himaye maksadıyla Avrupa'nın müdahalesi, memlekette, evvelkinin aksi bir müsavatsızlık hasıl etmişti [eşitsizlik doğurmuştu]. Şimdi İslamların hiçbir işine bakılmıyor, memurlar Avrupa'nın nazar-ı dikkatinin matuf olduğu Hıristiyan tebaa ile meşgul oluyordu. Onlara karşı yapılan haksız bir muamelenin müsebbibi derhal tecziye ediliyor [cezalandırılıyor], ötede İslamların hakkı aranmıyordu. Diğer taraftan ecnebi zabitan ve memurunun vücudu [varlığı], İslamlar üzerinde fena bir tesir yapıyor, bunlarda yavaş yavaş bir kin uyandırıyordu. Fakat idare-i sabıkanın muamelesi karşısında kimse sesini çıkaramıyordu.

Müfettişliğe Atanma ve Kolağalığına Terfi

Altı ay sonra, İştib'de alaya iltihak ile iki ay orada kaldım. Nihayet iki sene sunuf-ı muhtelif [değişik sınıflar] hizmeti bitmiş olduğundan, Manastır'a, Ordu Merkezi'ne avdet ettim [döndüm].

Erkân-ı Harbiye birinci şubede Refet Bey'le on beş gün, on beş gün de Miralay Hüseyin Bey'in İkinci Şube'de çalıştıktan sonra, o vakit yeni teşkil edilmiş olan, Manastır Mıntaka-i Askeriyesi Ohri, Kırçova Mıntakaları Müfettiş-

liği'ne tayin olundum. Ve 24 Şubat 1321 tarihinde, alelul-sul, kolağalığına* terfi eyledim.

Bu vazifeyi büyük bir hahişle [istekle] kabul etmiştim. Bu vesile ile birçok yerler görecektim, birçok kıtaat-ı askeriye ile beraber bulunacak, hem orduyu iyi tanıyacak, hem de asker ile birlikte müsademelerde bulunarak tecrübe görecektim. Artık muavinim Mümtaz Yüzbaşı Ali Efendi ile birlikte gezmeye başlamıştık. Birçok köy ve orman taharri-sinde [keşiflerinde] bulunuyor ve muhtelif müfrezelerle, mevcut olan Bulgar ve Rum çetelerini takip ediyordum. Bu hususta bitmek tükenmek bilmez bir faaliyet ve hahiş mevcut idi. Mıntaka Erkânıharp Reisimiz Hasan Bey, bu hususta daima beni ileri sürerdi. Bazen bir ay devam etmiş mütemadi [aralıksız] bir takibi müteakip [izleyen] ikinci bir vazifeye memur olurdum. Fakat, hiçbir vakit azıcık bir adem-i hoşnudi [hoşnutsuzluk] bile izhar etmedim [göstermedim]. Maksadım şahsımı, menfaat-ı şahsiyemi düşünmeyerek memlekete ifa-yı hizmet etmektir. Çeteler ve muhtelif ihtilal komitelerinin maksatlarının, hürriyetle karışık, lisanını tekellüm ettikleri [konuştukları] memleketlerin hesabına çalışmak olduğunu herkes biliyordu. Bunların vücuduyla hükümet-i muazzamanın [büyük devletlerin] müdahalesi artıyor; memlekette asayiş yok, müfrezeler çalışmıyor, deniliyordu. Bu sözü ortadan kaldırmak, müdahelatı [müdahaleleri] azaltmak, bu suretle hayat-ı memleketi bir müddet daha çare-i tedavi bulununcaya kadar elde bulundurmamak lazımdı. Bunun [için] Mıntaka Kumandanımız Ferik Hadi Paşa'nın ve Erkân-ı Harbiye Reisi Hasan Bey'lerin de, her türlü mesuliyeti üzerlerine alarak çalışmaları ve arkadaşların da gayreti neticesi, Manastır mıntakasinda, anasır-ı muhtelif çetelerinin kesretle bulunduğu mıntıkada sık sık muhtelif çeteler tenkil ediliyordu. Bu suretle, iki sene zarfında, yalnız, kumanda ettiğim müfrezelerle, elli dört müsademede bulundum.

* Osmanlı ordusunda yüzbaşı ile binbaşı arasındaki subay (e.n.).

Çetelerle Çarpışmalar

Kitka müsademesi [çatışması] gözümün önünde bir ders-i ibret olduğundan; çetelere tesadüfte, derhal, firarlarını men için, sadece bir ihâttan [kuşatmadan] sonra yaklaşılabilecek noktayı bizzat keşfederek kısaca hücum etmek çaresine tevessül etmiştim [başvurmuştum]. Bu suretle seri ve ehemmiyetsiz zayılatla daima muvaffak oluyordum.

İşte böylece, Manastır kazasının Morihova nahiyesinde 21 Mart 322 tarihinde İven taşlıklarında, İven köyünden on altı Bulgar köylüyü katleden Giritli Kaptan İskalidis kumandasındaki yirmi bir kişilik Yunan çete, içlerinden biri yaralı olarak berhayat [hayatta] kalmak üzere, mahvedildi. Askerden bir hafif yaralı verildi.

25 Ağustos 322 tarihinde, aynı nahiyede Podimerçe-Petalina yolu şimalinde, dokuz kişilik Yunanlı Apostol Kaptan çetesi mahvedildi. Askerden hiçbir zayıat olmadı.

13 Ekim 322 tarihinde Podimerçe-Sultan Yanı kulübeleri yolu civarında, taşlıklı ormanda, büyük bir Rum çetesiyle müsademe edildi. Gece saat ikide Papadiya [Papadya] kulübelerinden hareket etmiş olan müfreze, gündüz saat yediye kadar mütemadiyen yürüdükten sonra, müsademeye tutuştu. Taşlıkta ihâta olunan [kuşatılan] on iki kişilik bir Yunan çetesi idi. Bu sırada civarda bulunan diğer çeteler de bizi ihâta ediyordu. Fakat ihâta olunan çetenin, derhal hücum edilerek, mahvedilişi; diğerlerini tevakkufa [duraklamaya] mecbur etmiş ve sonra üzerlerine vuku bulan taarruz, ricate [çekilme] mecbur etmişti. Bu müsademede Kalkandelenli nefer Oruç şehit oldu ve Podimerçe köyü civarındaki tepeye defnedildi. Ayrıca üç de yaralı vardı.²⁰

20 Karabekir Paşa, İttihat ve Terakki konusundaki anılan eserinde, bu olayı şu şekilde anlatmaktadır:

"11 Ekim. Üçüncü Avcı Taburu'yla uzun bir takibe çıktık. Enver Bey müfreze'ye kumanda ediyordu. Yüzbaşı Niyazi ve sınıf arkadaşlarını Tayyar (Meşrutîyet devrinde Hüriyet ve İtilaf'a yardım için dağa çıkan) ile Tefik ve mmtakadan mümtaz Kolağası Servet Beyler beraberdi. Bütün bu arkadaşlarla daha ilk günden beri her şeyi açık konuşur ve görüşürdük. (Bütün bu

Ekim 322 tarihinde aynı nahiyenin ... köyünde²¹ Bulgar çetesiyle müfrezenin bir kısnu müsademe etti. Zabitin beceriksizliği dolayısıyla bir nefer şehit, eşkıyadan da biri telef oldu.

Nisan 322 tarihinde Demirhisar nahiyesinin Delmefçe köyü civarında, açıkta bir Bulgar çetesiyle vuku bulan müsademede bir şaki maktul, dördü hayyen [diri olarak] derdest edildi [ele geçirildi]. Askerden zayıat yoktu.

4 Mayıs 322 tarihinde Disolay köyünde on beş kişilik, Petso [Peşo?] kumandasındaki Bulgar çetesiyle vuku bulan müsademede çete kâmilan [tümüyle] maktul ve mahruh oldu. Askerden bir nefer hafifçe başından mecruh oldu.²²

Nisan 322 tarihinde, mezkur köy civarındaki manastırda, ormanda vuku bulan müsademede bir kişi mecruh oldu [yaralandı]. Bu müsademede yalnız ben, sağ kaynağımdan yaralandım. Bir ayda tedavi olabildim.

arkadaşlar Manastır'da cemiyetin fedakar uzuvları idiler.) HAYATIM eserinde olduğundan burada kısaca kaydedeyim ki, harekâtımızın on üçüncü günü Kaymakçalan Dağı'nın şimalinde orman içinde bir Rum çetesiyle müsademe etti. Ve on bir kişilik çeteyi yok ettik. Bizden de bir şehit, yedi hafif yaralı vardı. Garip bir tesadüf bugün ramazanın altısı idi. Şehit neferin adı Ramazan'dı ve kendisi de oruçlu idi." (s. 122-124)

21 Ekim ayının hangi günü olduğu ve köyün adı Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır. Ancak elimizdeki metinde bir Bulgar çetesiyle çarpışıldığının yazıldığı açıktır. Bu yüzden, Almanca otobiyografide yanlışlıkla Yunan çetesi ibaresinin yer aldığı düşünülebilecektir.

22 Ş.S. Aydemir, bu köyün adını Dersolay olarak okumuştur. Karabekir Paşa'nın eserinde ise Lisola denilmiştir. Karabekir Paşa bu olayla ilgili olarak şunları yazmıştır:

"Mıntaka Kumandanlığı'ndan Erkânıharp Kolağası Fethi (Fethi Okyar), Enver Bey'in (Paşa) Lisola köyünde bir Bulgar çetesiyle müsademeye tutuştuğunu, çabuk ne kadar atlı çıkarabilirsem müsademe yerine yetişmekliğimiz emrini getirdi. Tafsilatı HAYATIM başlıklı hatıramda yer tutan bu müsademe; benim ilk ateş vaftizim olduğu kadar Enver Bey'le samimi anlaşmaklığımıza sebep olduğundan bence çok kıymetli bir hatıradır. Enver, Fethi ve ben, üç erkânıharp, bir kâgir kule içindeki komitelerle aramızda seviz adım mesafede sabahladık. Birkaç el ben de ateş ettim. Bu 17 Mayıs 1906 (4 Mayıs 1322) Perşembe günü idi. 13 Bulgar komitecisi tepelenmişti" (s.104-105).

Noska [Toksa?]²³ nahiyesinin Ehlova ormanlarında bir Rum çetesiyle 14 Haziran 322 tarihinde vuku bulan müsademedede eşkiyadan üçü maktul oldu. Askerden zayıat yoktu.

25 Ocak 322 tarihinde Pirlepe'nin Nikodim köyü civarında bir Bulgar çetesiyle vuku bulan müsademedede çete reisiyle bir nefer maktul oldu. Askerden zayıat yoktu. Bu gece ve müteakip gece, yarım metre kar içersinde²⁴ ve gayet arızalı arazide icra edilen ve her defasında on üç saat imtidad eden [süren] yürüyüşlerde ayaklarını donmuş ise de, kar ile oğuşturarak tedaviye muvaffak olabilmıştim.

7 Temmuz 322 tarihinde Pirlepe-Tikveş kazaları arasında Nikodim, Rakla köyleri civarında tesadüf olunan iki yüz elli kişilik bir Bulgar çetesinin Rakla taşlığında tesadüf olunan ve üç zabıt kumandasında bulunan, borazan ve mehter levazımı mükemmel ve Bulgar ordusu askeri firarilerinden mürekkebe olan, elli altı neferden mürekkebe ihtiyat [yedek] kuvveti dört saat zarfında kamilen mahvedildiği gibi, o gün ve ertesi gün icra olunan taharride tesadüf olunan mezkur çetenin muhtelif aksamından [çeşitli kısımlarından] seksen beş kişi itlaf edildi. Müfrezeden dört şehit ve yedi yaralı vardı.

12 Temmuz 321 tarihinde Vodina'nın kazasının Pojar köyünde vuku bulan müsademedede eşkiyadan on dört telef vuku bulmuş, askerden hiçbir zayıat yoktu. Kaymakçalan Dağları'nda bütün bir gece yürüyüşü müteakip gayr-ı malum [tanınmayan, bilinmeyen] bir arazide vuku bulan ve üç yüz evli bir köyde, köylüler de iştirak ettiği halde vuku bulan bu müsademe de muvaffakiyetle neticelenmişti.

Bu muvaffakiyat [başarılar] neticesinde Dördüncü, Üçüncü Mecidi nişanlarıyla Dördüncü Osmani nişanlarını ve altın

23 Noska veya Toksa şeklinde okunmaya elverişli olan bu ad, Tahsin Uzer'in hatıralarında her yerde Noska; Kolağası Ali Cevat Bey'in *Coğrafya Sözlüğü*'nde de Toksa olarak yazılmıştır. Şemsettin Sami Bey'deki okunuşu Noska'dır.

24 Burada da, Enver Paşa'nın hatıratını sade bir dille yazmak istediğini gösterir belirtilerden bir başkası yer almaktadır. Paşa, önce "yarım metre kar tahtında" yazmış, sonra yanına "kar içersinde" ibaresini eklemiştir.

liyakat madalyasını aldım ve kolağalığından bir buçuk sene sonra, yani 31 Ağustos 322 tarihinde, fevkalade olarak, bin-başılığa terfi eyledim.²⁵

Bir aralık Kolonya'da Arnavutluk istiklali fikriyle ortaya atılmış olduğu söylenen İstaryalı Kani Bey ve rüfekasının ta-kibine memuren yüz neferlik bir müfreze ile üç ay Kolonya kazası merkezi olan Hersaka'da²⁶ kaldım. Bu sırada, esna-yı devrde, elli neferlik müfrezemle, yetmiş kişilik bir Yunan çe-tesine Gramos ormanlarında uzaktan tesadüf ettim. Kısa bir müsademedi sonra çete firar etti. On bir saat gayet arızalı Aryar ormanlarında mütemadi vuku bulan [aralıksız süren] takip neticesiz kaldı. On beş gün sonra Variçobanit civarın-da on beş kişilik bir Rum çetesi ormanlar içinde kayboldu. Orada takibe bıraktığım yirmi kişilik, Ergirili Hamdi Onbaşı kumandasındaki müfreze, on altı kişilik bir İslam eşkiya çe-tesiyle müsademe ederek iki kişiyi itlaf etmiş [idi]. Askerden iki yaralı vardı. Kani Bey'in istimanı üzerine ben de müfreze-nin nısfıyla [yarısıyla] Kesriye üzerinden Manastır'a avdet etmiştim.

Bütün bu cidal [mücadele], kendini bilenleri düşündürü-yordu. Her gün imha edilen çetelerin yerine yenisi zuhur edi-yordu. Hükümet, bunların menine karşı, icra-yı tesir edecek [etkili olacak] iktidarı gösteremiyordu. Avrupa'nın hükümet-lerinin itimadını kaybetmiş olması, artık Osmanlı hükümeti-nin Rumeli kısmının elden çıkacağı hissini vermeye başlamış-tı. Arnavut vatandaşlarımız bunu derk ile kendi başlarının çaresine bakmaya savaştılar. Onlar da memleketlerini istila edecek Yunanilik fikrine karşı silahlanmış idiler. Bu hal-i keş-mekeş içinde herkes[de], böyle her gün ölmekten veya mezel-

25 Ş.S. Aydemir'in yayımladığı sicil özetinde 30 Ağustos 1322 şeklinde ka-yıtlıdır (A.g.e., C: 3, s. 693-694).

26 Kolonya kazasının merkezinin asıl adı Enver Paşa tarafından boş bırakıl-mış, yazılmamıştır. Buradaki ad, Şemsettin Sami'nin *Kaamüsül-a'lâm*'ından (C: 5, s. 3766) alınarak tarafımızdan Herseka şeklinde yerine konulmuştur. Aynı ad, Kolağası Ali Cevat'ın *Memâlik-i Osmânîyye'nin Târih ve Coğrâfi-ya Lugatı*'nda İrsek ya da Ersek gibi okunacak biçimde yer almıştır.

let [itibarsızlık] içinde yaşamaktansa, İstanbul idaresini düzeltmeye savaşmak; böylece, ya vatanı büsbütün kurtarmaya veyahut bu uğurda şanlı bir surette ölmeye savaşmak hahişi [isteği] uyanmıştı. Fakat henüz bunu kuvveden fiile [düşünce-den eyleme] çıkarmak için bir teşebbüs yoktu.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne Giriş

Nihayet 1322 Eylülü'nde Selanik'e gelmiştim. Orada, amcam Mümtaz Yüzbaşı –şimdi Kolağası– Halil ile konuşuyorduk. Evvelce onunla Anadolu'da, Bulgar çetelerine müşabih [benzer] çeteler teşkiliyle halkı uyandırmayı, hiç olmazsa böylece Anadolu'yu Rumeli'nin uğraması muhtemel olduğu inkisamdan [bölünmeden] kurtarmayı düşünmüştük. Bana eski fikirimde sabit olup olmadığımı sordu ve nihayet, Selanik'te bütün memleket için düşündüğümüz gibi çalışmak üzere bir cemiyet mevcut olduğunu söyledi. Ve kendisinin de dahil olduğunu, alelusul, kimseye söylemeyeceğime yemin ettirdikten sonra söyledi. Tramvayda, o vakit hasta olan, şimdiki Viyana Ataşemiliteri, sınıf arkadaşın Kolağası Hafız Hakkı Bey'i ziyarete gidiyorduk. Orada zımnen [üstü kapalı biçimde] Hakkı Bey'e açtık. O da biraz mütereddit [tereddütlü] idi. Avdette [dönüşte] düşünüyordum. Şeraiti [koşulları] sordum: Memlekette idare-i meşrutinin tesisine çalışmak, 1293 Kanun-i Esasisi'nin tatbikini temin etmekten ibarettir, dedi. Zaten defalarca eşkıya müsademesinde ölüme maruz kalmış olduğumu ve orada ölsem vatanıma büyük bir hizmet etmeden dünyayı terk edeceğimi tahattur ettim [hatırladım] ve bu yolda ölürsem, hiç olmazsa, vicdanen müsterih ölürüm diyerek muvafakat ettim [kabul ettim]. Fakat usul vechile [gereğinde] heyet-i idareye arz-ı malumat edilecek [bilgi verilecek], cevap alınacak, sonra cemiyete merasim-i mahsusası [özel töreni] dahilinde girecektim. Evde amcamdan ayrıldım.

Ertesi gün Manastır'a avdet edecektim. Kendisine hürmet ettiğim ve namusuna emin olduğum rüştiye muallimi, Selanik

Rüştiyesi Müdürü Binbaşı Tahir Bey'e –şimdi Bursa Mebusu–²⁷ ziyarete gittim. Kendisine [bana] bu yolda bir teklifte bulunulduğunu söyledim. Evvela, yüzüme sorucu bir nazar fırlattı –fakat ben, hulus-i kalb ile söylediğimden bu nazara ehemmiyet vermemiştim– sonra, “Beni anlamaya mı geldin? Mamafih söyleyeceğim. Böyle bir cemiyet var. Ben de dahilim. Sen de gir. İyi olur” dedi ve ertesi gün hareket edeceğimi söyleyince, “O halde haydi, çıkalım” dedi. Ben bir ufak kütüphanede bekledim. O gitti. Biraz sonra gelerek, Müfettiş-i Umumilik refakatinde bulunan Pîştineli Erkânıharp Binbaşı Hakkı Bey'in²⁸ gelip evden gece saat ikide beni alacağını ve onun götüreceği yere gidip merasim-i mahsusası dahilinde yemin ile cemiyete gireceğimi, söyledi. Ben de, pek iyi diyerek ayrıldım. Artık geceyi bekliyordum.

Eniştem, Selanik Merkez Kumandanı, Yaver-i Şehenşahi Miralay Nazım Bey'in evinde idim. O gece ziyafet vardı. Yemeği müteakip misafirler kumar masası başında toplanmıştı. Ben ise, kulağım kapıda olduğu halde, ayakta seyreliyordum. Saat ikide kapı çalındı. Kapıyı açtım: Hakkı Bey idi. Nazım Bey'e Manastır'dan gelmiş bir arkadaşımı görmeye gideceğimi söyleyerek sivil muşambamı²⁹ giydim. Revolverimi cebime koydum, Allah'a mütevekkil olarak çıktım. Kafe Kristal'e gittik. Orada birkaç kişi oturmuştu. Selam vererek oturduk. Biraz sonra yalnız bir sivil ve ikimiz kaldık. Oradan, kapıda duran, bir beyaz beygirli arabaya bindik. Yahılar Caddesi'ni takiben Deppoy'a doğru inmeye başladık. Yolda bu sivil Hakkı Bey takdim etti: Posta ve Telgraf Başkatibi Talât Bey, dedi –şimdi Meclis-i Mebusan Reis-i Sanisi [ikinci başkanı] Talât

27 Özellikle, *Osmanlı Müellifleri* adlı değerli eseriyle tanınmış olan Bursalı Mehmet Tahir Bey'dir. 1861'de Bursa'da doğmuş, 1926'da İstanbul'da ölmüştür (*Meydan Larousse*).

28 20 Ocak 1316'da mezun olan Elli Üçüncü Sınıf kurmaylarından Emin oğlu İsmail Hakkı Bey'dir. Binbaşı iken emekliye ayrılmış, Bursa valisi iken ölmüştür (İskora, a.g.e., C:1, s. 194).

29 Burada okuyamadığımız bir kelime vardır. Ş.S. Aydemir bunu muşamba olarak okumuştur. Tarafımızdan da muşamba yazılmış olmakla beraber, kelimenin müşemma (muşamba) okunmaya elverişli olmadığı belirgindir.

Bey.³⁰ Kalbimde kendisine karşı büyük bir muhabbet hissediyordum. Demek bunlar bütün tahayyülatı [hayal edilenleri] kuvveden fiile çıkarmaya [eyleme dökmeye] teşebbüs etmişlerdi. Alâtini Tuğla Fabrikası'nın sokağından biraz evvel arabadan indik. Arabacının parası verildi, savuldu. Hakkı Bey orada kaldı. Ben Talât Bey ile beraber sokağa girdim. Meydanlığa çıkan köşede durduk. Talât Bey, cebinden çıkardığı siyah bir gözlüğü gözlerime yerleştirdi. Altında siyah bir bez olmakla beraber, cüzi [biraz] etraf seçiliyordu. Mamefih Selanik'in yabancısı olmak dolayısıyla buraları bilmiyordum. Bir bahçeden içeri girdik. Bahçe kapısında, "Kimdir o?" dendi. "Hilal" parolası verildi. O bekleyen beni aldı. Talât Bey dışarıda kaldı. Bir taş merdivenden çıktık. Sağda bir odaya girdim. Orada yalnız kaldım. Hafif bir lamba ziyası [ışığı] odayı tenvir ediyordu [aydınlatıyordu]. Perdeler kapalıydı. Biraz sonra kısa boylu, siyah peçeli biri içeri girdi. Bana, cemiyete girmekte sabitkadem [sözüme sadık] olup olmadığımı tekrar sordu: Evet, dedim. Gözlerimi tekrar siyah bir bezle sıkıca bağladı. Etrafı hiç göremiyordum. Geldiğimiz kapıdan çıktık. Karşıda bir odaya girdik. Birkaç adım sonra ayakta durduruldu. Birisi, karşıdan doğru, bit nutuk okudu. Bunda vatanın hali, buna sebep olan idare-i zalimenin seiyatı [kötülükleri] mezkur idi. Nihayet bu seiyatı def için teşekkül eden Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne beni kabul ettikleri münderic idi [yer alıyordu].

Yemin Töreni

Nihayet sıra yemine geldi. Sağ elim Kur'an-ı Azimü's-şan, sol elim de bir kama ve bıçak üzerinde olduğu halde, 1293 Kanun-ı Esasi'nin istirdadına [yeniden geçerli kılınmasına] ve bu uğurda hiçbir şey esirgemeyeceğime ve ihanet etmeyeceğime yemin ettim. Sonra gözüm açıldı. Karşımda siyah peçeli, kır-

30 İttihat ve Terakki'nin ünlü Talât Paşa'sıdır. Meclis-i Mebusan, II. Meşru-riyet'in ilanından sonra, 17 Aralık 1908'de açıldığına ve metinde Talât Paşa'nın Meclis-i Mebusan Reis-i Sanisi olduğu belirtildiğine göre, bu satırlar 17 Aralık 1908'den sonra yazılmış olmaktadır.

mızı örtülü üç şahıs bulunuyordu. Ben, nutuk ve bu manzara karşısında, pek müteessir olmuşum [duygulanmışım]. Kalbimde, yalnız başıma, bu idare-i zalimeyi kökünden devirecek bir kuvvet ve bu kuvvetle mütenasip bir hahiş [orantılı bir heyecan] hissediyordum. Böyle vatana çalışmaya azmeden bir cemiyete intisabım [girişim] dolayısıyla bir de fahr [öğünç] hissediyordum. Ortada bulunan şahıs, cemiyet efradı arasında tanışmak icap ederse; sağ elinin baş ve şehadet parmağıyla bir hilal işareti yaparak, evvelâ bu işareti yaparak, evvela bu işaretin etrafındakiler anlayamayacak surette, söyleyecek olan tarafından verilmesini, sonra da “muin” parolasının evvela işareti alan tarafından ilk “mim” harfinin, sonra da “ayın” harfinin işareti veren tarafından söylenmesi ve böylece münavebe ile kelimenin ikmalini³¹ ve kelime bitince bu iki şahsın cemiyete intisabından [katılmasından] şüpheleri olmamasını söyledi. Ve bu heyetin, bir heyet-i tahlifiye [yemin ettirme kurulu] olduğunu ve eğer başka diyeceğim var ise makam-ı lazimine [gerekli makama] bildirilmek üzere rehberime söylememi ihtar etti ve gözümü bağlamamı söyledi. Bağladım ve çıktım. Geldiğim vech ile evden çıktık ve cadde Hakkı Bey’e mülaki olduk [karşılaştık].

Evvelce amcam, cemiyete muavenet-i naktiyede [nakdi yardımda] bulunmak herkesin borcu olduğundan, ilk taksit olan mecidiyenin tahlifi [ant içmeyi] müteakip verilmesi lazımı olduğunu söylemişti. Caddede, Talât Bey, ilk taksidi Hakkı Bey’e vermemi söyledi. Ben de verdim. Hakkı Bey, müfettiş-i umumilik sokağında ayrıldı. Talât Bey’le ben de eve kadar gitmişim. O yoluna devam etti, ben de eve girdim. Bu tahlifte numara verilmek lazım gelirken bana hiçbir şey vermemişlerdi. Ben de istemeyi unutmuştum. Mafatih on

31 Karabekir Paşa, bu konuyu daha açık ve anlaşılır bir biçimde şöylece anlatmaktadır: “*Enver Paşa, şimdi sana bir işaret vereceğim diyerek, sağ elinin baş ve şehadet parmağıyla bir hilal şekli yaptı... Parolası da muin'dir. Mesele ben, başı 'mim' (m) harfli bir şey söylerim. Sen 'ayın'lı bir şey ile cevap verirsin. Sonra ben 'ye'li bir şey söylerim, sen de 'nûn'lu (n'li) bir şeyle ikinci cevabı verirsin. Yani ikimiz karşılıklı mû'in kelimesini telaffuz etmiş olunca anlarız ki her ikimiz de cemiyetin azasıyız*” (A.g.e., s. 135-136).

ikinci olarak cemiyete dahil olmuşum. Artık kalbim vatanın kurtulacağına fevkaalede mutmain [emin] olduğu halde, ertesi gün, trenle Manastır'a hareket ettim.

Manastır'da Örgütlenme

Yolda zihnimi işgal eden yegane mesele Manastır'da çalışmanın tarzını tayin idi. Tahir Efendi, dört-beş sene evvel, bu yoldaki bir teşebbüsün Manastır'da çabuk şüyu bularak [herkesçe duyularak] bastırılmış olduğunu, binaenaleyh, fevkaalede ihtiyat [ölçülü davranmak] lazım olduğunu, söz arasında söylemişti. Fakat ben, takip ve saire dolayısıyla, orada halk ve zabitan ve asker arasındaki mevkiimden ve yakın arkadaşlarımın gösterdiği itimattan [güvenden] istifade edeceğimi tahmin ediyordum. Mamefih ne yapılmak lazım geldiğini, nasıl çalışılacağını Selanik'te söylememişlerdi. Ben şimdilik, yalnız itimat [güven] üzerine ve birbirine merbut [bağlantılı] olmak üzere bir cemiyet vücuda getirmek istiyordum. Bunun için de, en güvendiğim arkadaşlarımdan başladım.

Evvela, Mıntıka Erkânıharp Reisi Hasan Bey'e,³² söz arasında, böyle bir cemiyet teşkil etmemizi söyledim. Derhal muvafakat [kabul] etti.

Bir gün, topçuların taliminden gelirken, o vakit batarya kumandanı olan Erkânıharp Yüzbaşısı –şimdi İkinci Ordu'da Erkânıharp Kolağası– Musa Kâzım Bey³³ ile görüşüyorduk. Kendisine memleketin haline yegane çare olmak üzere, Bulgarlar gibi çalışacak bir komite teşkilini teklif et-

32 Karabekir Paşa, bu şahıs hakkında, "Cemiyete tahlif ile girmemiş bulunmakla beraber kendisine vaktiyle teklif olduğumdan faaliyetimizi bilen ve hatta Selanik'ten gelen evrakı bir takipte iken muhafaza ederek bize teslim eden karşılıklı sevgi ve güvenimiz çok büyük olan Hasan Tosun Bey" demektedir. (A.g.e., s. 212).

M.M. İskora ise, *Harp Akademileri Tarihçesi*'nde (C: 1, s. 194), adı geçen hakkında şu bilgileri vermiştir: "Hasan Efendi. Tosun. Dimetoka. Miralay iken tekaüt olmuştur. Rumeli'de Prizren K. ve mutasarrıflığında bulunmuştur."

33 Ünlü Kâzım Karabekir Paşa'dır.

tim. İkimiz bu komiteyi vücuda getirecektik. Kemal-i meta-netle [tam bir dirayetle] çalışmaya razı olduğunu söyledi. Elini sıktım. Artık üç kişi olmuştuk. Hasan Bey hakkındaki fikrini sordum: İyi, dedi. Maksadım, üçümüzden, ilk evvel bir esas vücuda getirmek olduğundan, birbirine itimatı olup olmadığını bilmek lazımdı. Hasan Bey'e de Kâzım Bey'i sormuştum: O da itimat gösterdi.

Nihayet, birkaç gün sonra, Kâzım Bey'in evi olan, Manastır'da, Karaköprü'deki Osman Paşa'nın konakları selamlığında³⁴ üçümüz birleştik. Burada, Selanik'te, böyle bir cemiyetin vücutundan [varlığından] bahsettim. Henüz elimizde bir program olmadığından, cemiyetin teşkilinden ziyade, ne suretle hareket edileceğini düşündük. Buna göre işe nasıl başlamak lazım geldiği anlaşılacaktı. Hasan Bey, halkı hükümet konaklarına toplayarak umumi ihtilal ile iş görmek için, ahali arasında şimdiden teşebbüsatta bulunmayı teklif etti. Fakat biz henüz bu hal şimdilik mümkün olamayacağından evvela en mutemet [güvenilir] olan arkadaşlarımız arasında teşebbüste bulunmayı karar vererek ayrıldık. Kâzım Bey topçular üzerinde; biz de diğer arkadaşlar üzerinde çalışacaktık. Mümtaz Kolağası Servet,³⁵ Selanik eşrafından Kolonyalı Hüseyin Bey,³⁶ Avcı Yüzbaşısı Süleyman Efendi, Avcı Yüzbaşısı Niyazi Efendi –Kahraman-ı Hürriyet Kolağası Niyazi Bey–, Yüzbaşı Akif Efendi ve saire arkadaşlar az zamanda dahil oldu. Yalnız, tavassut [aracılık] eden evvela kendisine rehberlik edene söyleyerek şimdilik mevhum [düşünce düzeyinde] olan heyet-i idarenin muvafakatinden [onayından] sonra, tavassut ettiği zata yemin ettirdikten

34 Cümle güçlkle okunur durumdadır.

35 Liva kumandanlığından emekli Kurmay Albay Servet Moran'dır. Cemiyet faaliyetleri hakkında bildiklerini bir rapor halinde Karabekir Paşa'ya sunmuş ve bu raporun tam metni Karabekir Paşa tarafından adı geçen esere 4 No'lu Ek olarak konulmuştur.

36 Kolonya eşrafından ve Mekteb-i Mülkiye mezunlarından Hüseyin Bey'dir. Ş.S. Aydemir, anılan eserinde (C: 1, s. 511), bu şahıstan Konyalı Hüseyin şeklinde söz etmiştir. Bu durum, bir dizgi yanlışlığından kaynaklanmış olsa gerektir. Çünkü Makedonya'da Kolonya adlı bir yer vardır ve Kâzım Karabekir Paşa da Hüseyin Bey'den Kolonyalı diyerek bahsetmektedir (A.g.e., s. 181).

sonra cemiyete kabul edilecekti. Selanik'te mükellef [yükümlü] olduğum bir mecidiye çok görüldüğünden, maaşının yüzde ikisini vermelerini muvafık [uygun] gördüğümünden, öylece, ef-rad-ı cemiyet [dernek üyeleri] para vermekte idi.

Selanik'te Talât Bey'e talimat hakkında yazdıkları muvafık [uygun] cevap alamıyor ve bu suretle, esası İstanbul'da bulunduğunu söylediğim büyük cemiyetin vücudundan arka-daşlarının şüphe etmesinden korkuyordum. Nihayet, dört ay sonra, tekrar bu mesaili hal [sorunları çözmek] için Selanik'e gittim. Talât Bey'le postanede görüştüm. Dava Vekili Karasu Efendi'nin³⁷ yazıhanesinde [de], bir gün, Talât Bey ve Rahmî Beylerle görüştük. Orada bana, el yazısıyla muharrer [yazılı] bir talimat verdiler ve Manastır'ın numarasının beş yüzden başlamasını söylediler. Bunlarla, suret-i teşebbüs hakkında, birtakım fikirler dermiyan ettik [ürettik]. Ben, halk arasında propoganda güç olur ise, [sayı] otuz kırk kadar olduktan sonra; İstanbul'da, sefarethanelere giderek meşrutiyet hakkındaki metalibimiz [taleplerimiz] kabul edilmezse, bombalarla sefarethaneleri yakacağımız tehdidiyle nail-i meram olacağımızı [isteğimizi elde edeceğimizi] söylüyordum. Mamefih bu hususta pek kuvvetli olmadığımızı hissediyor fakat sormuyordum.

Talât Bey, daima Heyet-i Âliye'nin [genel kurul] –o vakitki nizamname mucibince [gereğince] her şeyi idare eden heyet– rehberi gibi görünüyor; fakat, sorduğum suallere verdiği cevaba göre kendisinin bu heyetten olduğu anlaşılıyordu. Ve icabında, göndereceğim adamın postahanede Talât Bey'i bularak evrakı³⁸ alıp vermesini kararlaştırdık. Manastır'a döndüm. İlk işim Erkânıharp Binbaşısı Hasan ve Yüzbaşı Kâzım Bey'le görüşmek oldu.

Kâzım Bey'in yeni naklettiği ve Avcı Yüzbaşı Tayyar Efendi ile birlikte oturduğu Manastır Redif Deppoyu arkasındaki evine gittik. Evvela nutku, sonra talimatı okuduk. Ve bu talimata göre hareket edeceklerine dair tekrar ahd ettiler

³⁷ Selanik mason locası başkanlarından Musevi Emanuel Karasu Efendi'dir. Ş.S. Aydemir, Talât Bey'in bir süre bu avukatın yazıhanesinde çalıştığını da yazmaktadır (A.g.e., C: 1, s. 280).

³⁸ Burada okunamayan bir kelime vardır.

[yemin ettiler]. Bu talimata göre, şimdiye kadar dahil olanların alelusul tahlifi icap ediyordu. Hasan Bey, meşguliyetinin ziyadeliği [çokluğu] dolayısıyla, üçümüzden mürekkebe olması [oluşması] lazım gelen heyet-i âliyeye devam edemeyeceğini ve yalnız fert [birey] gibi çalışacağını söylemişti. Bunun üzerine heyet-i âliyeyi Kolonyalı eşraftan Hüseyin Bey ile Kâzım Bey ve ben teşkil ediyorduk. Hüseyin Bey'in meşguliyet-i sairesi [çeşitli işleri] dolayısıyla, Kâzım Bey ile ikimiz bütün yükü almaya mecbur olmuştuk. Kâzım Bey para hesabına bakmakta, ben de esamiyi [isimleri] ve cemiyete ait evraku hıfz etmekte [korumakta] idim.

Ant İçme Törenleri

İlk tahlif, Eğri Değirmen'deki bizim evde vuku buldu. Sonraları münavebe ile Kâzım Bey'in ve Avcı Yüzbaşı Akif Efendi'nin ve Kolağası Niyazi Bey'in ve Mümtaz Yüzbaşı Nuri Bey'in evlerinde icra ediliyordu.³⁹ İlk heyet-i tahlifiye [yemin ettirme kurulu] Mümtaz Kolağası Servet, Süvari Yüzbaşı Akif ve Kâzım Beylerden mürekkepti. Ben rehberlik vazifesini ifa ediyordum. Ve bu suretle topçu alayından Mümtaz Yüzbaşı Habib Efendi'nin⁴⁰ gayretiyle topçu alayı zabitanı çabuk dahil olduğu gibi, avcı taburu zabitanı ve saire derhal dahil olmuş idi. Binbaşıya kadar olan zabitan cemiyete alın-

³⁹ Kolağası Resneli Niyazi Bey'in ve Mümtaz Yüzbaşı Nuri (Conker) Bey'in evlerinde yapılan tahlifler konusunda Karabekir Paşa şu bilgileri vermektedir: "Cemiyete ilk olarak Avcı Taburu'nun biricik alaylı zabiti olan Abdullah Efendi de alınacaktı. Bunu müsademelerde görmüştüm. Cesur ve ağırbaşlı bir adamdı. Bütün tabur arkadaşlarının emniyetini de kazanmıştı. Fakat, alaylı olduğundan en sona bıraktığımız gibi, ihtiyat tedbiri olmak üzere de kendime rehberlik eden Niyazi Bey'in evinde yemin merasimini yapmayı uygun bulduk. Tahlif heyeti olarak Niyazi, Süleyman (ikisi de Avcı Taburu Bölük Komandanı) ve ben bulunduk" (A.g.e., s. 193). "Mümtaz Yüzbaşı Nuri Selanik (Conker), taburuyla Manastır'a gelmişti. Bunu da benim delaletimle ve benim evde yemin ettirerek cemiyete aldık. Bana yakın bir yerde tuttuğu evde de ara sıra tahlifler yaptık." (A.g.e., s. 190)

⁴⁰ Boluludur. Kolağası iken emekli ve İttihat ve Terakki zamanında Bolu mebusu olmuştur. 1928'de füceten (ansızın) ölmüştür (İskora, A.g.e., C: 1, s. 202). Birinci Dünya Savaşı'nda zengin olmuş İttihatçılardandır. Kendisine Bulgur Palas veya Bulgur Kralı denilmesi bundan kinayedir.

makta, mülazımdan aşağıki rütbelere zapturaptı [disiplini] ihlal etmemek için bir şey söylenmemekte; yalnız, zabıtana her hususta itaatın lazım olduğu fikri verilmekte idi. Efrada [erlere] suimuamele etmenin [kötü davranmanın] önü alınmıştı. Zabitan şimdi numune [örnek] olmak için daha ziyade çalışıyor ve nizamnamenin tavsiyesi vechile [tüzüğün önerdiği biçimde], sarhoşluktan ve sair hususattan tevakki ediyor [kendini koruyor] idi. Cemiyetin matuf olduğu hüsnüniyet [iyi niyet], taraftarların çoğalmasına yardım ediyordu. Mamafih, cemiyete dahil olacak zevatın intihabında [kişilerin seçiminde] büyük bir takayüd [dikkatli davranma] olduğundan alelade bir rehberin heyet-i âliye'ye bildirilmesinden bir ay sonra; heyet-i âliye, tahkikat-ı amika [derin inceleme] üzerine, kabulüne muvafakat [onay] göstererek heyet-i tahlifiye ve rehberine ne vakit ne nerede dahil olacağını bildiriyordu.

İlk teşkilat yalnız Manastır'da tevessü ediyordu [yayılıyordu]. Eldeki ilk nizamname mucibince [gereğince]: Heyet-i Âliye [Yönetim Kurulu], Heyet-i Maliye, Heyet-i Hakime, Heyet-i Tahlifiye gibi birçok heyetlere ihtiyaç görüldüğünden ve daha sair hususatta mugalata [yanıltmaca] olduğundan, bunun değiştirilmesine ihtiyaç görülmüştü.

323 senesi Nisan'ında Selanik'ten, Heyet-i Âliye'den beni çağırıyorlardı. Bu sırada Manastır teşkilatı ilerlemekte, fakat Selanik ve diğer vilayette tevakkuf [duraklama] hali hiss olunmakta idi. Mamafih, teşkilatın merkez-i aslisinin Selanik olduğunu yalnız ben biliyor, diğer rüfeka [arkadaşlar] İstanbul'da da kuvvetli teşkilatımız olduğunu ve asıl oradan idare olunduğunu biliyordu. Hele Heyet-i İdare'nin gayrı olanlar, cemiyette büyük rütbeli zevatın, hatta Sadrazam Ferit Paşa ve sairenin bulunduğunu zannetmekte idiler. Mamafih biz de bi-dayette [başlangıçta] bu zannı teyid edecek [doğrulayacak] bazı harekette bulunmakta idik. Bu sırada sultan-ı sabık [eski sultan] Abdülhamit Han'ın hastalığı ve yerine Burhaneddin Efendi'yi geçirmek istediği hakkındaki şayia [söylenti] üzerine, Selanik'e beyannameler göndererek, nizamnamemize muhalif [tüzüğümüze aykırı] olan bu tebdil-i verasetin [tahta ge-

çış konusundaki değışikliğin] aleyhinde teşebbüsatta [girişim-lerde] bulunulmuştu.

Selanik'te Toplantılar

Birkaç gün sonra, merkez kumandanı eniştem Nazım Bey'in vuku bulan tavassutu üzerine, mezunen [izinli olarak] Selanik'e gittim. Talât Bey'le görüştük. Beni, Paris'ten gelmiş olan, Selanikli Nazım Bey isminde, eskiden beri bizim gibi çalışmış birisiyle görüştüreceğini söyledi. Bundan maksad[ın], hariç ve dahilde komitenin tevhide [birleştirilmesi] olduğunu anlattı.

Bir sabah araba [ile] Vardar Kapusu'nda Jandarma Yüzbaşısı Nafiz Efendi'nin olduğunu sonradan anladığım [eve gittik ve] evin üst katında bir odaya girdik. Orada kısa sakallı, entari-hırka ile biri oturmakta idi. Bu zatın siması üzerimde pek iyi bir tesir yapmıştı. Kendisi ile konuştuk. İki komitenin birleşmesi ve böylece hariçte ayrıca adam bulundurmaktan ise, hariçteki arkadaşların cemiyetin harici umurunu [dış işlerini] idaresi hakkındaki teklifi muvafık [uygun] bulmuş idim. Şimdi bütün Osmanlılarca mübeccel olan [saygı gösterilen] Doktor Nazım Bey olan bu zat ile yalnız resail [broşürler, dergiler] hakkında fikirlerimiz muhtelifti. Ben şimdilik evrakin aleyhinde idim ve herkes fenalığı bahusus [özellikle] Rumeli'de görmekte olduğundan buna hacet yok, bilakis bunlar cemiyetin çabuk anlaşılmasına ve derdestine [ele geçmesine] vesile olur diyordum. Mamafih bu fikrimin pek doğru olmadığını sonra anladım. Bununla beraber, cemiyet henüz esna-yı teşekkülde [oluşum aşamasında] iken filhakika [gerçekten] evraka hacet yok idi. Çünkü alınan zevat [kişiler] her şeyi anlamış olanlardan ve irşada [yol gösterilmeye] muhtaç olmayanlardan mürekkeb idi. Fakat sonraları, efrad-ı cemiyete [cemiyetin üyelerine] malumat vermek ve fikirlerini açmak üzere ceraid [gazeteler] ve resaile [kitapçıklara] ihtiyaç görülmüştü. Son olarak mesele iki cemiyetin ne isimle çalışacağı[nı] tayine kalmıştı. Nazım Bey, Paris'te Ahmet Rıza Bey ve Doktor Bahaeddin ve Husrev ve Kenan ve Naci Beylerden

ibaret kalan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nden –Murat Bey'in⁴¹ avdeti [dönüşü] üzerine, 312 senesinde cemiyete vurulan darbe esnasında, mühür de hükümete satılmış olduğundan, İttihat ve Terakki namı Terakki ve İttihat'a tahvil edilmişti [dönüştürülmüştü]– on beş seneden beri hariçte [dışarıda] tanınmış olduğundan harice karşı dahilde kuvvetimizi gösterdiğimiz vakit iyi tesir yapacağından bahsediyordu.

Bu fikir muvafık [uygun] görüldü. Binaenaleyh ben de bu suretle iki cemiyetin birleşmesine razı olmuştum. Vakıa [gerçi] Manastır'dan bir selahiyetname [yetki belgesi] almamıştım. Fakat bu hususun reddedilmeyeceğini pekâlâ biliyordum. Bundan sonra, aradaki mukavele hazırlanacak ve birkaç gün sonra tarafeyn [iki taraf] katı kararı verecekti. Bu sırada, cemiyet nizamnamesinin, kifayetsizliği dolayısıyla, tebdili [değiştirilmesi] lüzumu takarrür etmişti [kararlaştırılmıştı]. Birkaç gece sonra Manyasizade merhum Refik Bey'in evinde toplanılarak kararı atı verildi: Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, [Osmanlı]⁴² Terakki ve İttihat Cemiyeti namını alacak, iki Merkez-i Umumiye olacak: Biri dahilde, yeri malum olmayacak; diğeri hariçte –şimdilik Paris'te. Şimdiye kadar harice merbut [bağlı] olan teşkilat-ı dahiliye de [yurtiçindeki örgüt], Dahili Merkez-i Umumi'ye [yurtiçi genel merkezine] rapt edilecek [bağlanacak]; bu suretle muamelat-ı dahiliye [iç işlemler] kâmilen Dahili Merkez-i Umumi'ye, harici muamelat [dış işlemler] Harici Merkez-i Umumi'ye ait olacak. Dahilde ve hariçte vuku bulacak mühim teşebbüsat evvela diğerk merkeze yazılacak, sonra muvafakat-ı tarafeyn [iki tarafın onaması] ile tatbik edilecek. Eğer, bir merkez-i umumi itiraz ederse; diğerk merkez-i umumi o işi mesuliyeti kendine ait olmak üzere icrada serbest bulunacaktır.

Müzakerede Manyasizade Refik Bey, Talât Bey, Canbolatzade Yüzbaşı İsmail Bey bulunuşuna göre Selanik Heyet-i Âliye'sinin bunlardan mürekkeb olduğu istidlal olunuyordu. Cemiyet esasen, eskiden Jön Türkler'le münasebette bulun-

⁴¹ Mizancı Murat Bey.

⁴² Metinde Osma yazılmış fakat, muhtemelen dal inlıkla, tamamlanmadan öylece bırakılmıştır. Diğerk yerlerde, derneğin adında Osmanlı kelmesinin bulunduğu görüldüğünden, tarafımızdan tamamlanarak alınmıştır.

duğu için Edirne’de hapsedilen şimdiki Dahiliye Nazırı Talât Bey’le⁴³ Bursa Mebusu Binbaşı Tahir ve Piyade Binbaşısı Ali Naki ve Siroz Mebusu Mithat,⁴⁴ Selanik Mebusu Rahmi, Piyade Yüzbaşısı Canbolatzade İsmail Beylerin yeniden içtiha-
tıyla teessüs etmişti.

Manastır’a Dönüş

Ertesi gün Manastır’a avdet ettim. Yeni nizamname birkaç gün sonra gönderilecekti. Manastır’da yeni bir teşebbüste bulundum. Maarife [eğitime] ehemmiyet [önem] vermek lazım olduğu herkesçe malum idi. Fakat ben bütün köylerde nasayih [öğütler] ile mektep küşad etmek [açtırmak] ve buraların muallimlerini [öğretmenlerini] bir cemiyet efratından intihap ettirerek bu suretle köylüler arasında esaslı bir teşkilat yapmak fikrinde idim. Bunun için cemiyet efratından olan ve tanıdığım zabitlerden, müfrezelerle gezmekte olduklarından; her İslam köyünde, ahalinin tabiatına göre, nasihat ve[ya] cebr ile [zor kullanarak] birer mektep inşası ve mevcutların tanzimi için para tedariki [sağlanması] zurnunda [amacıyla] teşebbüsatta bulunmalarını rica etmiştim. Bu münasebetle Maarif Nezareti’nin şimdiye kadar yapmadığı bir istatistik tanzime başlamıştım. Her Müslüman köyünde kaç hane olduğu, mektep olup olmadığı, kaç talebenin mektebe devam etmekte olduğu, mektep var ise planı ve saire hakkında malumat tedarikine başlamıştım ve bu vesile ile icabında cemiyet umurunda [işlerinde] kullanılmak üzere, fakat zahiren [görünürde] bu mektepler için para toplamaya da teşebbüs et-

43 Bundan önce (bakınız not 30), Talât Bey için, Meclis-i Mebusan Reisi Sanisi denilmişti. Burada ise Dahiliye Nazırı olduğu belirtilmektedir. Bu gibi hususlar, hatıratın, uzunca bir süre içinde yavaş yavaş yazıldığını gösteren belirtiler arasında değerlendirebilecektir. Olayların gelişmesi göz önüne alındığı zaman, bu satırların 1909 yılı Haziran ayından önce yazılmamış olması gerekmektedir.

44 Mithat Şükrü Bleda. Bu zatın İttihat ve Terakki ile ilişkili hatıraları *Tarih Dünyası*, *Tarih-Coğrafya Dünyası* gibi tarih dergilerinde neşredilmiş bulunmaktadır.

miştım. Bu husus[ta] Selanik'te bile bir defa Erkâruharp Reisi Mirliva Ali Paşa ve Süvari Feriki İsmail Paşa ve Ferik Rahmi Paşa ve sair zevattan para cem etmiş [toplamış] idim. Bu husus kimsenin nazar-ı dikkatini celp etmiyordu [dikkatini çekmiyordu]. Bir ay sonra Manastır'a, heyet-i âliyesince görülüp tahsis edilerek tatbik edilmek üzere bir nizamname geldi.

Bu vakte kadar Ohri'de Kolağası Niyazi Bey'in biraderi mülazım⁴⁵ ve eşraftan Müzahir Ağa fikrin tamimi [duyurulması] hususunda çalışmağa memur olmuşlardı. Az zamanda Ohri'nin sair [başka] akli erenleri yavaş yavaş Manastır'a gelip tahlif edilmekte idiler. Ohri'de bulunan Nizamiye Alay-ı'nın Üçüncü Bölük Yüzbaşısı Mısırlı Aziz Bey,⁴⁶ biraz sonra cemiyete alındığından, bunlarla birlikte köylerde, Ohri köylerinde fikrin tamimine ve o sırada zuhur eden Arnavutluk istiklali fikrinin aleyhine çalışmakta idiler. Memleketin o zamanki idaresizlik yüzünden uğraması muhtemel olduğu inkısamda [bölünmede], Arnavutların başkaları elinde kalmamaları için kendi başlarının çaresine bakmaları lazım geldiği fikri ileriye sürülerek ahalinin zihni çelinmekteydi. Mamafih halkın hükümetten olan korkusu bu fikrin tasavvur olunduğu [düşünüldüğü] gibi tamimine mani [engel] idi. Hele bu fikrin tamimine, ber-vech-i bala mütalaa [yukarıda sözü edilen görüşler] dolayısıyla çalışmakta oldukları anlaşılan birkaç memurun tebdili hüsnü tesir hasıl etmişti [olumlu etki yaratmıştı]. Bu hususta en ziyade, eşraftan bir zat da sarf-ı gayret etmekte bulunmuştu.

Bu sırada yani üç yüz yirmi üç senesi eylülüne doğru, Ohri Redif Taburu Kumandanlığı'na tayin olunan Kolağası Eyüp Sabri Efendi'nin vusulü [gelişi], cemiyetin tevessüüne [büyümesine] fevkalade yardım etti. Zaten Ohri'li olan bu zat derhal idare heyeti arasına idhal edilerek [alınarak] cemiyetin tevessüüne çalıştı. Zekaveti ve gayreti sayesinde hakikaten

⁴⁵ Metinde, Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

⁴⁶ Kahire doğumlu Abdülaziz Efendi'dir. Binbaşılığında, Enver Paşa zamanında emekliye sevk edilmiş, mahkûm olmuştur. Bilahara affedilerek Mısır'a gitmiş, orada erkâniharp reisi olmuştur (İskora, A.g.e., C: 1, s. 201).

muvaffak oluyordu. Ohri müderrisi Mustafa Efendi bu fikre meyyal [yatkın] bulunmakta olduğu gibi, hükümetin son zamandaki iktidarsızlığı karşısında hiçbir mallarını tasarruf edememekte olmaları ve buna sebep olan Bulgar çetelerinin taziyki derhal bütün eşrafın, aralarındaki münafereti [soğukluğu] bırakarak, cemiyetle çalışmaya gayret etmelerine sebep oldu. Bu tesiri hasıl etmek [etkiyi yaratmak] dolayısıyla, Bulgar çetelerinin bilmeyerek yaptıkları hizmet şayan-ı teşekkürdür [teşekküre değer].

Bu sırada Kesriye mevki kumandanı olan Erkânıharp Kolaşası Fethi Bey –Paris Ataşemiliteri Binbaşı Fethi Bey–⁴⁷ cemiyete idhal edildi. Kendisine yeni nizamnamenin bir aynını çıkarıp verdim ve orada bulunan Kalkandelenli Yüzbaşı Ali Efendi ile birlikte teşkilat yapacaklarını, heyet-i idarenin emri olarak tebliğ ettim. Ve bir ay sonra bizzat Kesriye’ye giderek orada, Ali Efendi’nin mahzeninde ilk tahlifi birlikte icra ederek, usul-ü tahlifi gösterdim.

Pirlepe’de bulunan süvari alayı sancaktarı İsmail Hakkı Efendi, ilk usul vechile çalışmaya memur olmuş ise de Pirlepe’de matlup vech ile terakki [istenilen şekilde ilerleme] görülemiyordu. Orada bulunan kaymakam bu fikrin taammümüne [düşüncenin yayılmasına] son derece şiddetle mani oluyordu. Hatta en nihayet müfettiş-i umuniliğe ve bilahara Selanik’e gelmiş olan hafiye İsmail Mahir Paşa heyetine şifahi ifşaatta [sözlü açıklamalarda] bulunmuş idi.

İlk nizamname mucibince her ne kadar bütün merkezler doğruca merkez-i umumiye merbut [bağlı] olmak ve yalnız sahillerdeki şehirler merkezlerinin bu irtibata vasıta [aracı] olması muharrer [yazılı] idi. Bundan maksat Rumeli için tabii Selanik vasıta olacağından, bu suretle merkez-i umuminin Selanik’te bulunduğu hakkında bir şüphe hasıl etmemek idi. Mamafih bu suretle idarenin müşkül olduğu daha bidayette taayyün ettiğinden [başlangıçta belli olduğundan] Manastır

47 Elli altıncı sınıf kurmaylarından, Pirlepe doğumlu, İsmailoğlu Ali Fethi (Okyar) Bey’dir (İskora, A.g.e., C: 1, s. 201).

için vilayet, sancak, kaza teşkilatına mutabık olmak üzere bir teşkilat kabul edilmiş idi. Bilahara, merkez-i umumice kabul edilen bu teşkilat vechile Manastır'da bir vilayet heyet-i idare kendine merbut olan kaza ve sancak idareleriyle meşgul olacaktı. Binaenaleyh Kesriye, Ohri, Pirlepe kazaları teşkilatı şimdilik doğruca Manastır merkezine merbut bulunuyordu. Bu teşkilat da Bulgar teşkilatı esas olmak üzere tarafımdan yapılmıştı.

Üç yüz yirmi üç senesi nisanına kadar Manastır'da cemiyyet umuru ziyade tevessü etmiş idi. Bu ana kadar Kâzım Bey ve yalnız olarak idare-i umur etmekte [işleri yönetmekte] idik. Sık sık zuhur eden takiplerle beraber bu hususta çalışmak kesb-i müşkülât ediyor [çok zorluk çıkarıyor] idi. Bu sırada yeni nizamname gelmiş olduğundan, nizamname mucibince, heyet-i idare azasıyla [yönetim kurulu üyeleriyle] aza namzetlerinin [üye adaylarının] tayinine karar verdik. Bundan evvel efrad-ı cemiyyet [dernek üyeleri], nizamname mucibince, üç ile beş arasında azadan mürekkeb olmak üzere, şubelere taksim olunmuştu [bölünmüştü]. Nizamnameye göre, Heyet-i idare azasının, şubelerin intihap edecekleri zevat meyanında [seçecekleri kişiler arasında] eski heyet-i idare vasıtasıyla tefrik edilmesi [seçilmesi] lazım geliyorduydu da şimdilik bizim en ziyade itimat ettiğimiz efrad-ı cemiyyetin iş başında bulunması[nın] daha iyi olacağına karar verdik. Şubelerin intihabatının [seçimlerinin] gecikmesi de işin keşmekeşte kalmasını mucib oluyordu [gerektiriyordu]. Nihayet, Kâzım Bey'le birlikte, Süvari Alayı Kumandanı Kaymakam Sadık⁴⁸ ve Redif Fırkası'nda Mülazım-ı Evvel Tevfik⁴⁹ ve Topçu Alayı'nda mümtaz yüzbaşı –Bolu mebusu– Habib Beylerin, he-

48 Elli ikinci sınıf kurmaylarından M. Tevfik oğlu Manastır doğumlu Sadık Sabri Bey'dir. İskora'nın verdiği bilgiye göre (A.g.e., C: 1, s.192): "*Miralay iken emekli olmuş, siyasete karışmış ve Avrupa'ya kaçmıştır.*" Aslında, İttihat ve Terakki mensubu iken, Meşrutiyet'in ilanından sonra arkadaşlarıyla anlaşmazlığa düşerek İtilaf Fırkası'nı kurmuştur. Cumhuriyet'ten sonra, yüz ellilikler arasında yurtdışına sürgün edilmiş, 1940'ta bağışlanarak yurda dönmüş ve gelişinin ertesi günü İstanbul'da ölmüştür (*Meydan Larousse*, C: 10).
49 Piyade subayıdır.

yet-i idare azası olmak üzere ve Erkânıharp Binbaşısı Remzi,⁵⁰ On üçüncü Topçu Alayı'nda Mülazım-ı Evvel Ziya⁵¹ ve Vilayet Tercümanı Fahri Beylerin aza namzedi [yedek üye] olarak tayinlerini münasip gördük. Ve o vakte [kadar] cem edilmiş [toplanmış] olan, Selanik'e gönderilmiş paradan mütebaki [kalan], otuz lira kadar bir meblağı hesabetiyle birlikte Eğri Değirmen'de, bizim evde, yeni heyet-i idareye devrettik. Yalnız muamelatın tedvirinde [işlemlerin devrinde] görülecek müşkülatta ve lazım gelen izahatın itasında [açıklamaların yapılmasında], ben, heyet-i idare ve heyet-i merkeziyenin daveti üzerine, içtimaatta [toplantılarda] bulunacaktım.

Bu sırada Kâzım Bey'in, İstanbul'da Mekteb-i Harbiye tabiye muallîğine tayini hususu[nu] müfettiş İsmail Paşa arzu etmekte olduğunu Kâzım Bey söylediğinden, bir an evvel teşkilatta bulunmak için bu memuriyeti kabul etmesini ısrar ettim ve böyle oldu. Bu sırada Kâzım Bey en iyi arkadaşlarından İkinci Ordu'da Seyfi⁵² ve İsmet⁵³ Beylere mektup yazarak maksadı ifham etmesine [amacı açıklamaya] çalıştıysa da muvaffak olunamadığından, İstanbul'a giderken yolda görüşmeye karar verilmişti. Bu suretle Kâzım Bey, en müşkül ve tehlikeli bir vazifeyi üzerine almış bulunuyordu. İstanbul'da birçok hafiyeler arasında çalışmak Rumeli'de çalışmaktan herhalde daha müşkül idi. Manastır teşkilatı bu sırada süratle ilerlemede idi. Bir gün Selanik'te bir yangın gecesi, rehberim Müfettiş-i Umumiye refakatine memur Hakkı Bey'le görüşürken, mumaileyh [adı geçen], "İstanbul'da teşkilat kuvvetli olmadıktan sonra buralarda

50 Elli üçüncü sınıf kurmaylarından, Mustafa oğlu, Selanik doğumlu Ali Remzi Bey'dir. Mirliva (tuğgeneral) iken emekli olmuş, Birinci Dünya Savaşı'nda Adana Havalisi Kumandanlığı'nda bulunmuştur. Adana'da ziraatle meşguldür. Üçüncü Avcı Taburu Komutanlığı yapmıştır (İskora, A.g.e., C: 1, s. 193). Karabekir Paşa da, bu zatın, o tarihte kolağası rütbesiyle Ordu Erkân-ı Harbiye Dairesi'nde şube müdürü olduğunu yazmaktadır.

51 Karabekir Paşa, bu zatın, 13. Alay 4. Bölük mülazım-ı evveli olduğunu ve kendisi tarafından cemiyete teklif edildiğini belirtmektedir.

52 General Seyfi Düzgören (Firuzağa).

53 İsmet İnönü.

ne yapacağız? Bütün Rumeli’de mevcudumuz farz edelim iki bin olsun; bununla iş görmek kabil olur mu?” diyordu. Ben ise iki bin değil, belki bütün Rumeli’yi ve bilahara Anadolu’yu elimize alarak bu suretle İstanbul’u tazyik mümkün olacağını büyük bir kanaat-ı kalbiye [ile] [yürekten inanarak] söylemiştim. Maksadın ulviyeti karşısında bütün müşkülâtın bertaraf olacağına kanaat-ı kamilem [tam inancım] vardı.

Nihayet, yeni nizamname mucibince, üç yüz yirmi üç senesi temmuzunda, Manastır Heyet-i İdaresi tarafından, Selanik’te bulunduğu yalnız heyet-i idarece malum olan Merkez-i Umumi azalığına tayin olundum. Bir az sonra, Bulgar ve Rum komite teşkilatını takip ve zahire ihraç [ortaya çıkartmak] için Kosova Mektupçusu Mazhar Bey reis⁵⁴ ve ben aza olmak üzere teşkil edilmiş iki kişilik Heyet-i Takibiye, cemiyet umurunda serbestçe çalışmama fevkalade yardım etti. Bu vazife dolayısıyla, kimseye malumat vermeden istediğim yere gidiyor ve istediğim kimselerle görüşüyordum.

Bu sırada Kosova teşkilatı oldukça geri idi. Mamafih her vesile ile tevsie [yaygınlaştırmaya] gayret ediyorlardı. Üç yüz yirmi üç senesi ibtidasında Manastır jandarma alayında yüzbaşı Haydar Efendi, evvelce ziyade bulunduğu, Kosova mıntıkasına mezunen [izinli] gitmek üzere olduğundan; Selanik’te, Talât Bey vasıtasıyla ora heyet-i idaresine takdim edilmiş ve teşkilatta gayretle çalışmıştı. Bu sırada Yanya vilayetine Selanik’çe bir tesir yapmak mümkün olmadığından, Manastır Heyet-i Merkeziyesi kararıyla mümtaz yüzbaşı –şimdi Erkâniharp Kolağası– Sami Bey, Yanya teşkilatına memuren Yanya’ya gönderildiği gibi, Ohri vasıtasıyla Debre’de teşkilat yapılmış ve bu sırada Selanik’te dahil-i cemiyet olan İşkodra Fırkası erkân-ı harbiyesine memur Yüzbaşı Kâzım Bey, İşkodra teşkilatını Mülazım Hakkı Efendi ile birlikte vücuda getirmişti.

54 Burada silintili, karışık bir biçimde yazılmış “Kosova Valisi, Beyoğlu Mutasarrıfı” ibareleri de görülmektedir.

Rumeli'de Örgütlenme

Artık Rumeli vilayetinde teşkilat tekemmül etmekte [gelişmekte] idi. Manastır'dan maada vilayat-ı sairede [başka çeşitli vilayetlerde] kazalar teşkilatına ehemmiyet verilmediği halde, bilahara, Manastır'ın ileri varması dolayısıyla, diğer vilayetlerde de, o suretle çalışmaya mecburiyet hasıl olmuştu. Hülasa: Üç yüz yirmi dört [1908] senesi ibtidasında Rumeli'de her vilayetin hemen ekser [çoğu] kazasında teşkilat vücut bulmuştu. Manastır teşkilatının tevessüü [genişlemesi] üzerine nizamnamede az çok tadilat lazım geliyordu. Manastır'da Vilayet Heyet-i Merkeziyesi'nden maada [başka], şehir ve nahiyeler umurunu idare için bir de Merkez Kaza Heyet-i Merkeziyesi vücuda getirilmişti.

Bu suretle merkez-i vilayete merbut [bağlı] kazalar ve sancaklarla meşgul olan Vilayet Heyet-i Merkeziyesi'nin vazifesi hafifletilmişti. Fakat, nizamnameye mugayir [aykırı] olan bu teşkilata merkez-i umumi muteriz [itirazda] bulunmakta olduğundan ara yerde telif-i beyne [uzlaşma sağlamaya] çalışıyordum. Bu suretle Manastır Heyet-i Merkeziyesi bana "Selanik'in avukatı" diye tavsif ediyordu [nitelendiriyordu]. Mamafih bunlara ehemmiyet verilecek zaman değildi. Tarafeynin [iki tarafın] bu gibi ehemmiyetsiz bazı ihtilafı maksad-ı asliye [asıl amaca] katiyen su-i tesir [kötü etki] etmiyordu. Her tarafta umur-ı cemiyet muntazaman cereyan etmekteydi.

Yeni nizamname mucibince teşkiline mecburiyet elvermiş olan Fedai Teşkilatı zaif [zayıf] idi. Bidayette, Manastır'da, Fedai Şubesi: Pirlepe'de bulunan Yüzbaşı Ali, Avcı Taburu'nda Yüzbaşı Tayyar, Mülazım İbrahim ve benden ibaretti. Evvelce bu şubeye dahil olan birkaç kişi bilahara sarf-ı nazar etmişlerdi [vazgeçmişlerdi]. Mamafih bu kadar kuvvet tesir-i matlubu [istenen etkiyi] yapmaya kafi idi.

Gene bu sırada heyet-i idare azasından Mülazım Ahmet Tevfik Efendi istifa ettiğinden, yerine, Cemiyet'e bu sırada id-

hal edilmiş olan Erkânıharp Binbaşı Vehip Bey⁵⁵ kabul edilmişti. Bilahara Erkânıharp Kaymakamı Selahattin ve Nuri Beyler reylerine müracaat edilmek üzere heyet-i merkeziyeye idhal ediliyordu. Bu suretle nizamnameye aykırı hareketler başlamıştı. Mamafih bu hususta Manastır Heyet-i Merkeziyesi içtihatla devam ediyordu.

Anadolu cihetinde, yalnız İzmir vilayetinde ve Doktor Nazım Bey'in himmetiyle teşkilat teessüs ediyordu [kuruluyordu]. Fakat, İstanbul'dan sonra ikinci derecede hafiye merkezi olan bu şehirde çalışmak, hem de Nazım Bey gibi hükümet-i sabıkaca mahkûm olan birinin çalışması, fevkalade bir fedakarlık idi. Bu sırada da harici merkez-i umumi ile muhaberede bulunuyorlardı. Muhaberatı Doktor Bahaeddin Bey yazıyordu.⁵⁶

Üç yüz yirmi senesi nisanına doğru [?] Paris'te muhtelif Osmanlı ihtilal cemiyetlerince akd edilmiş kongrede oldukça ittihat-ı efkar [fikir birliği] hasıl olmuştu. Verilen karar mücebince, evvelen Meşruti İdare tesis edilecek ve sonra her fırka [parti] kendi fikrine göre çalışmakta serbest bulunacaktı. Sultanın bilahara halli [tahttan indirilmesi] hakkında karara Dahili Merkez-i Umumi muvafakat etmemişti [onay vermemişti]. Bu hususta nizamnamenin tamamıyla muhafazasına azmediliyordu. Binaenaleyh, sultanın hali keyfiyeti mevki-i tatbikiye konulamayacaktı. Zira harici merkezin yalnız İstanbul'da Silistrelî Hamdi Bey'le rabitası [bağlantısı] vardı; bunun ise, bu işi yapacak kadar kuvveti yoktu.

Üç yüz yirmi dört senesi mayısında Reval'de İngiltere ve Rusya hükümetleri arasında Makedonya ahvalı hakkında

⁵⁵ Topçudur, 1877 Yanya doğumludur. Manastır Harbiyesi'nde ders nazırlığı, İstanbul Harbiyesi'nde mektep müdürlüğü yapmıştır. Yanya müdafasında bulunmuş, Balkan Savaşı'nda Yunanlılara esir düşmüş, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'ya kaçmıştır. İtalya-Habeş ordusuna girmiş, ordu komutanlığı yapmış, 1940'ta ölmüştür (İskora, a.g.e., C: 1, s. 193; M. Larousse, s. 554; Cemal Kutay, *Tarih Konuşuyor*, Sayı: 16, Mayıs/1965, s. 1302-1304).

⁵⁶ Burada sonradan eklenmiş silik birkaç kelime vardır. Okunamamıştır.

vuku bulan mülakat hepimizi düşündürüyordu. Mamafih, artık kendimizi tanıtmaya ve Avrupa hükümetlerinin Rume-
li'de ekseriyeti haiz [çoğunluk] olan bir İslam unsuru bulun-
duğuna ve bunun hukukunun nazar-ı dikkate alınmasına ve
insaniyete hizmet etmek isterlerse hükümetin, Teşkilat-ı Esa-
siye'nin ıslahında bize yardım etmeleri lazım geleceğine dair
kaleme alınan bir beyanname Vilayet-i Selase'de –Manastır,
Selanik, Üsküp'te– Düvel-i Muazzama konsoloslarına, efrad-ı
cemiyetten üçer zat tarafından tevdi edilmişti. Bu, cemiyetin
de ilk teşebbüs-i filisi idi. Bunlar, müsvettesi Selanik'te yazıl-
dıktan sonra, makine ile Paris'te yazılıp Merkez-i Umumi'ye
gelmişti.⁵⁷ Artık, Merkez-i Umumi: Posta ve Telgraf Başka-
tılığı'ndan Selanik Posta Nazırı'nın "Jön Türk" diye iftira-
sıyla çıkarılan ve zahiren Mekteb-i Hukuk talebesinden Talât
Bey ile Erkânıharp Kolağası –şimdi Viyana ataşemiliteri–
Hakkı Bey⁵⁸ ve Piyade Yüzbaşısı Canboladzade İsmail, Man-
yasızade Refik ve Erkânıharp Kaymakamı Cemal Beyler⁵⁹ ile
benden mürekkeb idi. Bütün cemiyet umurunu idare, bu he-
yete mevdu [birakılmış] idi. Mamafih, alekser [çoğu zaman]
Canboladzade'nin evinde toplanılıyor ve yalnız bazı müs-
vetteler için, o sırada Selanik'e nakletmiş olan pederimin
evinde, Cemal Bey'le çalışıyorduk. Evrak, Canboladzade
Bey'in evinde idi. Daha mühim kısmı, Talât Bey tarafından
emin bir yere konmuştu.

Alasonya taraflarına olan bir seyahatimde, daha evvelce
Alasonya'da Yüzbaşı Resneli Nazım Efendi'ye yazdığım gibi;
Yenişehirli Haydar Bey'le irtibat hasıl olduğu evrakın hariç-
ten, huduttan gelmesi temin edildiğini gördüm. Katrin'deki
[Katerin] merkez vasıtasıyla Selanik'in hudut üzerinden irti-
batı temin edilmişti. Serfice Sancağı'nda, Jandarma Kuman-
danı Naşit Bey'in himmetiyle vücut bulan teşkilat, gittikçe te-

57 Burada üzeri tek çizgili ile hafifçe çizilmiş şu cümle vardır: "İmzaların ba-
zılarını ve zarf üzerlerini Canbolatzade İsmail Efendi'nin evinde ben yazmış-
tım."

58 Daha önce adı geçen Binbaşı Hafız Hakkı Bey'dir.

59 Daha sonra bahriye nazım olan Cemal Paşa'dır.

vessü etmekte idi. Alasonya'nın Serfice ile olan irtibatı ve Serfice'nin Manastır'a rabt edilmesi [bağlanması], Manastır merkezinin doğruca hariçten evrakı almasına yardım ediyordu. Zaten, Merkez-i Umumi, artık gazetenin⁶⁰ doğruca merkezlerle gönderilmesini ve her merkezin bu suretle bir mahrec tedarikini, Harici Merkez-i Umumi ile vilayet merkezlerine yazmıştı. Bu sırada fikrin tamimi için gazeteye pek ihtiyaç vardı.

Cemiyetin Gazetesi

Hariçten muntazaman gazete celp edilememesi dolayısıyla, Manastır'da bir matbaa tesisi ve tesis edilinceye kadar müstensih⁶¹ ile bir gazetenin neşri Manastır heyet-i merkeziyesince kararlaştırılarak, gazete neşredilmeye [yayımlanmaya] başlanmıştı. Bu gazetenin ismi *Neyyir-i Hakikat* idi. Gazetenin metni Süvari Kaymakamı Sadık Bey tarafından tebyiz edilmekte ve Ziya, Habib Beyler ve sair rüfeka tarafından müstensih ile tab' edilmekteydi [basılmaktaydı]. Bu suretle dahilde bir gazetenin neşri, efrad-ı cemiyet üzerinde fevkalade hüsnütesir hasıl etmişti [iyi etki yaratmıştı]. Cemiyetin Manastır teşkilatı fevkalade tevessü etmişti. Ben, en nihayet Selanik'e nakilden evvel Adliye Müfettişi Mustafa Nedim Bey ve Ulah cemaatinden Doktor Mişe Efendi ile bir şube teşkil etmiştik. Mişe Efendi, Habib Efendi'nin evinde, ilk Hıristiyan vatandaşlarımızdan olmak üzere cemiyete tarafımdan yemin ettirilerek kabul edilmişti. Gerek Mişe Efendi'nin –Meclis-i Mebusan azasından– ve gerekse Selanik'te ... mektepleri müfettişi, ayandan Baçarya Efendi'nin bütün kalpleriyle çalışmakta oldukları görülmüyordu.

Mayıs nihayetlerine doğru, artık hükümet teşkilattan haberdar olmaya başlamıştı. Evvela, Selanik'te merkez kumandanı olan, yaver, eniştem Kaymakam Nazım Bey –şimdi

⁶⁰ Buradaki gazete kelimesi hafifçe çizilmiştir. Onun üstüne ve onun yerine, son derece güçlükle okunabilen “Şura-yı Ümmet'in” şeklinde okuyabildiğimiz iki kelime yazılmıştır.

⁶¹ Teksir (çoğaltma) makinesi, şapirograf.

Trablusgarp'a menfi [sürgün]- alelusul eski Jön Türkler gibi yalnız gazete ile meşgul olur bir cemiyet bulunduğunu keşfetmişti. Bu babda en ziyade muavenet [yardım] eden Kanun Yüzbaşısı⁶² İbrahim ve Süvari Mülazımı Ali Efendilerdi. Hele Berber Mustafa Efendi ile birkaç topçu zabitanın tevkifinden sonra, zahiren [görünürde] Yunan ihtilal komitesine karşı olmak üzere, otuz kişiden mürekkep bir hafiye teşkilatı vücuda getirmişti. Kayınbiraderi bulunmak dolayısıyla, hemşiremin [kızkardeşimin] muavenetiyle, bu teşkilata dahil olanlar[ın] esami [isimleri] ve memuriyetleri ve sairesiyle fotoğraflarını elde etmiştik. Nazım Bey, hadd-i zatında zeki olduğundan, evvelce, cemiyete dahil olabileceğini ümit etmekte idik. Kendisinin hamiyetten bahs etmesi beni bile ikna etmişti. Yalnız, Mısır'da, Ahmet Bican Efendi ile diğer bir Ermeni vatandaşımızı aldatarak bir donanma gecesini Süveyş Kanalı'nda Osmanlı Sefine-i harbiyesi yanında kayığı devirerek, evvelce sözleşmiş olduğu vechile, bunları kurtaran tayfa tarafından sefinede [gemide] nasıl tevkif ettirdiğini makam-ı iftiharda [böbürlenerek] söyleyince, itimadım kalkmıştı.

Nazım Bey Meselesi

Yukarıda maruz tevkiften sonra, Nazım Bey'in vücudu muzırr [varlığı zararlı] olmaya başlamıştı. Kendisinin, mayıs ayında İstanbul'a gittikten sonra, maaşına otuz lira zammedilişi şüpheleri büsbütün artı[r]ıyordu. Fevkalade borcu olmakla beraber, israfı kendisini paraya ve dolayısıyla mabeyne rapt etmişti [saraya bağlamıştı]. Bu sırada efrad-ı cemiyet her tarafta gereği gibi çoğalmıştı. Mamafih, cemiyetin henüz bir icraatta bulunmaması dolayısıyla ihanetten korkulmaktaydı. Bununla beraber, herkesçe fena tanınmış olan Nazım Bey'e hiçbir şey yapılamaması, efrad-ı cemiyetin kuvve-i maneviyesine [moraline] fena tesir ediyordu. Bunun üzerine Merkez-i Umumi, Nazım Bey'in, kendisine akrabası tarafından teklif edildiği vechile, İstanbul'a nakletmediği halde, idamına karar verdi.

62 İnzibat Subayı.

Bu kararın icrasına Mülazım-ı Evvel Mustafa Necip Efendi memur olmuştu. Fakat bir mani zuhuruyla bu karar icra edilemedi. Ve sonra memur olan Mümtaz Kolağası Halil, Yüzbaşı Abdülkadir ve Hilmi Efendilerle birkaç defa müzakere ettiğimiz halde bir suret-i hal [çözüm yolu] bulamamıştık. Çünkü Nazım Bey, artık, fevkalade ihtiyatlı hareket etmekte ve geceleri katiyen dışarı çıkmamakta idi. Haziran ibtidasında, İstanbul'a derhal gelmesi için bir irade tebliğ edildi. Bu sırada cemiyetin artık anlaşılmış olduğu hiss olunuyordu. Nazım Bey İstanbul'a gitmeden bir an evvel kararın icrası icap ediyordu. Bunun üzerine Olimpos Palas'a gittim. Mümtaz Yüzbaşı Cemil veya hatırlayamadığım diğer bir arkadaşla Hafız Hakkı Bey'e, Nazım Bey'in bu gece müfettiş-i umumiye gittikten sonra, eve geleceğinden; evde, aşağı misafir odasında pederle oturması ihtimali bulunduğundan bahis ile, orada dışarıdan atılacak kurşunla vurulması muhtemel olduğunu ve bunu yapmalarını ve benim evde bulunacağımı söyledim. Saat üçe yaklaşmıştı. Bütün aile Beyaz Kule⁶³ Bahçesi yanında Mekteb-i Sanayi akaretlerinin Beyaz Kule cihetinden ikinci evin, ikinci katında oturuyorduk. Bu sırada kapı çalındı. Hizmetçi kız Nazım Bey'i bir zabitin istediğini haber verdi.

İşi anlamıştım. Her defa arz-ı hizmet ederken, yerimden kıvıldamadım. Kendisi biraz tereddütten sonra yerinden kalktı. Aşağıya indi. Neticeye intizaren [sonucu beklerken] ufak bir helecan içindeydim. Tahminen üç dakika sonra aşağıda bir silah patladı. Ben, biraz durduktan sonra, kalkıp aşağı indim. Evin içinde kimse anlamamıştı. Nazım Bey'i, bacağını tutarak yukarı çıkar gördüm. Calı [yapmacık] bir telaş gösterdim. Hemen, doktor çağırayım diye, kapıya doğruldum. Bu sırada Canboladzade Yüzbaşı İsmail Efendi'yi misafir odası kapısının yanındaki koltukta uzanmış görünce işi sordum: Yanlışlıkla beni de vurdular, dedi.

Pek müteessir olmuştum. Etrafta kimseler yoktu. Matbaha gittim, telaş etmeyerek: Bir doktor bilen var mı, dedim.

63 Ş.S. Aydemir bu konuda şöyle demektedir: "*Beyaz Kule, Selanik rıhtımında bir Roma-Bizans eseridir. Şehrin temiz gazioları, bu kulenin adını taşıyan bu rıhtım üzerinde toplanır*" (A.g.e., C: 2, s. 469).

Bilmeyiz, dediler. Memnun oldum. Çünkü bir şey anlamamışlardı. Binaenaleyh vuranın takip edilmediğini tahminle sevinliyordum. Nihayet Beyaz Kule'ye gittim. Orada da Doktor Arslanyan Efendi'yi buldum, getirdim. Bu sırada bütün merakım failin tutulmasında idi. İsmail, benden şüphe etmeyecektir, diyerek beni temin etmişti. Validem, İsmail'i tatmin ederek [yüreğini rahatlatarak] odaya yatırmış, limon vererek açılmasına yardım etmişti. Bu sırada Nazım Bey'in kanunu [inzibat subayı] İbrahim geldi. O da bacağına tutuyordu. Ne oldu, dedim. Efendim, beni de vurdu kaçtı, dedi. Kısmen memnun olmuştum. Çünkü bu ilk teşebbüste vuranın tutulması bütün fedailerin cesaretini kıracaktı. Nazım Bey'in yanına çıktım. Müfettiş Paşa'ya haber vermeye gideceğimi söyledim ve kimden şüphe etmekte olduğunu sordum. İstihkam Mülazımı Muhtar Efendi'den şüphesi olduğunu söyleyince geniş bir nefes aldım: Çünkü, bu çocuk değildi. Bu sırada yek diğerini mütenakız [bir diğeriyle çelişen] eşkal tarif ediyordu. Kısmen kısa boylu, tıknaz; kısmen, uzun boylu diyordu. Nihayet son haber carihin [yaralayan], askerin arasından firar ettiğini müşir [gösteriyor]. Redif Dairesi civarına giren carih, lüverle, kendisini tevkif etmek isteyen nöbetçiyi ve müteakiben, takip eden Kanun İbrahim'i vurduktan sonra takibe kimse cesaret edememiş; o da Selanik'e doğru gözden kaybolmuştu.⁶⁴

64 Enver Paşa'nın, eniştesinin öldürüleceğinden haberdar bulunduğunu ve burada anlatıklarının doğru olduğunu Kolağası Resneli Ahmet Niyazi Bey'in hatıratındaki şu cümleler de belirtmektedir:

“Bu tahavvülate en evvel Selanik Merkez Kumandanı, yaverandan, Kaymakam Nazım Bey galeyana geldi. Menafinin, mevcudiyet-i siyasiyesinin bir kâbus-u bela tarafından ihâta olunduğunu hissetmiş, keşf-i düşman için, keşf-i esrar için olanca kuvvetleriyle, kuvve-i siba'iyesiyle meydana atılmış idi.

Çünkü zamm-ı ma'aşı, reji tahsilatı, kumarhane, umumhane, meyhane hasılatı muhatara içinde kalmıştı. Bunun için casuslara ihtiyacı vardı. Zaten Kanun Zabiti sıfatıyla bu grup-i mekruha mensup bir-iki zabiti minelkadam bu hususta istihdam ediyordu. Ve fakat onlar da kendisinden bir hatve bile ileri atamamıştı.

Milletin kabiliyeti, büyüklüğü, ihanet ve denaetin pek mahdud bir daireye sıkışmasını temin eylemişti. Bunun için çok çalıştı; çok yorulmuştu. Pür-

Artık sevincimden gülüyordum. Fakat bu gülmemi görenlere karşı, hamdolsun, Nazım Bey'e kurtuldu, diyordum. Müfet-tiş-i Umumi Hilmi Paşa'ya gittim. Onu bile cidden müteessir edecek bir helecanla arz-ı keyfiyet ettim. Beni teselli etti. Gece Nazım Bey'in evine her taraftan birçok zevat geliyor ve kendisini teselli ediyordu. O sırada gelen Erkânıharp Binbaşı Hakkı Bey'le görüşüyorduk. Ertesi gün, Osmanlılar arasında vatanın selametini temin etmek [için] meşrutiyet uğruna hayatını tehlikeye koyarak ilk kurşunu atan Mülazım Mustafa Necip Efendi'yi arıyorduk. Kendisinden şüphe edilmediğinden, firar etmemesini söyleyecektik. Hakkı Bey ile birlikte,

gayz ü gazab kesilmişti. En nihayet kendi büyüklere istisali, mevhum muh-birler icadı suretiyle, hedefittihaz ettiği erbab-ı hamiyeti avlamaya karar ver-di. Bu suretle teskin-i gılat ü gazab ediyordu. Onun için namus ü vicdan, bununla beraber ızan ü ırfan sahibi olanları yakalamak kafi idi.

Zaten hükümetin bütün kuvveti, milletin kuva-yı hayatıyesı menabî'in-den başka bir şey olmayan ciddi, muktedir, hamiyetli olanları mahv etmeye meyl ve münhasır değil miydi? Zabitten, talebeden, ahaliden birçok kimse-leri tevkif ettirdi. Fakat beyhude telaş ediyordu. Cemiyet, devairde mükem-melen nüfuzunu yürütmek imkanını çoktan temin etmişti. Tevkif ettirdiği eş-has bu suretle tahliye edilince Mabeyn'e koştu; Müşir Vekili Esat Paşa'yı, Er-kân-ı Harbiye Miralvası Ali Paşa'yı ve bütün heyet-i askeriyenin namuslu er-kânını, Vali Rauf Paşa'yı lakaydlıkla, taraftarlıkla itham etmek istedi. Avde-tinde aldığı fazla tahsisatla kuvvetinin arttığını hissediyordu.

Vahdet-i Rabbanîye üzerine ittihad eden efsar-ı hakkaniyet, hürriyet ve adalet için ölümü, ölümlerin en şerefliisi bildiğini bilmiyordu. Mamafih Cemi-yet, efsar-ı umumîyeye su-i tesir eden, kuvve-i manevîyeyi giriftar-ı zaaf eden bu alçaklığa karşı sükut edemezdi, vazifesini icraya memur idi. Nazım'ı yok edecekti. Anın için hükûm-i idamı itada tereddüd etmedi. Bu hüküm Nazım'ın müteallikatından biri de imza etmişti. (Notumuz: Enver Paşa'nun kastedildiği açıktır.) Ve icrasını zabıta-ı adliyesine havale eylemişti. İşte, yevm-i azim, evet bu gün istidad-ı inkılab-ı milletin ve bütün iktidar-ı cemiyetin imtihan edildiği bir gün idi. Bugüne kadar hiçbir zabıt, hiçbir sadık, hiçbir fedakar asıl vatan haini olan bir casus üzerine selamet-i vatan namına silah atmış, hükûmete alenen ilan-ı harb ile bir savlet-i kahramanane bulunmuş değildi...

Piyade ... alayının ... taburundan mülazım ... Efendi bu mühim şerefli teşebbüs-i ibtidai için kendini kahramanane bir vaz ile meydana attı; meta-net-i ahlak ve uluvv-i efsarı mühim olan bu mülazımın kıfayeti heyet-i idare-ce tasdik edildiği için hükûm-i adaletin icrası kendisine havale edildi...

Vazifesini fevkalade bir itidal-i dem ve şayan-ı hayret ü takdir bir meta-net-i mütevekkilane ile icra eden bu zabıt hakkında hükûmetin icra ettiği ta-kibat, Cemiyet'in nüfuzu altında tesirsiz kalmıştı" (A.g.e., s. 37-39).

kendisini soğukkanlılıkla Tahtakale’de kıraathanede arkadaşlarıyla konuşur gördük. Memnun olduk. İlk teşebbüs bu suretle muvaffakiyetle neticelenmişti. Yalnız, Nazım Bey’i aşağıya celp [getirtmek] için, terfiini istirham bahanesiyle gelerek, hakikaten tasavvurun fevkinde ibraz-ı cesaret eden [beklenenin ötesinde cesaret gösteren] İsmail Efendi yaralanmıştı. Bunun şerafeti herkese nasip olmaz. Yalnız vücudunun pek zayıf olmasından [dolayı] hayatından korkuyordum. Hemen her gün hastanede görmeye gidiyordum. Fevkalade sevdiğimden dağa çıkarken arkadaşlara, eğer ölürse güzel bir mezar yapmalarını rica etmiştim. Bununla müteselli olacaktım.

Ertesi gün Nazım Bey, trenle İstanbul’a hareket etti. Hareketten sonra Kanun Zabiti Yüzbaşı Ali Efendi, Muhtar Efendi’yi nasıl tevkif ettiği ve saireyi anlattı. Kendisine bazı talimat verdim ve Yunan ihtilal komitesi üzerine nazar-ı dikkatlerini celp ettim [dikkatlerini çektim]. Sonra da Muhtar Efendi’yi mevkuf [tutuklu] olduğu Beyaz Kule’de görerek merak etmemesini ve yakında tahliye edileceğini söyledim.

Bu vaka üzerine zaten şüpheli olan hükümet büsbütün gözünü açmıştı. Fakat pek geç kalmıştı. Çünkü cemiyetin teşkilatı hemen Rumeli’nin her yerinde teessüs etmişti [kurulmuştu]. Bu sırada Manastır’da benimle Hasan Bey’in büyük bir ihtilal cemiyetini idare etmekte olduğumuzu valiye haber vermişlerdi. İki gün sonra Manastır’a gittim. O gece Manastır heyet-i merkeziyesiyle beraber idim. Nazım Bey’in vurulması efrad-ı cemiyet üzerinde iyi tesir yapmıştı. Bu sırada Kuruşevo [Kuruşova] müdürü, Kuruşevo müfreze zabiti Yüzbaşı İbrahim Efendi’den şikâyet ediyor ve hükümet aleyhinde gizli bir teşkilat olduğunu bildiriyordu. Müfettiş-i Umumi Hilmi Paşa’ya bu babda hafiyyen [gizlice] malumat veren Manastır vilayeti Polis Müfettişi Sami Bey’in tahkike memur edildiği ve Kuruşevo’ya gittiği haber verildi. Pirlepe kaymakamı, nahiye müdürünün işarını [yazılı haberini] teyit etmişti [doğrulamıştı]. Derhal o gece bunun idamına karar verildi. Bu karar o gece icra edilmişti. Fakat refakat

eden Manastır Fedai Heyeti'nin en eski ve mutemedlerinden [güvenilirlerinden] olan müfreze zabiti de kolundan yaralanmıştı.

O akşamki trenle Selanik'ten gelen Müfettiş-i Umumilik Başkatibi Halil Bey'e, Vali Paşa'nın benim ve Hasan Bey ve saire hakkında ve cemiyet aleyhinde izahat-ı kafiye verdiğini tahmin ettim. Zaten bir gün evvel Erkân-ı Harbiye Reisi Hasan Paşa'nın beni çağırarak; bir hocaya, bir cemiyete dahil olmak için kağıt imza ettirdiklerini ve benim bundan malumat [sahibi] olmam lazım geleceğini söylemesi kısmen benim meydana çıktığımı anlatıyordu. Buna, gayet soğukkanlılıkla, bana, Nazım Bey'in kayınbiraderi ve müfettiş-i umumilik memuru diye kimse itimat etmiyor, diye kısa kesmiştim. Mamefih tehlikenin yakın olduğunu hissediyordum. Birkaç gün evvel, erzak bahanesiyle, Merkez Kumandan-ı sabıkı Miralay Hacı Nazım ile Topçu Alay Müftüsü'nün İstanbul'a gitmeleri, işin artık tamamıyla anlaşıldığını gösteriyordu.

Vakıa, Ohri'deki teşkilatı idare edenler hakkında, ora Müddei-i Umumi Muavini Ruhi Bey ve Debreli [Dibreli] Hayrettin Ağa; Bulgarlar aleyhine bir teşkilat var diye malumat vermiş idiyeler de, bu teşkilatın, Bulgarlar aleyhine olmaktan ziyade, Osmanlılığın bir kitle halinde ıslahına çalışmaktan ibaret bir maksada leh bir cemiyet olduğunu biliyorlardı. Fakat, Ruhi Bey müstakil bir Arnavutluk husulünü daha mühim ve Arnavutlar için daha iyi zannettiğinden, cemiyetin Ohri'de mahvına çalışmaktan geri durmuyordu. Fakat, Heyet-i Tahkikiye miyanında bulunmam, meselenin kapanmasına vasıta oldu. Bu suretle cemiyet ilk vartayı atlatmıştı. Bunu müteakip Selanik'te Erkân-ı Harbiye Reisi Miriliva Ali Paşa'ya, keza bir sene evvel, ismini zikretmediğim bir zat tarafından fena fikirlerim tamimine çalıştığıma dair beyanatta bulunulduğunu anladım. Fakat, Paşa Hazretleri, burada ibras-ı hamiyet ederek, yalnız bir vasıta ile, fakat bilmeyerek nazar-ı dikkatimi celp etmişti. Fakat bu sonuncu ihtar öyle değildi. İstanbul, her taraftan gelen haberler karşısında, hakikati anlamıştı.

Dağa Çıkışa Doğru

Ertesi gün Selanik'e döndüm. Merkez-i Umumi'de soğukkanlılıkla çalışılıyordu. Haziranın tahminen sekizinci günü Müfettiş-i Umumi Hilmi Paşa'[ya] gitmiştim. Pirlepe'de derdest edilmiş Bulgar komitesine ait bazı evrak hakkında tetkikatta bulunmak üzere Üsküp'ten gelmiş olan Mazhar Bey'le Pirlepe'ye gitmek üzere olduğumu söyledim. Fakat, akşamüzeri, beni çağırarak bir telgraf okudu. Bunda, bana, hemşiremi İstanbul'a birlikte götürmek üzere, mezuniyet [izin] verildiği müşir idi. Halbuki, Nazım Bey'den gelen mektuplar hemşirenin şimdilik Selanik'te kalmasını müşir iken; böyle bir tahavvül, şüphemi davet etti. Pek iyi! Fakat, hemşirem üç-dört güne kadar hazır olabilecektir, dedim. Pekâlâ, dedi.

Bu sırada Nazım Bey'e beni isteyip istemediğini müşir bir mektup yazdım. Cevap gelmedi. İki gün evvel, ordu kumandanlığı vasıtasıyla Topçu Miralayı Hasan Rıza Bey'in celbinden şüphe edilmişti. Çünkü, Topçu Alay Müftüsü kendisini tanıyordu. Binaenaleyh, bunların İstanbul'da cemiyeti ifşa ettiği anlaşıldı. Hele, Hacı Nazmi Bey'in bir derece terfii ve Alay Müftüsü'ne on lira zamm-ı maaş tahsis edilmesi haberi, artık hükümetle açıktan açığa mücadeleye girişmek lazım geldiğini anlatıyordu.⁶⁵

65 Karabekir Paşa'nın anılan eserinde Hacı Nazmi Bey ile ilgili olarak bu konuya değinilmektedir. Kurmay Albay Servet Moran'ın verdiği bilgi göre:

"Takip kumandanı sıfatıyla livalığa terfien Manastır'a iade edilmiş olan Manastır Alayı Redif Kumandanı Hacı Nazmi Bey, bir kadroya ve teşkilata malik değildi, hatta bir yaveri bile yok idi. Kendisi alaydan yetişmiş, nazik, terbiyeli, babacan bir zat görünürdü. Hacı Nazmi Bey, cemiyete girmişti.

Mamafih, köylerdeki teşkilatımız, hele Selanik ve Kosova vilayetlerinde hemen hiç yok gibi idi. Suret-i harekete dair de henüz kati bir plan mevcut değildi. Çünkü, yalnız, kuvvetin tezyidi [artırılması] düşünülmüştü. Hasan Rıza Bey, İstanbul'a gitmeye karar vermişti. Kendisine Avrupa'ya gitmek hususunda vuku bulan teklifi reddetti. Ertesi gün treni kaçırdığından, bir gün sonra hareket etmişti. İstasyonda, yalnız ben ve Erkânıharp Binbaşısı Fethi Bey⁶⁶ bulunuyorduk. Kendisini sevenler, artık müşarünileyh [adı geçen kişi] şüpheli olduğundan, biraz kendilerini çekmişlerdi. Bu bir gün tehirin [gecikmenin] İstanbul'a telaş verdiği, birbirini müteakip gelen telgraflardan anlaşılmıştı. Artık Hasan Rıza Bey'in ne için celp edildiği tahakkuk etmişti. Bunu müteakip Hilmi Paşa'nın bu suretle İstanbul'a celbimi müşir telgrafı göstermesi beni biraz şüpheye düşürmüştü.

Aynı günde Ordu Kumandanlığı'na gelen bir emirde Topçu Miralayı Hasan Rıza Bey'in, Erkânıharp Reisi Ali Paşa'nın İstanbul'a izamı [gidişi] işar ediliyordu. O gün dairede ben de İstanbul'a gitmek için harcırah alıp alamayacağımı soruyordum. Nazım Bey'in benden şüphe etmesine ihtimal vermiyor; filhakika İstanbul'u görmek ve oradaki teşkilat hakkında arkadaşlarla görüşmek ve orada çalışmak için iyi bir vesile addediyordum. Yalnız bir defa Avukat Baha oradan gelerek ahvale dair malumat vermişti. Bundan, İstanbul'da kuvvetli bir teşkilat olmadığı anlaşılıyordu. Erkânıharp Kolağası Musa Kâzım Bey ile zarfın içersine limon suyu ile yazarak muhabere ediyorduk. Fakat bu da emin olmadığından, sarfı-

Topçu alayı imamıyla birlikte İstanbul'a çağırılıyor. Mabeynde sorgulanıyor. Livalığa terfi ettirilerek Takip Kumandanı unvan ve sıfatıyla, Manastır'dan infikakinden takriben 25 gün sonra Manastır'a iade ediliyor" (Karabekir Paşa, a.g.e., s. 542).

Cemiyetçe hakkında çok ciddi şüpheler beslenen ve ağır suçlamalarda bulunan Hacı Nazım Bey, İstanbul'daki çok sert sorgulamalara rağmen faaliyetler hakkında bilgi vermediği hususunda eski çevresini ikna edebilmiş ve kendisine bir fırsat daha verilerek, yine Cemiyet emelleri doğrultusunda çalıştırılmıştır. Bu yüzden, görünüşte terfi ettirilmesinin İstanbul'un bir oyunu olması ihtimali güç kazanmaktadır.

66 Fethi Okyar.

nazar ettik [vaz geçtik]. Son bir mektubunda İstanbul'da mevcut ve Harici Merkez-i Umumi'ye merbut [bağlı] olan bir şube ile birleştiklerini yazıyordu. Paris'ten gelen bir mektuptan anlaşıldığına göre, bu şube Silistrelî Hamdi Bey'in gayretiyle teessüs etmiş, tahminen yetmiş kişilik bir kuvvet idi. Herhalde son zamanda İstanbul teşkilatı da kesb-i kuvvet ediyordu [kuvvet topluyordu]. Mamafih İstanbul'un daima önyak olmak üzere hiç olmazsa bir iki fedai isteyişine göre bu ümit de biraz zafiyet kesb ediyordu. Konsoloshanelere verilen beyannameyi İstanbul'a Manyasızade Refik Bey'in kayınvalidesi hanım götürdükten sonra, artık İstanbul ile muharebe heman [hemen] münkatı olmuştu. Hanımefendinin bilerek bu evrakı nakil suretiyle gösterdiği cesaret şayan-ı takdirdir.⁶⁷

Ali Paşa, ertesi gün hareket etti. Nazım Bey'in vurulmasından bir gün sonra gelmiş olan Mahir Paşa Heyeti ise, Nazım Bey'in katilini taharri ediyordu [soruşturuyordu]. Bunun için birkaç zabıt tevkiif edilmişti. Bu sırada heyet, en ziyade Cemiyet'in keşfiyle meşgul idi. Bunların harekâtını tarassud [gözmek] ve icap eden tedabiri ittihaz [gereken önlemleri almak] için Rahmi Bey –Selanik Mebusu– Erkânıharp Binbaşı Fethi Bey ve İsmail Hakkı Bey ve ben, Fethi Bey'in evinde toplanmış idik. Rahmi Bey, bulundukları otelden, evrakı alıp tetkikatlarını anlamaya vasıta bulmuştu. Hatta icabında bunları otelde zehirlemek bile temin edilmişti.

Perşembe gecesi Müfettiş Paşa beni çağırdı ve ne vakit hareket edeceğimi sordu. Evde haberleri olmamakla beraber 13 Haziran 324 Cuma sabahı⁶⁸ trenle hareket edeceğimi söyle-

67 Karabekir Paşa'nın adı geçen eserinde (s. 280) bu konuya ilişkin şu bilgiler yer almaktadır:

"Selanik'le İstanbul arasında kuryelik yapan Meveddet Hanım da Selanik'te Manyasızade Refik Bey'in yanında kalırdı. Bunun vazifesini bilmeyenler tarafından bazı dedikodular olduğundan, Refik Bey de bu hanımı siyasi bir ni-kahla aldı. Bu hanımdan şüphe edilerek bir kere Sirkeci'de aradılar. Fakat her defasında üzerinde kağıt getirmedüğünden kurtuldu. Refik Bey'in kayınanası Zişan Hanım da bu vazifeyi ara sıra gördüğünden şüpheli çekmediler."

68 Enver Paşa, burada iki kez çarşamba yazmış, sonra bunları karalayıp perşembeye döndürmüştür. Metne sadık kalınarak perşembe aynen alınmış ise de doğrusunun çarşamba olabileceği göz önünde tutulmalıdır. Çünkü, Enver

dim. Memnun oldu. Harcırah olmak üzere on iki lira verdi. İntizar salonunda Kanun Yüzbaşı İbrahim'i gördüm. Ahvalden sordum. Bana, Abdullah Bey'e söylüyordum, inanmıyordu, cerh [yaralama] meselesinde mecruh [yaralı] İsmail'in de medhali var [işin içinde]. Talât, Rahmi Bey ve saire Heyet-i Cemiyet'e dahildir. Mamafih, inşallah hepsini meydana çıkaracağım, dedi. Parayı götürüp hemşireme verdim. Benim de mezunen İstanbul'a gideceğimi söyledim. Benzi attı. O da bu İstanbul mezuniyetinden şüphe etmişti.

Haziran dokuzunda, Merkez-i Umumi azası [üyeleri], kışla meydanına nazır evimizin en üst katındaki küçük odada, içtima etmişti [toplanmıştı]. Burada, benim hareketim hakkında karar verecektik. Bir saat kadar Edirne Heyet-i Merkeziyesi'nden gelmiş olan Erkânıharp Kolağası Hayri Bey'le görüştüm. Edirne teşkilatı hakkında henüz katı malumatımız yoktu. Verdiği malumata göre, heman kaffesi [tamamı] zabıt olmak üzere, Kırkkilise [Kırklareli] ve Edirne civarında, yetmiş kadar efrad-ı cemiyet vardı. Mamafih, az zamanda terakki etmesi kuvvetli idi. Kendisine hatırında olan bir şifre miftahı [anahtarı] verdim. Ertesi gün Edirne'ye hareket edecekti.

İstanbul'a gitmem muvafık [uygun] görülmüyordu. Bu hususta Rahmi Bey, en ileri varıyordu. Bir bahane ile Selanik'te kalmam arzu ediliyordu. Bunun, üzerimize şüpheyi davet edeceği ve binaenaleyh İstanbul'a gitmezsem, Selanik'i terk ile dağa çıkmam lazım geldiğini ve mamafih hükümetin tarz-ı hareketine göre, zaten böyle isyan halinde bir adama ihtiyacımız olduğunu ileri sürmüş ve nihayet benim Selanik'i terk ile dağa çıkmam takarrür etmişti [kararlaştırılmıştı]. Fakat, gününü henüz tayin edememiştik.

Paşa'nın perşembe günü öğleden sonra Müfettiş-i Umumi Hilmi Paşa'ya veda ettiği; ayrıca perşembe gecesi Hilmi Paşa'nın kendisini çağırması üzerine, görüşmeye gitmediği ve Selanik'ten ayrıldığı, aşağıda DAĞA ÇIKIŞ bölümünde ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır. Burada "yarın sabah" diyeceği yerde "cuma sabahı" gideceğini söylemesi de, söz konusu görüşmenin çarşamba günü veya gecesi olduğu düşüncesine güç kazandırmaktadır. Kaldı ki müfettiş-i umuminin perşembe günü kendisine veda etmiş olan bir şahsı o günün gecesinde yanına çağırıp ne zaman hareket edeceğini sorması da tuhaf olacaktır kanaatindeyiz.

Dağa Çıkış

Artık benim de hareket günüm kendiliğinden takarrür etmişti. Bu hareket gününü evde kimse bilmiyor, yalnız, arkadaşlara, cuma günü İstanbul'a gideceğimi söylüyordum. Merkez-i Umumi arkadaşları da ne vakit dağa çıkacaktım, haberdar değildiler. Rahmi Bey, Tikveş'e gitmemi ve ora beylerinin fevkalade hamiyetli olmaları dolayısıyla iyi muhafaza olunacağımı ve çalışacağımı söylüyordu. Ben ise, eşkıya takibi dolayısıyla ahalinin tanınmasından dolayı, daha iyi iş göreceğimi tahmin ile, Manastır civarına gitmeyi tercih ediyordum.

Perşembe günü, Erkânıharp Binbaşı Hafız Hakkı Bey'i gördüm; perşembe ile cuma günü arasındaki gecede hareketim lazım geldiğini söyledim. Kararımız vechile Yenice-Karacaoa üzerinden Manastır'a gidecektim. Yenice'ye kadar, gece, hayvanla, orada Nizamiye Taburu Kumandanı olup Selanik'te bulunan Mümtaz Kolağası, sınıf arkadaşım Süleymaniyeli Tefik Efendi ile beraber gidecektik.⁶⁹ Ben İştayn Mağazası'ndan çanta ve sair noksan bazı eşyaları aldım ve götürüp Hakkı Bey'e verdim. Gece saat ikide Olimpos Palas kahvesi köşesinde beni bulmasını söyleyerek ayrıldım. Sabahleyin, Heyet-i Takibiye Reisi Mazhar Bey, Manastır trenini kaçırdığından gidememişti. Onunla konuştuk. Dağa çıkmamı muvafık [uygun] bulmuyordu. Mamafih verilmiş karara tebaiyet [uymak] lazım olduğunu o da tasdikten geri durmuyordu.

Öğleden sonra Hüseyin Hilmi Paşa'ya vedaya gittim. Soğukkanlılığım üzerimdeydi. Daha ziyade bir sükûnet gelmişti. Ertesi gün hareket edeceğimden, bir emirleri olup olmadığını sordum, "Nazım Bey'e selam söyle. Mektuplarına cevap yazamıyorum, kusura bakmasın. Ve sıkca muhabereye de hacet yok. Ve bir de, ne dediği kadar az ve ne dedikleri kadar çok

⁶⁹ Elli beşinci sınıf mümtazlarından. Binbaşı iken jandarmaya nakledilmiştir. İzmir'de, Karşıyaka Belediye Müdürü iken ölmüştür (İskora, a.g.e., C: 1, s. 200).

de” dedi. Bu sırada karşıda oturan Mazhar Bey’in yüzüne baktım. Hilmi Paşa’nın ne demek istediğini o da anlamıştı. Yani cemiyet efratı ne Nazım Bey’in zannettiği gibi az, ne de Mazhar Bey’in bir gece evvel kendisini tedhiş [yıldırma] için mahsus söylediği kadar çok idi. Gülmekten kendimi güç alabildim. Orada[n] çıktım. Gece, azl edilmiş Ordu Kumandanı Erkânıharp Ferik Esat Paşa İstanbul’a hareket etmişti. Sabah treni de Müşir İbrahim Paşa’yı getirmişti.

Sokakta, cemiyet aleyhinde ihbaratta bulunmak üzere geldiklerini söyledikleri Pirlepe’den gelen süvari mülazımlarından Nidai ve Hüseyin Efendiler [ile] Piyade Mülazımı İsmail Hakkı Efendi’ye rast geldim. Kan beynime sıçranmıştı. Bu genç fikirlerin, böyle vatanın izmihlaline hadim [çökmesi için çalışan] bir idare-i mülevveseye [karışık, temiz olmayan yönetime] şüphesiz ufak bir mükafat için casusluk etmesi kanıma dokunmuştu. Hele Nidai Efendi’yi namuslu biliyordum. Artık yatmak istemedim. Vakit yoktu. Olimpos Palas’ta Erkânıharp Binbaşı Fethi Bey’i gördüm. Durbinim fena olduğundan bir durbin [dürbün] istedim. Beyaz Kule’de, yeni Diyarbakır’dan gelmiş olan Jandarma Kumandanı Sadettin Bey’le öpüşüp, İstanbul için veda ettikten sonra, Fethi Bey durbini getirmeye, ben de elbise değişmeye gittim.

Validem, Müfettiş Paşa’nın yaveri ve emir neferi üç defa gelip beni aradığını behemahal Paşa’yı görmem lazım geldiğini söyledi. Sofra hazır. Sükûnetle birkaç lokma yedim. Fakat, acaba Müfettiş Paşa benden şüphelendi mi, diye düşünmeye başladım. Vakit kaybı lazım değildi. Heman odama çıktım. Sırtımdaki beyaz ceketi çıkardım. Siyah pelerinimi aldım. Ortada bulunan birkaç kâğıdı parçaladım. Burada her şey bana meyasane [karamsar] bakıyordu. Hava kararmaya başlamıştı. Müteessir olmaya başladım. Fakat vazifemin ulviyetini düşünerek bu teessüre, teessüf ettim. Odamın içine son bir nazar fırlatarak çıktım. Son gözüme işen şey, bir gece evvel Rahmi Bey’in otururken kırmış olduğu bir sandalye oldu. Bu, bir müddet için vatanın selametine ait müzakerata [görüşmelere] melce [barınak] olan bu odayı terk ediyordum.

Validemi gördüm. Gelen yaver ertesi gün İstanbul'a hareket edeceğimi söylediğinden melul [üzgün] idi. Müfettiş Paşa'ya gidiyorum, gelirim, diye çıktım. Kapı yanında asılı kılıcına baktım. Annem, kapının yanına gelmişti. Elini öpmek istedim; fakat, hiçbir şey anlamamasını istiyordum. Kendimi zapt ettim. Evden çıktım. Babam bu gece vazifesi iktzası [görevi gereği] yolda olduğundan kendisiyle görüşmemiştim.

Mamafih, evden çıkınca, eski beşâşetim [güleryüzüm] avdet etti [geri geldi]. Artık gözümde hiçbir şey yoktu. Evet! Bir vakitler vatana hiçbir faide [fayda] temin etmeden bir şaki kurşununa hedef olacak yerde, vatanın selameti için ölecektim. Bu halde, hiç olmazsa, rahmet okuyacak birkaç kişi bulunacaktı. Fethi Bey'i kapının önünde bekledim. Durbini verdi. Biraz düşünceliydi. Beni teşci [yüreklendirmek] için, Beyaz Kule bahçesinden çıkarken söylediği söz hatırımda idi: Bu işte de ilk adımı atmayı Allah sana nasip etti, demişti. Bu adımları attıran Allah'a tevekkül-i tam ile ben de ilerleyecektim. Böylece Manastır Heyet-i Merkeziyesi'nde, Süvari Kaymakamı Sadık Bey'in dediği gibi, Suavi Merhum'un istibdat duvarına çaktığı çivi, benim tırmanmama yardım edecekti. Merhumun cesaretine hayran olduğumdan, ben de, aynı ismi nam-ı müstear [takma ad] olarak almıştım. Merkez-i Umumi evrakına Suavi diye, muhaberatta ilk evvel kullanılmasına sebep olan dört köşe kufi yazıyla imza ederdim.

Olimpos Palas kahvesinde, Fethi ile köşede oturduk. Bu sırada Manastır'dan gelmiş olan Resneli Yüzbaşı Osman Efendi geldi. Ertesi gün Manastır'a hareket edecekti. Manastır'a geleceğimi, binaenaleyh beni beş gün sonra Sultan Yarı kulübelerinde ufak bir müfreze ile beklemesini söyledim. İş anlamamıştı, yüzüme bakıyordu. Gülerek tekrar ettim. O vakit, pek iyi, dedi. Hakkı Bey henüz gelmemişti. Vakit geçiyordu. Hatırıma Müfettiş-i Umumi'nin aramakta olması geldi: Canım sıkıldı. Bu sırada Telefon Zabiti İbrahim geldi, Müfettiş-i Umumi'nin aramakta olduğunu söyledi. Arkadaşlarla görüşüyorum, gideceğim, dedim. Nazım Bey'e selam söylememi ve kendisine uzun mektup yazacağını söy-

ledi, gitti. Bu sırada Hakkı Bey'in Yunyu Kıraathanesi'nde olduğunu biri söyledi. Çağırdım, beraber çıktık. Rıhtım boyunca gittik. Ben tekrar Olimpos meydanına döndüm. Oradan Talât Bey ile bir arabaya bindik, ayrıldık. Diğer arabada Rahmi Bey, Hakkı Bey, Mithat ve Abdurrahman Bey ile ... Efendi⁷⁰ geliyordu. Biz doğruca bilmediğim bir konanın biraz ilerisinde indik. İçeri girdik. Bu sırada araba ile gitmemize karar verildiğini anladım. Kolağası Tevfik Bey de beraberdi.

Kapıdan girince, solda, zemin katında, orta[sı] havuzlu, mükemmel döşenmiş bir Selanik odasında bulunuyorduk. Orada, Rahmi Bey, Müfettiş Paşa'nın beni arattığından, hayırlı bir haberi olması ihtimalinden bahis ile gidip görüşmemi söyledi. Fakat artık vakit geçmiş olduğu gibi, tedbirsizlik olacağından vazgeçtim. Tüfengim ile tabancam, yanlışlıkla, Hıfzı Bey'in yazıhanesinde kaldığından; Yenic'e'ye kadar, yalnız ufak revolverim ile gitmeye karar verdim. Bu sırada, Talât Bey, Cemiyet Sandığı'ndan masarifi melhuzeye [olası giderlere] karşılık olmak üzere, on lira verdi. Biraz sonra, arkadaşlarla veda ederek, ayrıldık. Odada Tevfik Efendi, ben kaldım. Başımı, havuz başındaki ayı postunun kafasına dayayarak epeyce uyudum. Sabah saat yedide araba geldi. Ben zaten erkânıharp alameti ile kolumda[ki] nişanın ikisini sökmüş, mülazım-ı evvel nişanı ile kalmıştım. Böylece, Tevfik Efendi ve ...⁷¹ Efendi ile arabaya bindik.

Haziranın on iki ve on üçüncü perşembe ve cuma günleri arasındaki gecede artık Selanik'i, ailemi, istikbal-i maddimi terk ederek, sadece ahaliden bir fert gibi, hükümetin bütün kuvvetine karşı alenen, müsellahan ilan-ı isyan [silahlannuş olarak isyan ilan] ediyordum. Fakat, evvela Allah'a ve Peygamber'e, sonra da Cemiyet'imizin teşkilatına, hükümetin zulmünden bizar olan [usanan] millete itimad-ı tamnım ol-

⁷⁰ Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

⁷¹ Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

duğundan, istikbal-i vatanı gayet parlak görüyor, bunun için benim maddeten kararan istikbalimin zulmetine [karanlığına] ehemmiyet vermiyordum.

Şehir kapısında[n], kolcuların gözüne ilişmeden, çıktık. Vardar Kapusu'nda henüz açılmış olan kahvelerin önünden geçerken, artık Selanik'e veda ediyordum. Nişanlarımı sökerken hissettiğim ufak bir teessür büsbütün zail olmuştu [kaybolmuştu]. Vakıa artık, eski tahayyülâtım [hayallerimdeki] gibi, memlekete hadim iyi bir asker olamayacaktım. Çünkü bu andan itibaren hiç idim. Dağda ise, kim bilir, hangi kurşunla vurularak, asi diye, cesedim bir köşeye atılacaktı. Fakat, memnun idim. Çünkü, şimdiye kadar, memlekete esaslı bir faide temin edemeden, on defa ademe [yokluğa, ölüme] mahkûm olup kurtulan hayatımı bu kere hakikaten vatan selameti yolunda sarf edecektim. Binaenaleyh, elbet bir gün gelecek, beni rahmetle yad eden bulunacaktır, diyordum.

Araba, Yenice şosesi üzerinde karanlıkta ilerliyor. Gecenin sükutu arasında, yalnız ara sıra, erken Selanik'e varmak üzere, hayvanını süren köylüler görünüyordu. Vardar köprüsüne vardığımızda, artık gün açılmıştı. Refikim orada indi. Kendisi müteahhit olduğundan inşa ettirmekte olduğu yollara bakacaktı. Tevfik Efendi de su içmeye çıktı. Ben, arabanın köşesine büzüldüm. Uyumlamaya başlamıştım. Geçidin en tehlike[li] noktası burasıydı. Buradaki jandarma ve asker müfrezesinin muayene etmesinden çekiniyorduk. Mamafih zabıt elbisesiyle bulunmak tehlikeyi azaltıyordu. Alelhusus [hele], buradaki asker beni tanımazdı. Biraz sonra arabamız yürüyüşüne devam etti. Evvelce beş-on atlı muhafızla geçilemeyen bu yolda ben tamamıyla emin ve müsterih bulunduğumu hissediyordum. Çünkü, artık hayatla bir irtibatım kalmamıştı. Benim için tehlike mevcut değildi.

Yenice haricinde arabadan indik. Ben pelerininime sarıldım. Tevfik Efendi ile böylece, güpe gündüz şehrin içinden geçerek, Tevfik Efendi'nin evine geldik. Bu ev şehrin şimal kenarına yakın, orta yerinde ufak bir meyve bahçesinin bir

köşesinde iki alçak yer odasından ibaretti. Biraz sonra Yüz-başı ...⁷² Efendi ile Mülazım Fuat ve diğer efendiler geldiler. Mütehayyir oldular [şaşırdılar]. Hepsinde beraber gelmek, dağlarda birlikte dolaşmak için heves vardı. Evde hizmetçi nefer Salih bir şey bilmiyordu. Biraz sonra Erkânıharp Kaymakamı Cemal Bey'in Yenice'de olduğunu anladım. Görüşmek istediğimi söyledim. Geldi. Pek mütehayyirdi. İbrahim Paşa'nın, kendisini telgrafla istediğini söylüyordu. İşlere bakacak kimse olmadığından istendiğini, binaenaleyh merak edecek bir şey olmadığını anlattım. Benim de beraber avdetimi teklif ediyordu. Fakat artık, herhalde birimizin dağda alenen hal-i isyanda bulunması efkar-ı ahali üzerinde gayet iyi bir tesir yapacağını ve ihanet ümitlerini tehdide ve fedailer meydana çıktığı halde, hükümetin elinden kurtulmak üzere bir melce [sığınak] bulmalarına yegâne vasıta olacağından yoluma devamı muvafık [uygun] gördüm. Biraz sonra öpüşerek ayrıldık. Bu sırada Mevki Kumandanı Binbaşı İbrahim Bey ansızın eve gelmişti. Müşarünileyh, efrad-ı cemiyetten olmakla beraber, kendimi tanıtmak istemediğimden, arkamı dönerek yatakaldım. O da tanıyamadı. Ertesi gün esliham [silahlarım] geldi. Bazı nevakısını [eksiklerimi] orada tamamladım.

Bir an evvel Manastır cihetine geçmek istediğimden, daha ilk gecede, Mülazım Fuat Efendi Karacaova'ya, amcam kumandan Kolağası Halil Bey'e, beni gelip alması için haber vermeye gitti. İki gün sonra, ufak bir müfreze ile, Halil Bey gelmişti. Son günde bahçede dolaşırken kumandan ile karşı karşıya geldik. Beni görünce öptü. Oraya ne için geldiğimi bilmediğinden evine davet etti. Sonra anlattım. Allah muvafak etsin diye ayrıldı, gitti.

Gece saat dörtte, yıldızlı bir gecede Yenice'yi terk ettim. On neferlik ufak atlı piyade müfrezesiyle, hafif meyilli sırtlar üzerinde ilerliyorduk. Ayrılırken, Mülazım Ali Efendi benimle gelmekte ısrar ediyordu. Evdeki nefer Salih beni

⁷² Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

anlamıştı. O da beraber gelmeyi istiyordu. Fakat şimdilik bunların buralarda kalmalarına lüzum olduğunu söyleyerek ayrıldım.

Ailemden uzaklaştıkça maksada yaklaşmakta olduğumu hissediyor, adeta mesrur oluyordum [seviniyordum]. Üzerimde bütün teçhizatım mükemmeldi. Bir vakit şiddetle takip ettiğim çete reislerine benzemiştim. Hükümet nazarında, artık onlarla birdim. Bulunduğum anda, o zamanki kanuna tevfi-kan, cezam idam idi. Fakat bunlar hatırıma bile gelmiyor, yalnız maksada vüsul [ulaşmak] için çareler düşünüyordum. Artık meşrutiyeti kuvveden fiile çıkarmaya İstanbul'u mecbur etmek için en kestirme tedbirin umumi bir isyan [genel bir ayaklanma] icrasına vabeste [bağlı] olduğuna kanaat-ı kamille hasıl etmiştim [tamamen ikna olmuşum]. Fakat henüz Merkez-i Umumi'nin bu babda kati bir planı yoktu. Ne suretle hareket olunacağı takarrür etmemişti [kararlaştırılmamıştı]. Yalnız şimdi umum halkı, cemiyet ile birlikte ölünceye kadar çalışmaya teşvik etmek düşünülüyordu. İhtilal-i umumi için henüz bir karar yoktu. Çünkü teşkilatımız henüz köylere, asıl kuvve-i umumiye-i millete kadar tevessü etmemişti [genişlememiş]. Bu sırada Selanik'te dört yüz kadar olmak üzere, bütün Rumeli teşkilatı ancak iki bin kişiyi tecavüz etmiyordu [geçmiyordu].

O vakte kadar cemiyete yalnız fevkalade itimat olunanlar alınıyordu. Halbuki köylüler tabiatıyla sır tutmaya alışmamış olduklarından, vaktinden evvel hükümetin işe vakıf olmasından çekiniliyordu. Fakat artık buna hacet yoktu. Çünkü hükümet haber almış ve bütün şiddetiyle cemiyet aleyhine harekete başlamıştı. Gece yolumuzu şaşırdık. Vitrkobe yolunu tutmuştuk. Bunun için gün açılncaya kadar beklemeye mecbur olduk. Gün açıldıktan sonra yolumuza devam ettik. Herman yarı yolda idik. Sol ilerimizde Vodina'daki cemiyet efratından ...⁷³ Bey'in çiftliğine gittik. Orada biraz yemek yedikten sonra iki saat kadar istirahat ettik. Nihayet oldukça tehli-

73 Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

keli ve Rum, Bulgar çeteleri güzergahı olan alçak ormanlıkları, sırtları geçtikten sonra, akşam yediye doğru Karacao-va'ya indik. Efrat, merkez-i kaza olan Çiska'ya döndü. Halil Bey'le biz, benim kalacak [olduğum] Timur Bey'in mahaldeki çiftliğine yollandık. Evvelce haberleşilmiş olduğundan, yolda oğlu Hasan Bey'de hazır olan bir kat elbisesini giydim. Eslihamı [silahlarımı], elbisemi çıkardım. Beyaz potur, kırmızı kuşak, mintan ve fes rengi fermele –bir nevi yelek– ile, artık tamamıyla bir Kayalarlı Türk ağası olmuştum. İsmim de Ahmet Dayı oldu. Artık çiftlik adamları beni bu nam ile tanıyordu. O gece, kaza kaymakamı olan, öteden beri hamiyetini her vakit en büyük fedakârlıklar ihzariyle ispat etmiş ve kazasının maarif ve temeddününe [eğitimine ve uygarlaşmasına] son derece çalışmış olan Abbas Bey; Vodina jandarma bölüğü kumandanı olup, her suretle Abbas Bey'e tamamıyla refik olan Yüzbaşı Refet Bey geldi. Gülüşürek öpüş-tük. Artık, tesadüf ettiklerimden hepsinin gözünde şule-i ümmid [ümit ışıkları] parlıyordu. Çünkü, benim çıkmamla işin kuvveden fiile çıkmaya başladığını söylüyorlardı. Ben de bu ümidi gördükçe bu ümitleri boşa çıkarmamak üzere çalışmak için, kalbimde büyük bir kuvvet hissediyordum.

Bu sırada, Niyazi Bey'in Resne'den çıktığını haber aldım. Bunun üzerine, Manastır civarında bulunmağa hacet olmadığına hükmettim. Çünkü, Niyazi Bey'in cesareti ve gayreti ile oralarda tesir-i lazım hasıl olacaktı [gerekten etki yaratılacaktı]. Binaenaleyh, ben hiç gitmediğim için, bence daha müşkül Tikveş cihetine geçmeye karar verdim. Bunun üzerine Yüzbaşı Refet Bey'le, Vodina'da bulunması lazım gelen, Resneli Yüzbaşı Osman Efendi'ye Kaymakçalan'a gelmesi için haber gönderdim. Ertesi gün istirahatından sonra, gece saat altıda Çiska'ya gidip oradan, Redif Mülazım-ı Evveli Mehmet Efendi ve onun intihap edeceği [belirleyeceği] ufak bir redif müfrezesine kılavuz olmak üzere iltihak ile Tikveş'e gitmeye Halil Bey'le karar verdik. Akşam üzeri herkes dağıldı. Timur Bey'le ve akrabasından Hüseyin Bey'le konuşuyor-duk. İdare-i müstebiddenin seyyatını bitirip tüketemiyorlar-

dı. Hepsi icabında ölmeye hazır olduklarını söylüyorlardı. Nitekim 10 Temmuz 324 hareketinde,* silahlarını kaparak, hükümet-i sabıkaya [eski hükümete] ilan-ı husumetle [düşmanlıklarını ilan ederek] bu sözlerinin doğruluğunu, erkek oğlu erkek Osmanlı olduklarını ispat ettiler.

Gece saat birde hayvanla, Timur ve Hüseyin Beylerle, hareket ettik. Yarım saat sonra Çiska yakınında bizi bekleyen Halil Bey [ve] Mülazım Mehmet Efendi'ye rast geldik. Askeri elbiseyi havi torbayı Mehmet Efendi aldı. Oradan Timur Bey'e veda ettik. Onlar çiftliğe döndü, biz de kasabaya girdik. Cami yanında rast geldiğimiz polis devriyesinden kolay geçtik. Nihayet köyün mektebine girdik. Burası askere tahsis edilmiş, fakat boş idi. Sıralar bir tarafa yığılmıştı. Kısaca, hareket hakkında konuştuk. Ben, askeri elbisemi orada bırakacaktım. Bunun yerine çizmemle, Halil Bey'in bir kat avcı elbisesini alacaktım. Yolda, yayan olarak, köylü elbisesiyle gidecektim. Biraz sonra, karanlıkta, yalnız kaldım. Getirilmiş olan bir hasırın üzerine uzandım. Saat altıda hareket olunacağından, hiçbir şey düşünmeden, hemen uykuya daldım. Saat beş buçukta Halil Bey gelmiş, kaldırmıştı. Silahımı aldım. Heman hareket ettik. Müfrezeyle şehrin haricinde iltihak ettim.

Artık, ovada, serin bir sis içersinde, karanlıkta ilerliyoruz. Tırmanacağımız dağın eteğinde ...⁷⁴ köyünde gün açıldı. Mülazım Mehmet Efendi'yi evfak [daha] iyi gördüm. Şişmanca, orta boylu, esmer çehreli, hakikaten nasiyesinde [alnında, yüzünde] cesaret, azim, metanet görünüyordu. Bölüğünün, kendisini fevkalade sevdiğini ve her emrine amade olduğunu iftiharla söylüyor ve lüzumunda meşrutiyet uğrunda bu bölüğü ne güzel kullanacağımızı anlatıyordu. Bunları işittikçe sevincimden gülüyordum. Hakka hamd ediyor ve tevfiakat-ı samedaniyesine mazhar etmesine dua ediyordum. Mehmet Efendi yolu sordu. Artık dik bir yoku-

* Meşrutiyet'in ilanı (e.n.).

⁷⁴ Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

şu tırmanmaya başlamıştık. Köyde, müfrezenin gözüne görünmemek için, Mehmet Efendi birkaç neferle ortadan girerken biz ötesinden dolaştık. Müfreze çavuşuyla dost olmuştuk. Köyün üstünde ufak bir mola verdik. Güneş yakmaya başlamıştı. Çavuş bana bir parça ekmek ile bir baş sarmısak verdi. Teşekkür ederek aldım. Çünkü yanımda ekmek yoktu. Mehmet Efendi de henüz varmamıştı. Sonra, takipte edindiğim itiyat vechile [alışkanlık uyarınca] heman arkası üzerine yatarak beş dakika uyudum.

Artık, Bulgar ihtilalinde fevkalade zayiata sebebiyet vermiş olan ve Bulgar çetelerinin güzergahı olan, kayalık ormanlara girmiştik. Mevcudumuz yirmi neferdi. Müfrezemiz, sessizce, birer olarak, dar yolu takip ediyordu. Mehmet Efendi'nin esteri [katırı] eşyamızı taşıyordu. Yolu göstermek üzere karakoldan bir jandarma beraber alınmıştı. Uzun ve meşakkatli bir yürüyüşten sonra Tikveş kazasına dahil olmuştuk. Yolda devamsız şiddetli bir yağmur yedik. Akşam saat dokuzaya doğru ...⁷⁵ üzerine gelmiştik. Jandarma neferi yana yakıla kendisinin muinsiz [ailesinde yardım edecek kimsesiz] olduğu halde, memlekette redif zabıtine para vermediği [için] asker edildiğini, evde validesiyle kız kardeşinin eller elinde kaldığını söylüyordu. Ve bu fenalıkların kalkması [için] ölmeye razı olduğunu anlatıyordu. Ah Ağa! Sen bilmezsin bizde bir tek ...[okunamamıştır] bile yok ki böyle mürtedlere karşı koyalım. Hem bunlar emri İstanbul'dan alırlarmış. Oradaki büyük hırsızları ortadan yok etmeli, diye tazallüm-i hal [halinden şikâyet] ediyordu.

Bu saf Kastamonulu neferin saf sözleri beni hem müteessir ediyor, hem de memnun ediyordu. Evet, milletin en ücra köşesinde bulunan bir köylü bile idare-i müstebidenin zulmünü duymuştu. İşte bu duygu maksadın kolayca husulüne muvaffak olunacağını gösterdiği için, memnun oluyordum. Köye yaklaştık. Evvelce ettiğimiz tahkikatta, köyde, bir askeri müfrezesiyle, bir jandarma zabıt karakolu bulunduğunu ve

⁷⁵ Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

müfreze zabitanın alaylı ve muhalif fikirde ve Jandarma Karakol Mülazımı Ali Efendi'nin de tamamıyla aleyhimizde bulunduğunu anlamıştık. Binaenaleyh, burada, oldukça büyük bir tehlike vardı.

Mehmet Efendi karakola gitti. Biz köyün kenarındaki mektepte kaldık. Etraf ile konuşuyorduk. Çavuşun fikrini anlamak üzere sordum: Şimdi, tufengim var diye burada jandarmalar beni tutarsa bilmem nasıl olur, dedim. Hayır, biz ölür seni teslim etmeyiz, diye kısa bir cevap verdi. Bu sırada, Mehmet Efendi, zabitelerin ikisinin de olmadığını, gelip söyledi. Heman hareket etmek üzere, dört ester kiralamayı ve iki iyi neferi beraber alarak, bu gece Tikveş'e gitmek muvafık [uygun] olacağını söyledim. Böyle yapıldı; akşam, saat on bir buçukta köyden çıkıyorduk.

Bu eşkıya cevelangahı [gezinti yeri] olan arazide, yanımızda ester sahipleri iki Hristiyan olduğu halde, köyden hareket ettik. Gece karanlık idi. Mamafih hayvanlar yolu biliyordu. Hiç şaşırmadan ilerliyorduk. Altı saatlik olan mesafeyi gece kat ile kasabaya gece girmek lazımdı. Süratle ilerliyorduk. Sermerler etimi kesecek derecede acıyordu. Nihayet, güç hal ile, hiç bilmediğimiz kasabada müfreze mahallini bulduk. Tabur kolağasının, sınıf arkadaşım olan, Mümtaz Kolağası diğeri Tevfik Efendi olduğunu biliyordum. Kendisinin cemiyetten olduğunu tahmin ediyordum. Fakat, bilinmesini istemediğimden, Mehmet Efendi'ye neferden evini sordurarak kendisini çıkarttım ve Mehmet Efendi ile eşraftan, efrad-ı cemiyetten olduğunu bildiğim Şevki Ali Bey'in evine götürmesini söyledim.

Merkez-i Umumi, evvelce, Tikveş'e gelmem ihtimalini yazmış olduğundan, Tevfik Efendi geleceğini biliyormuş. Hükümet yanından geçerek bir evin kapısında durduk. İçeri girdiler. Ben, siyah pelerinine sarılmış, bekliyordum. Bu sırada polis devriyesi yanımdan geçti. Ben tufengim elimde, hazır bekliyordum. Tevkif etmek isterlerse heman ateş edecektim. Fakat, yüzüme kısaca bakarak geçtiler. Bu evden bir zabıt çıktı: Beni takip ediniz, dedi. Beraber yürüdük. Büyük bir ko-

nağın avlusundan içeri girdik. Biraz bekledikten sonra, Şevki Ali Bey'in biraderi Mehmet Bey geldi, selamlık odasına aldı. Biraz konuştuktan sonra, biraz yemek getirdiler. Bundan sonra ayrıldı. Bu gece fevkalade yorulmuştum. Bir gece evvelsi saat altıdan bu gece altıya kadar fena arazide yaya ve semerli ester sırtında, fena bir yürüyüş yapmışım. Soyundum. Yatmamla uyumam bir oldu. Gayet müsterih idim.

Ertesi gün Kolağası Tefik Efendi gelmişti. Görüştük. Daha sonra Belediye Reisi Rifat Bey ve akşamüzeri Şevki Ali Bey geldi. Bu zevatta gördüğüm hiss-i hamiyet hakikaten Osmanlı milletini idare-i meşrûta'yı tesis etmekten men edecek [alıkoacak] hiçbir kuvvetin mevcut olamayacağına kanaat getirdim. Teşkilat hakkında konuşuldu. Henüz köylerde teşkilat olmadığı gibi Tikveş'te beyler arasında ihtilaf vardı. Fakat, dahil-i cemiyet olanlar heman bütün kaza köyleri üzerinde sahib-i nüfuz olduklarından az zamanda teşkilatın köylerde de tekemmüle mazhar olacağına kani oldum.

Bu sırada köylerden ileri gelenlerin Kovadar'da [Tikveş merkez] tahlifine başlandı. Bu sırada ben Tikveş'te kaldım. Vüsulümün [varışımın] ertesi günü Rifat Bey'in evine naklettim. Orada Tikveş Fedai Çetesi'ne dahil olacak iki köylü hazır. Ömer Çavuş[un] cesareti, zekaveti yüzünden anlaşılıyordu. Diğerisi ise Köprülülü idi. Sonradan anlaşıldığı üzere bu adam hakikaten ahlaksızdı. Fakat çetede, son zamana kadar iyi hizmet etti. Fakat, bilahara, Selanik'te bir onbaşyı vurarak firar ile tynetini gösterdi. Rifat Bey'in evinde Mevki Kumandanı ... Bey⁷⁶ ile, diğer zabitan ile görüştüm. Hepsinin yüzünde gördüğüm beşâset [güleçlik], benim orada bulunmamdan memnun olduklarını anlatıyordu. Üç gün Tikveş'te kaldım. Üçüncü gün Hüseyin Efendi'nin evine vardım. Orada Mustafa Necip Efendi ile görüştüm. Bütün arkadaşlar beraber gelmek hususunda hahiş gösteriyorlardı. Fakat hariçte bir nokta-i istinat [dayanak noktası] olacak bir köy teşkilatını ikmalden [tamamladıktan] sonra celbi kararlaştırdım.

⁷⁶ Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

Nihayet, ilk evvel çetenin teşkili ve köyler teşkilatına başlamak üzere, ...Bey⁷⁷ ile Timyanik köyüne beygirle gittim. Akşamüzeri, köylüler tarladan gelmeden, köye girdik; köyün ortasında etrafa nazır olan Adem Ağa'nın evine indik. Ben avcı erkânıharp binbaşısı elbisesiyle idim. Bu sırada fişengliğim ve parabellum revolveri Selanik'ten gelmiş olduğundan artık teçhizatım mükemmeldi. Bu eslihayı ve cemiyetin Rumeli teşkilatı Dahiliye ve Kuvve-i İcraiye ...⁷⁸ Müfettiş-i Ummiliği'ne tayin olunduğumu müşir [bildiren] kâğıdı Erkânıharp Kolağası, o vakit Hat Müfettişi olan Mustafa Kemal Bey getirmişti. Öpüştük. Bir gece beraber kaldıktan sonra avdet etti. Selanik'te her şeyin iyi gitmekte olduğu anlaşılıyordu. Şimdiye kadar ebeveynimden mektup gelmemişti. Gelmesini de istemiyordum. Çünkü, belki benim oldukça ağır olan bu hareketimi muhabbetlerinin şiddeti saikasıyla [dolayısıyla] tecviz etmez [izin vermez] ve kendilerini böyle bıraktığımdan dolayı danırlardı. Fakat Mustafa Kemal Bey'in getirdiği bir zarfı açınca kalben biraz sıkıldım. Çünkü bu zarfta ebeveynimden olan mektuplar vardı. Az tereddütle ilk zarfı açdım. Validemin, sureti aşağıda olan mektubu idi.⁷⁹

Artık kamilen değişmiştim. Demek validem benim bu hareketimi tecviz ediyordu. İkinci hemşiremin mektubunu okuyunca fevkalade neşelenmiştim. Peder Bey'in mektubu üzerine çocuk [gibi] sevincimden gülüyordum. Gayrı ihtiyari mektubu etrafımdakilere okudum. Onlara da aynı tesiri yaptı. Artık ebeveynim kamilen zihnimden silinmişti. Çünkü onların duasını bu suretle kazanmış, onları memnun etmiş oluyordum. Artık düşünecek başka şey kalmamıştı. Bu yük altında kalben fevkalade ferahlık duyuyor, elimdeki tufengi sık-

⁷⁷ Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

⁷⁸ Mürekkeple yazılmış ön sayfanın izlerinin çıktığı bir arka sayfaya sonradan sabit kalemle eklenmiş ve zamanla silinmeye yüz tutmuş bu çıkmada bazı kelimeleri okumak mümkün olamazdır. Noksanlar Ş.S. Aydemir'in yer verdiği bir bildirinin (a.g.e., C: 1, s. 540-541) sonuna bakılarak tarafımızdan tamamlanmıştır. Silahları ve kâğıdı getirenin Atatürk olduğu bellidir.

⁷⁹ Mektubun sureti metinde yoktur.

tıkça hiçbir şeyden ihtiraz etmeyeceğimi [sakınmayacağımı] hissediyor, kendi kendime itimadım artıyordu. Adem Ağa ve biraderi bizi kapıdan karşıladı. Ben derhal hazırlanan bir köylü elbisesini giyip Doyranlı Ahmet Ağa oldum. Köyün diğer ağaları Ahmet Bey ve diğer isimlerini hatırlayamadığım zevat geldiler. Hep [birlikte] konuştuk. En ziyade memnun olduğum bir şey burada Adem Ağa ile vuruşmuş olan diğer bir ağa beraber oturuyorlar, konuşuyorlardı. Aralarındaki adavet [düşmanlık] kamilen [tamamen] kalkmıştı. Ahval-i haziranın [o anki durumun] fenalığından yana yakıla bahsediyorlardı. Biri, şehirde Tikveşli Hoca'nın biraderi yazma okuma bilmediği halde elli lira maaşla Meclis-i Maarif-i Kebir'e aza olduğundan bahsediyor ve bu para bu naehillere verileceğine, hiç mektep olmayan yirmi beş köyümüzde mektep açılırdı, diyordu.

Köylülerin Örgütlenmesi

Yemekten sonra köylülerin tahlifine başladık. Eli silah tutan ve aklı erenlerden on beş yaşından yukarı olanları tahlif etmeye [ant içirmeye] karar verdim. Köy teşkilatı hakkında Nizamname[de] esaslı bir şey olmadığından, salahiyetim da-iresinde [yetkim çerçevesinde] bunları kendim yapıyordum. Nizamname mucibince tahlifin birer olması imkan haricinde olduğundan on beş yirmi [kişiyi] birden tahlif ediyorduk. Köyün imamı ve Adem Ağa'nın biraderi ve ... Bey⁸⁰ ve ben yandaki odada duruyorduk. Ben elbisemi giymiştim. Üniformamın, görenler üzerinde tesiri fevkalade idi. Gelenlerin huzurunda ber-vech-i âti [aşağıdaki gibi] bir nutuk söylüyordum:

Arkadaşlar!

Bilirsiniz ki şimdiye kadar, birçok yerler elimizden gitti. Tuna Vilayeti, Bosna ne oldu? Oradaki ahalinin canlarını

80 Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

kurtarmak için mallarını bırakarak kaçtıklarını bilirsiniz. Bunlar ne oldu? Geldiler, bu yerlere sığındılar. Fakat, ekserisi aç çıplak. İşte şimdi bizim de başımıza bu belalar gelecek gibi görünüyor. Hükümetin yolsuzluğundan, görüyorsunuz, ecnebi zabıtlar geldi. Yarın, o bir gün, buralarını, biz işimizi görmüyoruz, diye parçalamaya kalkışacaklar. O vakit biz ne olacağız?

Artık bizim için gidecek yer yok. Denize döküleceğiz yahud düşmanların ayakları altında çiğneneceğiz. Böyle zamanda karı gibi ölmekten ise, işlerimizi düzeltmek için erkekçe şimdi ölmeyi göze almak yeğdir, değil mi! Eğer biz böyle çalışırsak, hem muvaffak oluruz, böylece hiç olmazsa kalanlarımız rahat eder, evladımız bize rahmet okur.

Neyi düzeltereceğiz bilir misiniz? İstanbul'daki idareyi. Pekâlâ bilirsiniz ki İstanbul'da birçok memurlar hiç iş görmedikleri halde binlerce liralara alınıyorlar. Hafiyelere binlerce liralara beyhude veriliyor. Bu yüzden birçok evler kapanıyor. Sizin yalınmayak, başı kabak çalışarak ektiğiniz ekinlerden alınan paralar hep böyle gidiyor. İstanbul'a gidenleriniz bilirler ki orada on yaşında çocuklara miralaylık veriliyor. Ne lazım, sizin Tikveşli Hoca yüz elli lira maaş alıyor; kardaşı, yazma okuma bilmezken, Meclis-i Maarifte elli lira alıyor.

Halbuki bu paralar ne olacak? Hani yollarınız? Hani mektepleriniz? Askere gönderdiğiniz çocuklarınız, kardaşlarınız çırılçıplak dağ başlarında koşuyor, ölüyor. İstanbul'dakiler ise zevk ü safalarında. Mahkemeye giderseniz müşkülünüze bakan olmaz. Bakınız Bulgarlara, bu kadar ölüyorlar, yine çalışıyorlar. Hükümette memurlar onların işlerini görüyor; fakat, size bakan bile yok. O halde onlara bakarak biz de çalışalım. İstanbul'da[n] bu keyfi idareyi kaldıralım.

Padişah, Hazret-i Peygamber'den akıllı değil ya! Öyle iken, Peygamberimiz Efendimiz müşavere etmeden bir şey yapmazdı. Hep sahabe-i güzün ile konuşurdu. Biz bundan ayrıldık. Otuz sene evvel toplanan Meclis'i İstanbul'da dağıttılar. Biz işte yine bu Millet Meclisi'nin toplanmasını isteyelim. Böylece, verdiğimiz paraların nerelere gittiğini soracak vekil-

lerimiz olsun. Bunlara sorulmadan padişah kendiliğinden, öyle her istediğini yapmasın. Böyle olursa, adalet olur. Adalet olan yerde de din, vatan, millet selamet bulur. Bir de, Hristiyanlar toprak kardaşlarımızdır. Dinimizce onların hakkını gözetmek bizim borcumuzdur. Bunu bilelim. Onlarla elbirliğiyle çalışalım. Hepimiz selamet bulalım. Münafıkların sözlerine kapılmayalım. Anladınız mı?

Arkadaşlar,

İşte beni görüyorsunuz. Binbaşı idim. Anam, babam, kardaşlarım var. Hepsini bıraktım. Ben bu iş için çalışacağım. Siz de benimle beraber ölünceye kadar canınızla, malınızla çalışacağımıza söz veriyor musunuz?

Köylüler, bir ağızdan: Veririz.

Eğer, içinde sözünü tutmayan veyahud hainlik eden bulunursa, bu gördüğünüz bıçak ve revolverle öldürülürseniz, kanunuzu helal eder misiniz?

– Ederiz.

– Yemin eder misiniz?

– Ederiz.

Bunun üzerine köylüler, sağ ellerini Kur'an-ı Azimü'sşan'a ve sol ellerini revolver ve kasatura üzerine koyarak İsm-i Celal'i tekrar ederek geçiyorlardı.

İki gün zarfında böylece bütün köy tahlif edildi. Tahlif edilenler onar onar kısımlara ayrıldı. Her kısım içinden birini onbaşı intihap ettim [seçtim]. Bu onbaşıları topladım. Rey-i hafi [gizli oy] ile bunlara içlerinden altı kişiyi cemiyetin işlerine bakmak üzere intihap etmelerini söyledim. Böylece intihap olunanları, kazandıkları reye göre sıraladım. Baştan üç kişi heyet-i idareyi teşkil etti. Bunlar: Adem Ağa, Ahmet Bey ve bacağı sakat olan Adem Ağa'nın evvelce hasmı olan bir ağa idi. Diğer üç kişi de bunlara namzet oldu. Yani biri gaybubet eder [ortadan kaybolur] veya heyet-i idare değişirse, yerine geçeceklerdi.

Bütün köylüler şu teşkilattan pek memnun görünüyordu. Artık, millet hakimiyetini hissediyordu. Kendilerine biraz heves gelmek için aralarındaki ufak tefek mesaili [sorunu], he-

yet-i idarenin halletmesini [çözmesini] ve mamafih, darb veya idam cezasını mucib [gerektiren] bir kabahatleri olursa Kovadar'da bulunan Kaza Heyet-i İdaresi'ne malumat vermelerini tenbih ettim. Bunlarda gördüğüm metanet ve hahiş [dirayet ve heyecan], artık maksada katiyen muvaffak olunacağına itminan-ı tam hasıl etmişti. Fakat benim göreceğimi tahmin etmiyordum. Bununla beraber, ölürlen gözüm arkada kalma-yacağından, pek mesud idim. Bu suretle, çalışmaktan başka hiçbir şey düşünmüyordum.

Gazetedeki Ölüm Haberi

Bu sırada Selanik'ten Noye Fraye Presse [*Neue Freie Presse*] gazetesini muntazaman alıyordum. Yavaş yavaş bizden bahse başlamıştı. Bir nüshasında, hakkımda Selanik'ten bir işar gördüm. Bunda şöyle yazılıydı:

"Müfettiş Paşa'nın yaveri, Erkânıharp Binbaşısı Enver Bey ortadan kaybolmuştur. Kendisinin Jön Türkler tarafından öldürülmüş olmasından korkuluyor." Bunun üzerine tavzih-i hakikat [gerçeği açıklamak] için gazete idaresine Almanca tahminen şöyle kâğıt yazdım:

"Ben Müfettiş Paşa'nın yaveri değilim ve Jön Türkler tarafından öldürülmedim. Bilakis, vatanımın kana boyanmasına sebep olan idare-i müstebideyi yıkarak yerine idare-i meşrûta tesis etmek için arkadaşlarımla beraber çalışmak üzere dağa çıktım. Ben gazetenizde birçok defalar yazdığınız, takib-i eşkıya ile meşgul erkânıharp binbaşısıyım."

Bunu Demirkapu'dan postaya verdirdim. Demirkapu [Demirkapı] ile bulunduğum mahal arasında muntazaman bir köylü posta tesis edilmişti. Noye Fraye Presse bunu neşretmişti [yayınlamıştı].

Bu husus Selanik'te her şeyi meydana koymuştu. Selanik'ten gaybubetim[in] [yok olmamın] birçok faraziyelere [varsayımlara] meydan vermiş olduğunu sonradan anladım. Validem gece yarısına kadar eve dönmediğimi görünce, neferimi Müfettiş Paşa'ya göndermiş. Oraya gitmediğimi haber

alınca epey meraka düşmüş. Pederim, ertesi gün gelmeyince, o da pek müteessir olmuş. En ziyade Bulgar veya Rum çeteleri evvelce şiddetle takip ettiğimden, onlar tarafından idam edilmem ihtimali kuvvetli bulunuyormuş. Pederim, Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'ya yolda tesadüfle, benden malumat istemiş. Paşa da, merak etmeyiniz, bir şey olmamıştır, diye hissiyatını anlatmıştır.

Polis idaresi, güya, nişanlı bulunduğum bir kızın o gece diğer birine verilmesi dolayısıyla intiharımı tasavvur ederek sahilde naaşımı [cesedimi] aratmış; hülasa herkes bir türlü tahminde bulunmuştu. Ben o gece biri eve, biri de Müfettiş Paşa'ya hitaben iki kâğıt yazmış; mahallerine verilmek üzere, Talât Bey'e bırakmıştım. Eve ait olanı ertesi gün akşamüzeri Hafız Hakkı Bey eve götürüp vermiş ve bu suretle hakikatı anlatarak onları teskin etmişti [yatıştırmıştı]. Fakat, Müfettiş-i Umumi Paşa'ya ait olan kâğıdı posta kutusuna atmaya karar vermişler. Fakat götüren adam, polise tesadüfle korktugundan, kâğıdı denize atarak mahvetmiş. Bu suretle bir müddet için hareketim ve sebebi, hükümetçe malum olmamıştı. Müfettiş-i Umumilik'e hitaben yazdığım kâğıt şöyle idi:

Hıdiv-i Efram!

Otuz seneden beri vatanımızda hüküm süren istibdat, son günlerde şiddetini artırdı. Artık bir nihayet vermek, mevcut olan Kanun-ı Esasi'nin hükmünü icra ettirerek, hükümet-i meşrûta'yı ihya etmek, selamet-i vatan ve millet için lazımdır. Ben şimdiye kadar hayatımı feda edercesine hükümet-i sabıkaya hizmet ettim. Şimdi de meşrutiyete öylece çalışacağım. Bunun için dağa çıkıyorum. Benim gibi binlerce hamiyetli gençler de böyle çalışacaklardır. Bu metalibi isafa muktedir olanlar, bizimle beyhude uğraşmayarak gayet muhikkane olan bu arzumuzu yerine getirsinler; neticesi kendileri için fena olur. Ben bir hak talep ediyorum.⁸¹ Allah yardımcımızdır.

81 Ş.S. Aydemir, bu mektubu kısaltarak almış ve sonunu "Yardımcımız Allah'tır" şeklinde bağlamıştır. Elimizdeki metinde ise aynen: "Ben bir hak talep ediyoruz. Allah yardımcımızdır" yazılıdır. Bu yüzden "ediyoruz" kelimesi, öncesi ve sonrasına bakılarak, "ediyorum" şeklinde alınmıştır.

Bunlar cep defterimden koparılmış bir kâğıda yazılmış idi.

Daimi Çete'nin Oluşturulması

Timyanik köyünde, Sabık Tikveş Kaymakamı Hilmi Bey'le görüştük. Timyanik köyü, arzum vechile [isteğime uygun biçimde], kamilen [tümüyle] dahil olmuştu. Bu sırada o taraflarda cesaretiyle tanınmış Küçük Hüseyin namındaki bir asker fıarisini celp ettim [getirttim]. Kendisi Vardar'ın sol sahilinde gezmekte idi. Arkadaşı Ömer isminde biriyle geldi. Bitahlif [ant içirilerek] cemiyete alındığı gibi çeteye dahil oldular. Böylece daimi çete mevcudu şimdilik beş nefere balığ oldu [erişti].

Bu sırada Tikveş Heyet-i Merkeziyesi'ne, Mülazım Mustafa Necip Efendi'nin elli mavzer ve münasip miktar cephanе alarak Timyanik'e gelmesini yazdım. İki gece sonra esliha [silahlar] kısmen Timyanik ve kısmen de ...⁸² köyüne hayvanla giden cemiyet efratı vasıtasıyla mezkur köylere nakledilmişti. Mustafa Necip Efendi de gece saat altıda yanıma geldi. Öpüştük. Bu zabıt, ilk meşrutiyet kurşununu atmakla gösterdiği fedakarlığı bu defa da ispat etmişti. Eşkiya tarafından ihâta edilmiş [kuşatılmış] olan köy ahalisine verilmek üzere çabuk göndermek lazım olduğunu müşir [bildiren] sahte bir irade-i seniyeyi [saltanat katından gelen emri] askere okuyarak silahlarını toplamış, yine onlar vasıtasıyla, bilmeyerek, beygirlere yüklettirmiş, kendisi de sonra hareket etmişti. Fevkalade cüretle yapılan bu manevra muvaffakiyetle neticelenmişti. Ben ise bu sırada cemiyetin kuvve-i icraiye teşkilatına ait bir nizamname yazmakla meşgul idim. Şimdiye kadar hükümetle uğraşacak muntazam bir kuvvetimiz yoktu. Kuvvetimiz var ise de, bir kuvve-i müsellaha [silahlı kuvvet] vücud getirmek lazımdı. Çünkü efrad-ı askeriyede zapturaptı [disiplini] ihlal etmemek için katiyen onlara fıkı-i isyan vermemek ve işi ahali vasıtasıyla görmeyi esas itihaz etmiştim [almıştım].

82 Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

Kuvve-i Müsellaha Nizamnamesi

Kuvve-i Müsellaha Nizamnamesi hülasası (özü) şu idi:

Kuvve-i Müsellaha, biri daimi, diğeri milis olmak üzere ikiye ayrılacak.

Daimi Kuvve-i Müsellaha: Kaza Çeteleri ile Vilayet Teftiş Çetesi'nden ibaret olacaktır.

Kaza Çeteleri: Yüzbaşı veya Mülazım rütbesinde bir zabıt kumandasında bir zabıt ile 10 ila 15 neferden mürekkebe olacaktır. Her beş nefer bir kısım teşkil eder. Bunların ikisi [giydirilme] ve teçhizi [donatılması], Kaza Heyet-i Merkeziye'ne aittir. İşleri ise köy sandıklarından olacaktır. Bir çete reisi, aynı zamanda, köylerdeki cemiyet umurunu ve hesabı [işlerini ve hesaplarını] teftiş edecektir. Eslisi, mavzer ve elbisesi avcı efratı [eri] elbisesi gibi olacak; yalnız, başlarında beyaz keçe ve üzerinde pirinçten bir ay bulunacaktır. Çete reisi, aynı zamanda, kaza milis efratının taliminden ve eslihanın hüsniyetle muhafazası hususunda nezarete memur ve kaza Heyet-i İdaresi'nin yegane kuvve-i icraiyesidir.

Vilayet Teftiş Çetesi: Bir mümtaz veya erkânıharp zabiti kumandasında,⁸³ on beş neferden mürekkep olup; kaza çetesi gibi taksimatı havidir [bölümlenmiştir]. Bu çete, kaza çeteleri ve heyet-i idarelerinin muamelatını teftiş [eder] ve diğer kaza heyet-i idareleriyle birlikte herhangi maksada karşı, vilayet heyet-i idaresinin kuvve-i icraiyesidir. Bunların teçhizi vilayete aittir.

Milis Kuvveti: Her köyde, eli silah tutan efrat milistir. Bunlar onar kişilik Onbaşı Takımları'na ayrılır. Her on kişi

⁸³ Metinde bu paragraf, aynen, "*Vilayet Teftiş Çetesi: On (üzerine mürekkep damlamış okunamayan bir kelime ve üzerleri çizilmiş beş nefer kelimeleri) bir mümtaz veya erkânıharp zabiti...*" şeklinde devam etmektedir. Baştaki "on" kelimesi çizilmemiştir. Ancak, on bir subay komutasındaki on beş erden mürekkebe bir müfreze tuhaf olacağından, baştaki on rakamının çizilmesinin unutulduğu kabul edilmiştir. Aynı şekilde, bir önceki paragrafta yer alan, "*Kaza Çeteleri: Yüzbaşı veya mülazım rütbesinde bir zabıt kumandasında bir zabıt ile 10 ila 15 neferden mürekkebe olacaktır*" cümlesinin de "bir zabıt ile" ibaresinin çıkarılarak, "Yüzbaşı veya mülazım rütbesinde bir zabıt kumandasında 10 ila 15 neferden..." anlamında yazılmak istendiği düşünülmelidir kanaatindeyiz.

onbaşılarını kendileri intihap eder [seçer]. Bunlar askerlik etmiş olanlardan bulunması müreccahdır [tercih edilir].

Onbaşı Takımları'na bir çavuş nezaret eder. Bu çavuş, köy heyet-i idaresinin nezaretinde, milislerinin eslihalının hüsni muhafazasından, talimlerinden mesuldür.

Esliha: Herkes kendi silahını tedarik edecektir. Buna muktedir olamayanlara [gücü yetmeyenlere] zenginlerde mevcut müteaddid [fazla sayıdaki] eslihadan biri tayin olunacak ve hareket zamanında bu silahı alacak; avdetle, sahibine temizleyerek teslim edecektir. Sarf edilecek cephane köy kasalarından satın alınarak tamamlanacaktır.

Kaza Heyet-i İdaresi, milislerin tesliminde [silahlandırılmasında], köy heyet-i idarelerine yardım edeceklerdir. Milisler alelade, bir günden bir haftaya kadar hariçte kalabileceklerdir. Bunlar, büyük iş görmek lazım geldikte veya tehlikeli mahallerde geşt ü güzarda [dolaşmada], daimi çetenin takviyesi için kullanılacaktır. Çeteye giden milis efratının ailesini beslemek, köydeki işini diğer efrata angarya suretiyle gördürmek, köy heyet-i idaresinin borcudur. Çetede vefat eden milis efratının ailesini kaza heyet-i idaresi her suretle temin edecektir. Milis efratı içinde teşebbüsât-ı şahsiyede bulunmağı taahhüt eden efrat ile çeteye daimi surette gitmeye hazır efrat ayrıca tefrik olunacaktır. Bir milis efratı şimdilik bir siyah askeri ceket tedarik edecek ve sonraları daimi çete efratı gibi teçhiz olunacaklardır.

İşte, hülasaten [özetle] böyle olan bu nizamnameyi Merkez-i Umumi'ye gönderdim. Tımyanik köyünde bu teşkilatı tatbik ettim. Bu suretle heman yüz elli haneli olan bu köyde yetmiş nefer milis efratı vardı. Bunlardan maada [başka] üç fedai ve beş kişi de çete ile daimi gezmeye hazırıdı. Bu köye on mavzer tufengi tahsis ettim. Bunlar şimdilik heyet-i idare tarafından hıfz olunacak [korunacak] ve mahallini [yerini] yalnız eza ve cefaya [işkenceye] tahammül edecek iki kişi bilecektir. Mamafih milis efratı mavzerin istimalini [kullanımını] geceleri münavebe ile [nöbetleşe] talim edecekler ve ara sıra daimi çete reisinin nezaretinde endaht [atış] talimleri yapacaklardır.

Diğer Faaliyetler

Bu sırada Şemsi Paşa'nın üç taburla Manastır cihetine geçtiğini haber aldım. Aynı zamanda Aydın Redif Livası'nın Manastır havalisine sevk edildiğini duydum. Bu sırada ise diğer köylerde teşkilat devam ediyordu. On beş gün sonra Tikveş köyleri kamilen [tamamen] dahil olacaktı. Bu köylüler Nikodim civarında iki yüz elli kişilik bir Bulgar çetesiyle müsademedede [çatışmada] muvaffak olduğum zaman kısmen, bilahare seyre gelmişler[di ve] oradan beni uzaktan tanıyorlardı. Oralarda bulunduğumu duyan her köylü benimle çalışmaya heves ediyordu. Hepsi heman beraber gelmeye hazırdı. Hele Tikveş beylerinin gösterdiği fedakarlık, vatanperverlik hakikaten tarih-i inkılab-ı Osmanimizde altın yazıyla yazılmaya değer. Gece gündüz hiçbir şey düşünmeyerek çalışıyorlardı.

Dördüncü gün, harman yerinde, köylü elbisesi[yle] otururken, avluya iki avcı neferi girdi. Bunları görünce yüreğim hopladı. Acaba ihâta mı olunduk [kuşatıldık mı], dedim. Asıl korktuğum evin içinde bulunan çetenin derhal ateş açması idi. Hakikaten hazırlanmış idiler. Bu cihetteki [efrat] beni tanımazdı. Onun için gelenlere karşı gittim. Bir de yaklaşınca amcam Halil Bey ile Mülazım Melik Efendi olduğunu gördüm. Sarıldık, öpüştük. Müfreze ile civara geldiğini, görüşmek üzere beni aradığını söyledi. Yukarı çıktık.

Şemsi Paşa'nın vurulduğunu haber almıştım. İnanamıyordum. Bunlar teyit etti. Selanik'te de alay müftüsünü, daha birkaç kişiyi vurmuşlardı. Vuranlar ise tutulmamıştı. Artık mücadelede muvaffak olacağımıza emindim. Çünkü, böyle icraatın müsebbibleri[nin] tutulmaması, pek iyi tesir yapacak; hükümeti şaşırtacak, korkutacaktı. Nitekim öyle oldu.

Bir gün evvel ise Müfettiş-i Umumilik'e sureti aşağıda muharrer [yazılı] bir kâğıt göndermiştim.⁸⁴ Bu kâğıt İstanbul üzerinde, bu vukuat sırasında epeyce bir tesir yaptığını sonradan anladım. Çünkü, talebim vechile, derhal Hasan Rıza Bey'i salıvermişlerdi. O sırada Selanik'te tevkif edilmiş olan

⁸⁴ Metinde, Genel Müfettişlik'e gönderilen yazı metni yoktur.

zabitanı [subayları], Müşir İbrahim Paşa tahliye etmişti. Ar-
lık hükümetin de mağlup olacağı gereği gibi muhakkak idi.
Ben artık işin, herhalde, yakında halledilmesi lazım geleceğini
anıyordum. Bununla, Halil Bey'e, Karacaova'ya avdetle,
kendisinin Selanik Vilayeti Müfettişliği'ni deruhte etmesini
[üstlenmesini] ve Melik Efendi'nin Vodina ve Karacaova ka-
zaları çetesini teşkil etmek üzere efrattan itimat ettikleriyle
çıkmasını ve Fraşerli Elmas Bey'in memleketi olan Kolonya-
Fraşer cihetine aynı kuvvette bir çete ile hareketini ve keza
[yine] Yenice'de Mülazım Ali Efendi'nin kaza çete[sini] teşkil
etmesini ve köylerin teşkilatının buradaki gibi yapılmasını
izah ettim. Bir gece beraber kaldık. Ertesi gün avdet ettiler.

Bu sırada her taraftan cemiyeti ihbar etmedeydiler. Üs-
küp'te, Köprülü heyetini haber veren Avukat Sabit Efendi vu-
rulmuştu. Bu icraat halkın kamilen [tümüyle] cemiyet tarafı-
na celbini mucib [geçmesine sebep] oldu. Bu gün, köylü elbi-
sesiyle, Mustafa Necip Efendi ile bulunduğumuz evin sofa-
sında oturuyorduk. Uzaktan Krivolak yolundan iki atlı zabıt
gelmekte olduğunu haber verdiler. Durbinimle baktım. Birisi
Erkânıharp Kolağası Hafız Hakkı Bey, diğeri de Mülazım
Hüseyin Efendi idi. Geldiler, öpüştük. Hakkı Bey sebab-i vü-
rudunu [geliş sebebini] söyledi. Mustafa Necip Efendi'nin al-
dığı silahlar hakkında tahkikat [soruşturma] yapmak için gel-
mişti. Evvela görüştük. Verdiği izahat fevkalade ümmidbahş
[umut bağışlayıcı] idi. İbrahim Paşa, artık bizim emalimize
[isteklerimize] muhalif hiçbir şeyde bulunmuyordu. Müfettiş-
i Umumi Hilmi Paşa da bir hayli sükundaydı [sakindi]. Ana-
dolu taburları, Manastır'a giderken, yolda maksadı anlama-
ya başlamışlardı. Orada hiçbir tabur Manastır cihetindeki ar-
kadaşlar üzerine gitmiyordu.

Şemsi Paşa'nın vürudu [gelmesi] üzerine Erkânıharp Kay-
makamı Selahattin Bey, Kırçova [Kruçevo] civarına; Erkânı-
harp Binbaşısı Hasan Bey, bir çete ile, Pirlepe civarına çıkmış
ve daha birçok arkadaşlar bu suretle dağa çıkmış idiler.

Ben, Tikveş teşkilatını bitirdikten sonra Köprülü-Üsküp-
Kalkandelen-Kırçova kazalarından Manastır'a geçmek niye-

tindeydim. Bu sırada Merkez-i Umumi'den gelen bir kâğıda, Kalkandelen eşrafından Piyade Mülazımı ... Bey⁸⁵ ile Mülazım Trabzonlu Rauf Efendi'nin çeteye iltihak etmek üzere Selanik'ten hareket ettikleri ve ... Bey'in⁸⁶ de, memleketi olan Kalkandelen kazasına gönderilmesi yazılıyordu. Hafız Hakkı Bey'in vüsulünden [ulaşmasından] evvel Köprülü ve Gevgili kazaları hakkında malumat almak üzere, Heyet-i İdare'den birer kişi çağırıştım. Gevgili'den Mümtaz Yüzbaşı Vasıf, Köprülü'den de Doktor Mecit Efendi geldiler. Edilen müzakerede, teşkilatın, lüzumundan ziyade edilen itina neticesi, geri kaldığı anlaşıldı. Mamefih, Köprülü Heyet-i Merkeziye-si'ne, hülasası ber-vech-i âti [özetini aşağıda verilen], bir de beyanname gönderdim:

Gelen vekilinizden, teşkilatımızın pek geri olduğunu anladım. Köprülü[lü] Bulgar vatandaşlarımızın gösterdikleri cesaret ve fedakarlığı örnek alınız. Bulgar teşkilatının en müteşebbis fedailerini heman Köprülü[lü]dür. Siz[in] ise, daha, bir fedainiz yok. Buna hakikaten teessüf ederim. Mamefih, birkaç güne kadar, o tarafa geçtiğimde, teşkilatın gereği gibi tevessü ettiğini görmekle fahr ederim [övünürüm].

Dört gün sonra gelen bir kâğıtta, yalnız şehirde, her emre hazır on beş fedai bulunduğu, şehirdeki cemiyet efratının bini tecavüz ettiği [aştığı] bildiriliyordu. Bu suretle birkaç gün içinde heman on misli bir terakki [ilerleme] vardı. İşte bu seri terakki fevkalade ümmidbahş [ümit verici] idi. Hakkı Bey, birkaç saat sonra Tikveş'e gitmiş, vazife-i resmîyesine bakmaya başlamıştı. Ben, Selanik'te[ki] Merkez-i Umumi'ye, Kuvve-i Müsellaha Nizamnamesi ile ebeveynimden gelen mektupları gönderdim ve sureti aşağıda münderiç mezkur mektupta⁸⁷ söylediğim gibi, artık, her an ihtilale hazır olmanızı ve mamefih Ağustos on dokuza kadar tehhür [gecikme] kabil olur ise, o vakit, herhalde umumî ihtilali yapmamızı teklif etmiş ve Tikveş kazasındaki 25.000 İslam ahalinin kamilen hazır bulunduğunu bildirmiştim.

85 Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

86 Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

87 Mektup metni yazılmamıştır.

Gece mehtapta buradan çete ile...⁸⁸ köyüne hareket ettik. Belediye Reisi Rifat Bey orada bekliyordu. Bu köy ağaları da beraberdi. Orada görüşüldü. Aynı suretle tahlif [yemin] icra edilerek teşkilat yapıldı. Buraya da yedi mavzer tüfengi verildi. Ve bu köyün ismine Kaplanlar dendi. Ertesi gün Hafız Hakkı Bey, Selanik'e avdet ederken buraya gelmişti. Tıkveş'te, Mustafa Necip Efendi'nin Karacaova cihetine gittiği tahmin olunarak müfrezeler çıkarıldığını söyledi. Biraz gülüş-tük. Gece tahlif devam etti. Bu gece...⁸⁹ köyden tahlif için altmış köylü gelmişti. Onların tahlifi icra edildi. Hafız Hakkı Bey ertesi gün avdet etti. Ben de gündüz ovada kaldıktan sonra, gece, Rifat Bey'le yaya olarak Demirkapu istasyonu yanındaki kulübesine [kule'sine?] gittik. Burada o gece ve ertesi gün istirahat ettim. Bu sırada Vardar sol sahilindeki köy ağaları ile nehir üzerindeki kayıkçıyı ve demiryol[u] bekçilerini tahlif ettim. Ve o gece Demirkapu ormanının icabında saklanmak üzere istikşafıru [araştırmasını] yaptım. Burada müsait mağaralar olduğundan, icabında burada ihtifa [gizlenme] veya büyük kuvvetlere karşı müdafaa gayet kolaydı.

Akşam on ikiye doğru kulübeden hareket ettik. Demiryoluna muvazi [paralel] ince bir yolu takip ediyorduk. Ben ve Mustafa Necip Efendi hayvanda idi. Biz, avcı zabiti elbisesini giymiş bulunuyorduk. Gece saat üçe doğru köye yaklaştık. Evvelce gönderdiğimiz haber üzerine, bizi köyün ilerilerinde, mezarlık yanında bekliyorlardı. Bura köylüleri fevkalade cesaretiyle tanımıştı. İsmi hatırlayamadığım bir ağanın evine indik. Derhal tahlife başladık. Artık teşkilatı kendileri tarafından yapmalarını söyledim. Bu sırada Hüsnü Bey ile birkaç kişi, Vardar sol sahiline, oradaki köylüleri tahlife geçmiştiler. Artık her tarafta bin bir faaliyet vardı.

Birkaç saat istirahatten sonra, o gece, ben, yalnız Rifat Bey ile Kovadar'a döndüm. Çete de bu gece orada kaldıktan sonra Krivolak caddesi üzerinde ...⁹⁰ köye geldi.

88 Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

89 Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

90 Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

Bu sırada Manastır Topçu Alayı'ndan gelen bir nefer çete-ye iltihak etti. Tikveş Kaza Heyet-i İdaresi, cemiyet aleyhinde bulunan Jandarma Mülazımı Ali Efendi'yi hükümet konağı içersinde Drenova'dan köylü iki delikanlı vasıtasıyla vurdurmuş idiler. Atılan altı kurşun boşa gitmişti; bunlar da, çeteye gelip iltihak etmiştiler. Bu suretle çete mevcudu sekiz neferi bulmuştu. Şimdilik cemiyete mensup köyler arasında dolaşı-yorduk. Çetenin mevcudunu daha ziyade kabartmak istemi-yordum. Az mevcutla, gizli hareket ve iaşe [yeme içme işleri] kolay oluyordu.

?⁹¹ Bulgar vatandaşlarımızdan, ileri gelenlerden iki kişi dahil-i cemiyet oldu [cemiyete girdi] ve bu suretle Bulgar vatandaşlarımız arasında da bu fikir tevessüe [yayılmaya] başladı. Hele köylüler, bizim geldiğimizi ve kimseye zararımız olmadığını haber alınca, bizi hüsnükabul edeceklerine [iyi ağırlayacaklarına] dair haber göndermeye başladılar.

Bir gün Rifat Bey'in konağında kalıp, kaymakam ve kumandan beylerle ve heyet-i idare ile görüştükten sonra, akşamüzeri Drenova köyüne hareket ettik. Çete ile Karasu Köprüsü'nde birleştik. Çete efratı, yeni yapılan avcı elbisesini labis [giyinmiş] ve kaffesi [hepsi] mavzer tüfengiyle müsellahtı idi. Köyden gelen birkaç kişi ile birlikte köye girdik. Bu köyde jandarma karakolu var idiyse de, altından dolaşarak gözükmedik. Şevki Ali Bey de beraberdi. Gece, İdris Ağa'nın evinde kaldık. Burada da teşkilatı yaptık. Gündüz Nahiye Müdürü Drenova'lı Ali Bey geldi. Bu köylüler beni daha iyi tanıyordu. Hepsi fevkalade beşûş [güleryüzlü] idiler. Bura jandarma efratından birkaç nefer de cemiyete dahil olmuştu.

Akşamüzeri, buradan hareketle, gece dörtte ... köye gittik. Yanımızda iki hayvan vardı. Münavebe ile [nöbetleşe] biniyorduk. Burada, Hamza Ağa'nın evinde kaldık. Burada da teşkilatı yaptık. Bu köy de en ziyade cesaretine itimat olunan köylerden biriydi. Köy imamı epey tereddütten sonra dahil oldu. Biraz sonra Jandarma Yüzbaşı Cemil Bey de görüş-

91 Burada okunamaz durumda olan iki kelime vardır.

meye geldi. Kendisiyle musafahamızı [tokalaşmamızı] köylüler görünce cesaretleri büsbütün artmıştı. İmam Efendi, artık bu işte Allah'ın yardımıyla muvaffak olacağımıza kanaat getirdim diyordu.

Ertesi gece, buradan, ...⁹² köye hareket ettik. Abdullah Ağa'nın evine indik. Köylüler evvelce gönderilen haber vechile toplanmışlardı. Biraz dinlendikten sonra bütün köylüyü Abdullah Ağa'nın avlusunda, gece, tahlif ettik. İhtiyar, genç hepsi bütün kalbiyle meşrutiyet için can vermeye ahidler [yeminler] ediyordu. Bu ulvi manzara karşısında Osmanlılığın azameti hiss olunuyordu. Biz buraya hareket ettiğimiz vakit, çete de Mustafa Necip Efendi kumandasında, muavin Mülazım Rauf Efendi de beraber olduğu halde ve milis efratıyla takviye edilerek, kırk beş mevcutlu olarak Krivolak-Kovadar arasında postayı vurmaya göndermiştim. Merkez-i Umumi parasızlıktan bahsediyordu. Halbuki bugünkü postanın bin beş yüz lira kadar olduğunu haber almıştım. İki jandarma ile sevk olunan bu parayı almak lazımdı. Sabahleyin çete geldi. Fakat postayı vuramamıştı. Çünkü posta gecikmiş ve çetenin muhtefi olduğu [gizlendiği] bağlık mahale gelen Hristiyan köylüler ise bunları görerek ürkmüş ve müfrezeye haber vermeye gitmiş olduklarından, artık, beyhude kan dökmek için çete çekilmişti. Evvelce Köprülü'ye gönderdiğim haber üzerine, akşamüzeri gelmiş olan Mülazım Mustafa Nuri Efendi ile eşraftan Emin Ağa ve efrad-ı cemiyetten mürekkeb on iki kişilik bir kuvvetle saat on ikide köyden hareket ettik. Bu defa beygirim vardı. Çete o gece köylülere fenalık eden ve orada malikanesi bulunan bir beye nasayih-i lazimede [gerekli nasihatlerde] bulunduktan sonra ikmal-i teşkilata devam edecekti. Burada validemden aldığım bir mektupta, "başladığım işi bitirmeden dönersem sütümü helal etmeyeceği" yazılı idi.

Geceyi ...⁹³ köyde geçirdik. Orada da boş durmayarak gece yarısına kadar tahlif ile teşkilatı ikmal ettik [tamamla-

92 Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

93 Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

dık]. Evvelce Köprülü'den gelen Doktor Mecit Efendi'ye söylediğim vech ile bu köyün ileri gelenlerinden birkaç kişi Köprülü'de tahlif edilmişti. Burada teşkilatı yaptık. Köylüler pek memnun idiler. Ertesi gün alessabah [sabahleyin] Tili [?] tepesi üzerinden ... Emin Ağa'nın çiftliği olan ...⁹⁴ İslam köyüne hareket ettik. Evvelce elli altmış neferlik bir müfreze ile geçmeyi tehlikeli addettiğim [bu köyleri ve] kuvvetli Bulgar çetelerinin karargahı olan bu araziye on iki kişi ile geçtik. Yalnız vaziyetimiz başkaydı. Evvelce çeteye tesadüfte mutlaka mahvetmek lazım [idi], kaçırmak askerliğe bir nakise addolunurdu [karşı bir kusur kabul edilirdi]. Fakat şimdi rast gelirsek müdafaada kalınacak ve mümkün ise müsademe etmeden geçecektik. Yolda gayet dikkatli yürüyorduk. Akşamüzeri çiftliğe vardık. Zaten köyden bizi karşılamak üzere tepeye kadar on kişi gelmişti. Heman biraz yemek yedik. Sonra köylüleri tahlif ve teşkilatı icra ettik. Ben, bir an evvel Köprülü'ye girmek istiyor, ora teşkilatını gördükten sonra Üsküp'e geçmek, bir an evvel teftişi ikmal ile gezdiğim köyleri hazırlamak istiyordum.

Daha Tıkveş kazasında iken Şimali [Kuzeyli] Arnavutların Kaçanık'te toplandığını haber almış fakat maksatlarının ne olduğunu anlayamamıştım. Burada anladığıma göre, Jandarma Miralayı Galip Bey'in hükümet tarafından gönderildiği, fakat Arnavutların bu zatı salıvermediği ve maksatlarının meşrutiyet istemek olduğunu ve bu babda Kalkandelenli Emin Bey'in fevkalade gayreti sebk ettiğini haber aldım. Fevkalade mesrurdum. Demek, asıl çekindiğimiz, Şimali Arnavutluk bizimle beraber olacak. Sultanın altınlarına kanmayarak ibraz-ı hamiyet ediyorlar. Artık, maksat hasıl olacak demekti.

Ertesi gün Çelték-i Zir köyüne vardık. Gündüz orada tahlif ve teşkilatla vakit geçirdik. Akşamüzeri Köprülü'ye hareketle, evvela hariçteki tekyeye [tekkeye] indik. Orada, eşraf-tan Sabit Bey'le Doktor Bey bekliyorlardı. Öpüştük. Bana,

94 Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

Merkez-i Umumi'den ve Usturume Heyet-i İdaresi'nden gelen iki kâğıt verdiler. Merkez-i Umumi, umumi talep vuku bulacak ve eğer Sultan razı olmazsa İstanbul üzerine yürünecekti. Tikveş'te bulunarak, orada tecemmu eden [toplanan] Mustafa Necip Efendi kumandasındaki Birinci Milli Taburu ile Köprölü, İştib Milli Taburları bir alay teşkili ile harekete hazır bulunmayı yazıyordu.

Artık, ertesi günü avdete karar verdim. Usturume Heyet-i Merkeziyesi, o kazaya davet ediyor, teşkilatın mükemmeliyetinden bahsediyordu. Artık, hep seviniyorduk.

Meşrutiyet'in İlanı

Bugün 9 Temmuz 324 idi. Saat on bire doğru, ben ve Kalkandelen'e göndermek üzere beraberime aldığım...⁹⁵ Bey ve diğer rüfekâ [arkadaşlar] ile birlikte araba ile Köprülü'ye girdim. Yolda, tanıyan zabıtlar selam veriyor, taaccüble [hayretle] bakıyorlardı. Doğruca Emin Ağa'nın evine indik. Kapıda ufak bir kıta-i askeriye muhafızlık vazifesini görüyordu. Bir gün [evvel] gizli olarak efrat, zabıtlarına itaatle, meşrutiyete çalışacaklarına dair yemin etmişlerdi.

Efrat, fevkalade bir hürmet ibraz ediyordu. Yemekten sonra kaymakam-ı kaza Münif Bey'in –mebus– evine gittim. Orada görüştük. Bu sırada Mevki Kumandanı Süvari Livası Salih Paşa geldi. Epey kalabalık olduk. Biraz konuşulduktan sonra avdet edildi [dönüldü]. Ertesi günkü hareketten yalnız Heyet-i İdare'nin malumatı vardı.

10 Temmuz 324, bugün, esasen Merkez-i Umumi'nin bulunduğu Selanik'te kongre akt edilecekti. Selanik'i terk ediyor-ken kongreye geleceğimi söylemiştim. Fakat Tikveş'te işlerin çoğalması ve Köprülü'ye harekete karar vermem üzerine ve bir an evvel umumi hareketin icrasına hazırlanmak mütalaası üzerine kongrede bulunamayacağımı Merkez-i Umumi'ye arz etmiştim. Mamafih inayet-i Bâri ile kongrenin akti mukarrer olduğu [akdinin kararlaştırıldığı] gün, hakikaten, yevm-i mesud-ı meşrutiyetimiz [meşrutiyetimizin mutlu günü] oldu.

Sabah, Bulgar vatandaşlarımızın ileri gelenlerini çağırtım. Kendileri ile maksada dair konuştum. Hepsini birlikte çalışma-

⁹⁵ Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

ya razı idiler. Fakat, bu sırada umumi hareket için hazırlanılıyordu. Hareket emri geç vardığından; Köprülü, İştib ve Koçana'ya telgrafla bildir[il]di. Bunda: Umum ahali, hükümet konağı önüne toplanarak meşrutiyetin devamını ve Meclis-i Mebusan'ın derhal içtima davetini [toplantıya çağrılmasını] isteyecekti. Bu sırada topçu zabiti top atıp atılmayacağını sordu. Üç top atılmasını söyledim. Kumandan Paşa da bu sırada Emin Ağa'nın evine gelmişti. Bulgar ileri gelenlerine, şimdi hükümete toplanarak hürriyeti ilan edeceğimizi söyleyince şaşırıldılar. Ve gidip ahaliye haber vermelerini söyledim. Dağıldılar.

Saat üçe doğru, Kumandan Paşa beraber olduğu halde, çıktık. Ahali, hükümet konağı önüne toplanmaktaydı. Sonra asker geldi. Ulema-yı İslamiye ve Heyet-i Ruhaniye geldi. Harbiye Mektebi muallimleri, müdürleri orada olmadığından iştirak etmediler. Ahali toplanmış: Yaşasın Millet! Meşrutiyet! Hürriyet! diye bağırıyorlardı. Kumandan Paşa'ya Kaymakam Bey'e aşağı inmemizi teklif ettim. Hep [birlikte] aşağı inildi. Evvela, hoca efendilerden birisi dua etti. Bulgar rahiplerinden Pop Goşo⁹⁶ Efendi gayet müessir, Bulgarca bir nutuk söyledi. Ben de, biri Türkçe, biri Bulgarca, ber-vech-i âti iki kısa nutuk söyleyerek:⁹⁷ Yaşasın Vatan! Hürriyet! sözlerini hep beraber tekrar ettik. Bu sırada üç top atıldı. Asker de selam vaziyetinde duaya iştirak etti. Sonra kışlıklarına çekildiler.

Hükümet konağına çıkıldı. Artık, herkes birbirini kucaklıyor, tebrik ediyordu. Mabeyn'e [saraya] umum ahali namına bir telgraf çekildi. Bunda meşrutiyetin devamı ve hürriyet ilan edildiğinden, bir an evvel Meclis-i Mebusan'ın ictimasına

96 Ş.S. Aydemir bu adı Pop Keşof olarak vermiştir. Doç. Dr. Sina Akşin'in *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* adlı eserinde de (s. 89), başka bir vesileyle, Geşof adlı bir başka Bulgar'a değinilmiştir. İyi bildiği yabancı diller arasında Bulgarca da olan, Türkçe Bulgarca bir sözlüğü de bulunan Ali Kemal Balkanlı; "Pop'un "papaz" anlamına geldiğini, Goşo'nun da sık rastlanan bir isim olduğunu belirtmesi üzerine Pop Goşo olarak yazılmıştır.

97 Nutuk metinleri yazılmamıştır.

irade [buyruk] çıkması talep olunuyordu. Kaymakam ve Kumandan Paşa vuku-i ahvali Müfettiş-i Umumilik'e bildirdiler. Ben de şöyle bir telgraf çektim:

"Hastayı tedavi ettik. Bulgar vatandaşlarımız, bizimledir. Beyhude kan dökülmemek için muhakk olan matlahımızın is'afına [haklı talebimizin yerine getirilmesine] tavassut buyurunuz."

Öğle yemeğinden sonra ben, Üsküp'e Hüseyin Remzi Paşa'yı getiren trenle, Tikveş'e hareket ettim. Hareketten evvel köylerde teşkilatın ikmalî için lazım gelenlerle konuştum. Bulgar köylerine verilmek [üzere] Tikveş'te yazdığım beyannameyi tekrar istinsah edip [yazıp] verdiğim gibi, gece yazdığım Köy Teşkilat Hülasesi'ni heyet-i idareye bıraktım. Henüz bir cevap gelmemişti. İstasyon hıncahınç doluydu. Herkes eğleniyordu. Hat boyunca halk toplanmış, Üsküp trenini gözlüyordu. Akşamüzeri Krivolak istasyonuna çıktım. Yanımda, Köprülü'den muavin olmak üzere aldığım Mülazım Süleyman Efendi vardı. Orada fevkalade hizmeti sebk eden Mülazım Saim Efendi'nin validesi ve hemşiresi olduğundan, beraber almamıştım. Araba ile hareket ettik. Beraberimizde bir de onbaşı vardı. Bu sırada Mevki Kumandanı ve Binbaşı Kamil Bey diğer beyler karşı geldiler. Binbaşı Kamil Bey'den evvelce şüphe edilmekte olduğundan, şiddetle tarassut [gözlem] altına alınmış ise de sonra cemiyete idhal edilmişti [alınmıştı]. Kovadar'a yakın cadde üzerinde Mustafa Necip Efendi'nin milis taburu selam duruyordu. Bütün şehir halkı yol üzerinde idiler. Her taraftan meserret sadâları [sevinç nidaları] işitiliyordu. Baş tarafta Mustafa Necip Efendi'nin muavini Mülazım Rauf ve Daimi Çete efratı bulunuyordu. Bunlardan milis efratı elbise-i milliyeleriyle ve muhtelifülcins [çeşitli türden] esliha ile selam duruyordu. Mustafa Necip Efendi ile öpüştük ve doğruca Rifat Bey'in evine indik. Meclis-i Mebusan'ın içtimaya davetine dair telgraf geldi. Geceyi ... Bey'in⁹⁸ evinde geçirdik. Bu gece hiçbir haber yoktu.

98 Enver Paşa tarafından boş bırakılmıştır.

Ertesi gün Belediye’de toplandık. Bu sırada Köprülü’den gelen bir telgrafta, bu sabah İstanbul’dan meşrutiyetin ilanı-na dair bir telgrafın geldiği söyleniyordu. Biraz sonra resmi telgraf geldi. Artık hep memnun idik. Kan dökülmeye hacet kalmadan maksat istihsal edilmişti [amaç elde edilmişti]. Şerkerler dağıtıldı. Milislere yemek verildi. Sonra, dere kenarındaki mektep meydanlığında asker ve ahali toplanarak meşrutiyetin fevaidine [yararlarına] ve bundan böyle kardaş gibi yaşamak hususunda muhtelif lisanlarda nutuklar söylendi. Dua edildi. Bu sırada milislere bir iki el yaylın ateş ettirildi ki, Bu Hristiyan kadınlar arasında heyecanı mucib oldu. Mamafih teskin edildi. Köylüler dağıldı.

Ben de öğle vakti aldığım telgraf üzerine Selanik’e harekete hazırlandım. Çeteden dört neferle Mustafa Necip, Rauf ve Süleyman Efendi ve eşraftan Belediye Reisi Rifat Bey, Şevki Ali Bey, Mehmet Bey, Hasan Bey ve saire beraber idik. İstasyonlar doluydu. Gevgili istasyonunda bütün halk çıkmıştı. Burada halkın gösterdiği teveccühe dayanamayarak ağladım. Trenin hareketinde toplar atılmaya başladı. Köylüler serbestçe davullarla yol boyunca şenlik yapıyorlardı. Trende, İtalya hükümetinin Selanik Ceneral Konsolosu vardı. Hareketimizi samimi bir surette tebrik ediyor ve hakikaten memleketin selametinin bununla temin olunacağını söylüyordu.

Selanik’te

Tren, yolda geciktiğinden, saat bire doğru Selanik’e vasil oldu. Arkadaşlar tarafından hareketim evvelce Selanik’e bildirilmiş olduğundan heman bütün Selanik ahali istasyona dolmuştu. Meserret avazeleri [sevinç çığlıkları] arasında tren kalabalığa daldı. Erkânıharp Cemal, Faik Beyler kompartmanın önünde izdihamı men ettiler [engellediler]. Öpüştük. Faik Bey bir demet çiçek verdi. Bu sırada Talât Bey, bence en kıymetli yadigar olan, kırmızı ciltli bir Kanun-ı Esasi kitabı verdi. Kalabalığı güç hal ile yarabildik. Arkadaşlarım kalabalık içinde kayboldular. Halk kendilerini buselere gark ediyordu

[öpücüklerle boğuyordu]. Bu sırada pederim istasyon kapısının bekliyordu. Gidip elini öptüm. Meserretinden pek müteheyyicdi [heyecanlıydı]. Edilen ibram [zorlama] üzerine şöylece, kısa bir nutuk söyledim:

Vatandaşlar!

Hakkımda lütfen gösterilen eser-i muhabbete teşekkür ederim. Ben buna layık olmak için bir şey yapmadım. Her Osmanlının seve seve ifaya koşacağı bir vazife, hasbettali' [talihim dolayısıyla] uhdeme verildi. Eğer, bunu hakkıyla ifa edebildiysem bu mükafat kafidir.⁹⁹ Hamd olsun, Meşrutiyet'i istihlal ettik. Hürriyetimizi aldık. Fakat bununla vazifemizin bitmiş olduğunu sanmayalım. Asıl müşkülat bundan sonra başlar. Tarik-i terakkide [ilerleme yolunda] attığımız bu ilk adımı muvaffakiyetle ilerletmek için çok çalışmak, dikkat etmek lazımdır. Mamafih bundan böyle Müslim, gayri Müslim bütün vatandaşlar elbirliğiyle çalışarak hür milletimizi, vatanımızı daimi tealiye sevk edeceğiz.

Yaşasın Millet! Yaşasın Vatan!

Umum halk, hulus-i kalb ile [yürekten gelerek], bu son sözleri tekrar ettiler. Bu sırada Belediye Reisi Adil, umum Selanik ahalişi namına izhar-ı iltifat buyurdular. Hazır olan, Debreli İsmail Beyefendi'nin arabasına bindik. Vaka-i irtica da izhar ettikleri [gösterdikleri] hamiyetle ...¹⁰⁰ olan mahdumları Fuat Bey beraber idi. Cemal ve Faik Beylerle beraber idik. Bir süvari takımı yolda çevirdi. Asker, ahali arabasının etrafını almış, kalabalık arasında araba, yavaş yavaş ilerliyorduk. Tahtakale Caddesi, Hürriyet Meydanı üzerinden beyaz Kule'den İttihad Meydanı'na ilerledik. Halkın bu sıra-

⁹⁹ Resneli Niyazi Bey de hatıratının başında aynen şunları yazmıştır:

"Hizmet-i naçizanemin lüzumundan ziyade takdir olunduğunu arz etmek istiyorum. Şahsımın, hizmetimin o rütbe alıışlara değeri olmadığını anlatmak, ispat etmek üzere hatıratımı yazmaya mecbur olduğumu söylemek istiyorum. Ben ne yaptım bilmem! Cemiyet'ten aldığım bir emri, beni Resne'de bulunduran tali' bir başka arkadaşına tevcih etseydi, benden daha az mı çalışacaktı?"

¹⁰⁰ Bu cümle ve önceki cümlede belirgin olmayan ve iyi okunamayan üç kelime ile üstü çizili karışık ibareler vardır. "Debreli" kelimesi Vizeli gibi de okunabilecek durumdadır.

da izhar ettiği muhabbet [gösterdiği sevgi], gayrı ihtiyari beni ağlatmıştı.¹⁰¹

Beyaz Kule bahçesinde, Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa'nın intizar ettiğini [beklediğini], yaveri, Süvari Yüzbaşı Süleyman Efendi söyledi. İnip bahçeye girdim. Elini öptüm. Kendisinin bana gösterdiği itimat, muhabbete binaen, fevkalade hürmetim vardı. O da gözlerimden öpererek iltifat buyurdu.

Eve döndüm. Musika [bando] yolda çalıyor. Halk evin önünde toplanmıştı. Ben ise hakikaten müteessir [duygulanmış] idim. Kendi kendime, milletin benim gibi bir en hakir hizmetçisine gösterdiği muhabbeti görünce, Sultan Hamit iyilik etmek isteseydi kendisine ne yapılmazdı, diye düşündüm. Halkın ihtarı üzerine pencereye çıkmağa mecbur oldum. Yolda valideme rast gelmiş, elini öpmüştüm. Burada kardaşlarımla görüştüm. Hepsi memnun idiler. Bir saat sonra halk dağıldı. Ben de bir daha avdet edemeyeceğimi [dönemeyeceğimi] ümit ettiğim odaya girdim. Her şey yerli yerindeydi. Hiçbir şey değiştirilmemişti. Gece istirahat ettim.

Ertesi gün Merkez-i Umumi'ye giderek arkadaşlarla birlikte çalışmaya başladık. Birkaç gün sonra amcam Halil Bey, Karacaova Çetesi'yle geldi. Demir Bey¹⁰² hakikaten burada da izhar-ı hamiyetle, bütün emlakimi terk ile, çeteye iltihak etmişti. Bu sırada evvela Bulgar çeteleri, sonra Rum ve Sırp çeteleri gelip hükümet-i cedideye arz-ı dehalet ettiler [yeni hükümetin merhametine sığındıklarını arz ettiler].

O sırada İstanbul hâlâ oyun oynamak istiyordu. Meşrutiyet verilmiş olduğundan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti

101 Bu kelimeden sonra, metinde, "Bu sırada Kaymakam Cemal Bey'in (geleceğin Cemal Paşa'sının) eser-i muhabbet olarak sarf ettiği bir söz ilelebed hatırında kalacaktır: 'Sen şimdi Napolyon gibi oldun,' dedi. Halbuki vazife-i askeriye nokta-i nazarından onu kabına varamayan bir hareket" ibaresi yer almaktadır. Enver Paşa bu ibarenin üzerini çizmiştir. Ş.S. Aydemir'in bu konuda eserinde verdiği bilginin kaynağı, bu üstü çizili ibaredir.

102 Metinde, buraya kadar daima Timur Bey şeklinde anılmış olan kişidir. Sadece burada, nedense, Timur imlasi terk edilerek açık olarak Demir yazılmıştır.

ti'nin artık dağılması teklif olunuyordu. Buna karşı, Müfettiş-i Umumiye'nin aşağıda muharrer cevabı,¹⁰³ vaziyeti pek iyi bir surette anlatıyordu. Rum çete rüesasından [reislerinden] Apostol Kaptan, avanesiyle geldiği gibi; Yenice'den meşhur Bulgar çetesi reisi Voyvoda Apostol ve Gevgili, Vodina voyvodaları ve en nihayetle Santralist Partisi Reisi Sandanski Efendi ile Paşiçe (?) Efendi ve rüfekası geldiler. Bunların teşhizatı [donanımı] ve zapturaptları [disiplinleri] hakikaten fevkaladeydi. Bütün çeteler, Müslim ve gayrı Müslim, bütün halk tarafından aynı samimiyetle alkışlanıyor ve birkaç gün istirahatten sonra avdet ediyorlar [dönüyorlar], köylerine dağılıyorlardı. Bunları, evvela Yunan komşularımızın ziyareti ve müteakiben Sırp ve Bulgar komşularımızın ziyareti takip etti. Hepsisi gayet samimiyetle bu teceddüdü [yenilikleri] tebrik ediyordu. Bu tebrikler efkar-ı ahali üzerinde iyi tesir etti.

Bu sırada Sultan Hamit hâlâ inanamıyor ve daima yarım tedbirlerle bizi aldatmak istiyordu. İstanbul'a da nümayişler [gösteriler] aynı suretle devam ediyordu. O vakte kadar hükümetin İngilizlere karşı gösterdiği soğuk muamelenin tabii aksi tesiri olarak, halk bütün cesaretiyle, İngiltere sefareti ve sonra gelen sefirini alkışlıyordu. İstanbul teşkilatımız pek vâsi [geniş] olmadığından, İstanbul'da bir an evvel hükümete iktidar vermek ve sultanın şahsına bir kastımız olmadığını temin etmek [güvencesini vermek] üzere, kendi arzusuna tebaîyetle bir heyet göndertmeye karar verildi. Bu sırada derhal Üsküp ve Manastır Heyet-i Merkeziyelerinden gönderilmiş olan heyetlerle birlikte Merkez-i Umumi, idare-i umura [işleri idare etmeye] çalışıyordu.

Mamafih, cemiyetin yegane çalıştığı şey, hükümete bir an evvel iktidar-ı lazımı vererek [gereken iktidarı göstererek] asayiş[sizlik] ve intizamsızlığa nihayet vermektir. Bu sırada üç gün şenlik yapıldı. Bu sırada memlekette karışıklık var diye bazı hükümet konsoloslarının süfun-i harbiye [savaş gemileri] celbine teşebbüs edecekleri hakkında bazı ihbarat-ı ciddi-

¹⁰³ Aşağıda muharrer (yazılı) denilen cevap, metinde yer almamaktadır.

yede [ciddi ihbarlarda] bulunuldu ise de buna ehemmiyet verilmeyeceği tabii idi. Çünkü hakikatı halde, hükümet icra-yı nüfuz edememekle beraber, dahil-i şehirde [şehir içinde] ve memleketin her tarafında asayiş fevkalade idi. Ufak bir sirkat [hırsızlık] bile vuku bulmuyordu.

Yavaş yavaş efkar-ı ahali sükun bulmaya başladı. Eski nizamnameyi tadilen [değiştirerek] yapılan yeni nizamnameye göre; Merkez-i Umumi, azasını yirmi bire iblağ ile [tamamlayarak] Siroz Oteli yanında, gazete idarehanesinde, daire-i mahsusada çalışmaya başladı. Bu sırada herkes cemiyete koşuyordu. Çünkü yegane kuvveti bunda görüyordu. Fakat bunlar, yavaş yavaş, birkaç gün içinde hükümete sevk edildi ve bu suretle halka, yine iktidarın hükümte olduğu; yalnız, şimdi eskisi gibi hırsızlık ve haksızlık yapamayacakları anlatıldı. Üç vilayet heyet-i idareleri mebusları kararıyla yapılan yeni nizamname hülasasına göre 5 Kasım 324'te bir kongre-i umumi aktine karar verildi.

Bu sırada Merkez-i Umumi, bir karışıklığa mahal vermek üzere, her tarafa müfettişler gönderdiği gibi; uzak olup, idare-i sabıka [eski yönetim] zamanında irtibatta bulunulmayan vilayetlere de, yeniden tensikat icra etmek [düzenlemeler yapmak] ve ihtilal esnasında kendiliğinden türeyen bazı heyet-i idareleri tetkik etmek üzere derhal Anadolu içerilerine ve Arabistan'a memurlar gönderildi. Bu sırada, Cemiyet'in harici ve dahili birbirine rabt etmiş [bağlantıya geçmiş] ve İzmir'de, bin tehlike içinde, çalışmada olan Doktor Nazım Bey, Selanik'e gelmişti.

Ekler

Yararlanılan Bazı Kaynaklar

Ahmet Niyazi, Kolağası Resneli, *Hatırat-ı Niyazi yahud Tarihçe-i İnkılab-ı Kebir-i Osmâni'den Bir Sahife*, İstanbul, 1326.

Akşin, Doç. Dr. Sina, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980.

Ali Cevat. Kolağası, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrâfıya Lugatı*, Dersaadet, 1313.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C: I, II, III, İstanbul, 1970-1972.

Feroz Ahmed, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1971.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yayınları, İstanbul, 1989.

Hellert, J.J., *Nowel Atlas de l'Empire Ottoman*, Paris, 1844.

İskora, Gen. Muharrem Mazlum, *Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965*, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

Karabekir, General Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu? Nasıl Kuruldu? Nasıl Idare Olundu?*, İstanbul, 1982.

Kiepert, Heinrich, *General Karte des Turkischen Reiches in Europa und Asien*, Berlin, 1855.

Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945.

Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1948.

Miller, William, *Travel And Politics in the Near East*, London, 1898.

Sorgun, Taylan, *HALİL PAŞA-Bitmeyen Savaş Anılarım ve Belgeler*, İstanbul, 1972.

Şemsettin Sami, *Kamus-ül âlam*, C: I-VI, İstanbul, 1306-1316.

Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkryalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara, 1987.

[illegible]

Enver Paşa'nın anı defterinin ilk sayfası.

ذوق علیہ عنایت کردار

اسم و شهرت	مدری اسمی عمل نامی	بانی و عمل وادی	محل	سنت و سفت و خدمت و آداب صلاحیت	سامل و زوج و جاس مشموعه اور پ اولی	در بخت مکرم
پیر و پیر	و پیر و پیر	و پیر و پیر	و پیر و پیر	و پیر و پیر	و پیر و پیر	و پیر و پیر

سجل قوسه نید اولان عمل				احکامی			
ری	کود	سا	حکمت	ولایت	علمی	به و فرسی	زاد
۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰

بالاد اسم و شهرت و محل و سمتی هرر اولان **پیر و پیر** دولت مبادت کادیشی باز ادوب
 اول سوونکه جرعه قوسه نید اولدیشی مشر اینو نه کره اعنه نقدی **پیر و پیر**

Enver Paşa'nın nüfus kâğıdı.

Enver Bey'in 1906-7'deki görevi sırasında yaptığı yazışmalardan örnekler

کسیه قوتانغه
 یکریمکم دی بورا موره سی ایتمه حساب مده
 بویه کوریدیم حکمی رشه یوزلیمده افراده
 بوجیم فکیده. لهر دقت مده حقیقه. بیا
 علی عینا بیلغ دیا بیلغ شوز قدر بیه
 کوندرلیم و بورا افراد شانه بیه
 همه الیا قوزی عیدکلرینه بونمده
 مردم براتنا بیه حصصه ایجا ایله
 اربو یلی سنه محمد .
 ۲۰ / ۱
 ۱۰ / ۱
 ۱۰ / ۱

Kesriye Kumandanlığı'na,

Yirmi gün evvel bura müfrezesi için münasip miktar yevmiye gönderileceği vaat buyurulmuştu. Efrata borçlu kaldık. Her vakit de müfreme çıkıyor. Binaenaleyh, inayeten bin veya bin beş yüz kadar yevmiye gönderilmesini ve burada efrad-ı şahane bu sene Hızır-İlyas kuzusu yemediklerinden bu nimetten mahrum bırakılmamaları hususunun icap edenlere emir buyurulması müsterhamdır.

20 Haziran 322
 Erkânıharp Kolağası
 ENVER

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

خداوند به ده کی مفرزه افرازنده کینه حبیب به قربان
اختلاج اعصاب حمله روحیه ادرک
دل کبیر ضلالت یوت با غلبه نرسید
بورانه ارایه اید طوفانی ساخته حتم
اندیشه دارانه اید استیج ابراهیم
انجی سنده دوشی حضور حق عزوجل
به ریخ بر این ستم

الحمد لله رب العالمین
و

Müsta'celdir

Manastır'da [Bitola] Vekalet-i Celile-i Müşiriye

Kolonya'daki müfreze efratından Keskinli Habib bin Kurban, ihtilac-ı asab hastalığına duçar oldu. Deli gibidir. Zapt edilemiyor. Binaenaleyh, kendisinin buradan araba ile doğru Manastır'a hastaneye gönderilmesine ve araba kirasının buradaki yevmiye akçesinden verilmesi hususuna müsaade-i âliyelerince bi-dirig buyurulması müsterhamdır.

23 Haziran 322

Erkânıharp Kolağası

ENVER

کوری ردیف خرمنی قوۃ المفع

کوری سیدرین بورا کسان کوندر دیک اوتوز چوال قدر
ادینک چادوار نه قاریغ اقلینق بورا خجیلری
بولور . دالمقارن بولور سیدرین اوتوز چوال قدر
بوتکین بورا کسان استماره نایب دیرور
سیدرین چادوار

ایک ایلده دیرور

Görice [Korça] Redif Fırkası Kumandanlığı'na
Görice müteahhidinin bura vekiline gönderdiği otuz çuval kadar unun
çavdarla karışık olduğunu bura fırıncıları söylüyor ve ekmeklerin bu sebeple
pişmediği anlaşılıyor. Binaenaleyh buradaki suiistimalata nihayet verilmesi
müsterhamdır.

25 Haziran 322
Erkânıharp Kolağası
ENVER

ایستاد اویا کوئی

ناتسه نطقی قیام افند

بود کرجه اوایل حزب شریفه نه تیره زهادران ابراهیم عیوض
قیصر اراد اوستول قیصر ادره نه که سه کیک پر دم عیینه
لریده ذر ساعت بیده صادم ایستدر. قیصر ده قیصرانه
مرد و خا و آن قیصریه نیا استیکه ایدلدر. سه خرا
نطقه ارج ایدلدر. اینجا ده ربح قیصره. صادم
ایده و ایدلدر و ادره ادره ایدلدر و ایدلدر. صادم
ایده و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر
ایده و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر
ایده و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر
ایده و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر

نطقه نیا صادم ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر

ایده و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر

ایده و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر و ایدلدر

1. Avcı Müfrezesi Kumandanı ESTARAVİNA Köyü

24 Ağustos 322

Manastır Mintakası Kumandanlığı'na

Podimerçe köyünün cenub-i şarkisindeki tepelerde tesadüf edilen GLASLI Kaptan APOSTOL idaresindeki sekiz kişilik bir Rum çetesiyle gündüz saat yedide müsademe edilmiştir. Neticede Kaptan mecruhen ve altı nefer refiki meyiten [ölü olarak] istisal [tümüyle mahu] edilmiştir. Beş Gra tufengi elde edilmiştir. Müsademede 320 mavzer ve 13 Martin fişengi sarf edilmiştir.

Bu müsademede Avcı Üçüncü Bölükten Kırçovalı Tefik ve Onuncu Süvari Alayı Beşinci Bölük'ten Onbaşı Vekili Hüseyin, sairlerine nispeten, hüsnühizmet göstermiş ve efrad-ı saire de vazifelerini hakkıyla görmüşlerdir. Zabitandan Avcı Üçüncü Bölük Yüzbaşısı Ahmet Niyazi ve Süvari Yüzbaşısı Vekili Akif Efendiler de taltife şayan surette maharet ve cesaret göstermişlerdir.

Erkânıharp Kolağası
ENVER

۵ ارجن مله ۵۰۰ ماده کوی ۱۴ / ۱۵

نانه منطقه سی حمانه الملقه

۱۱ بر سره خلیج سلطانیه بانی قبری اورمانده ۵۰۰۰ سنده
 ۵۰۰۰ ماده نقدی صیفانی ۲۵ ماده طلا صیفانی
 ۲۰ ماده ۲۰ ده ۲۰ ماده نقدی ۲۰ ماده طلا صیفانی
 ۲۰ ماده نقدی ۲۰ ماده طلا صیفانی
 ۲۰ ماده نقدی ۲۰ ماده طلا صیفانی

مافوده ۲۰ ماده نقدی ۲۰ ماده طلا صیفانی
 ۲۰ ماده نقدی ۲۰ ماده طلا صیفانی

5. Avcı Müfrezesi MAKOVE Köyü

13 Ekim 322
100

Manastır Mintakası Kumandanlığı'na,
 11 Ekim 322 Sultan Yanı kulübeleri ormanları müsademesinde 2550
 mavzer tüfengi cephanesi, 64 Mavzer tabanca cephanesi, 30 Martin, 10 da
 jandarma neferinin keza Martin cephanesi sarf edilmiştir.

Müfreme Kumandanı
 Erkânıharp Binbaşısı
 ENVER

Makova'da ikinci sınıf redif onbaşılardan Mahmut ile gönderilmiştir.

۱۴
۱۴

مناسره حفر حبل نقشه انچه

بوره کی شکر اذبح کونیدی قورتی اذنه المذی یور -
المذی سلفاتو آجیلند دنه تدبیرلر حفر حبل -
با نق المذی مباله سی مدیه سولیم . بوجه
ادجی بر سه موقوفه ده دفعه بلیه و لوازم دایره سی
للق قونلو - انچه تدبیر کین برلشدی . نمونه رین
المذی بوسه ایدل تقدیم ایدل حکم . بوجه مطلقه
قوتیه انفعده عله ایتم . ذیانه -

المذی حفر حبل
المذی

13 Ağustos 323

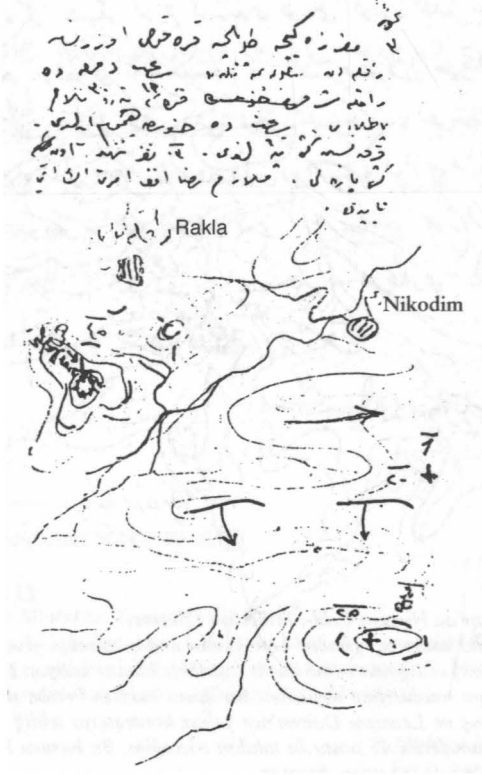
Manastır'da Huzur-ı Celil-i Müfettiş-i Efhama,

Buradaki asker üç günden beri kurtlu undan ekmeği yiyor. Ekmekler sulfato [kinin] acılığında ve ne kadar pişirilirse hamur kalıyor. Başka ekmek mübaya'asını müdüriyete söyledim. Bu husus evvelce Presbe mevkiinde de vuku bulmuş ve Levazım Dairesi'nce yalnız kontratçıya tebliğ ile geçirtilmişti. Numunelerini ilk posta ile takdim edeceğim. Bu hususu Mıntaka Kumandanlığı'na da arz ettim. Ferman.

Erkânıharp Binbaşısı
ENVER

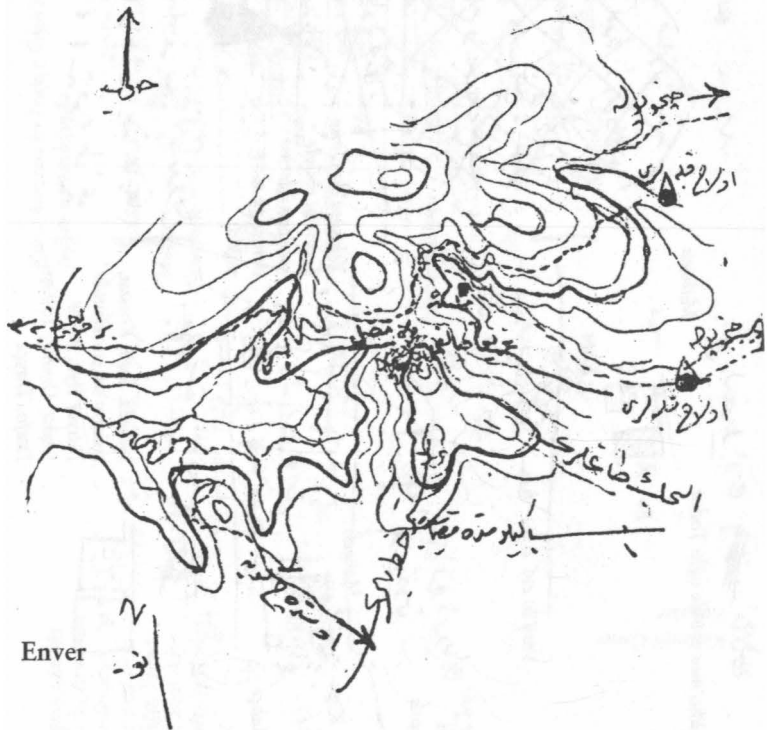
Krokiler

3 Temmuz'da Nikodim'de vuku bulan müsademeye ait notlardan.

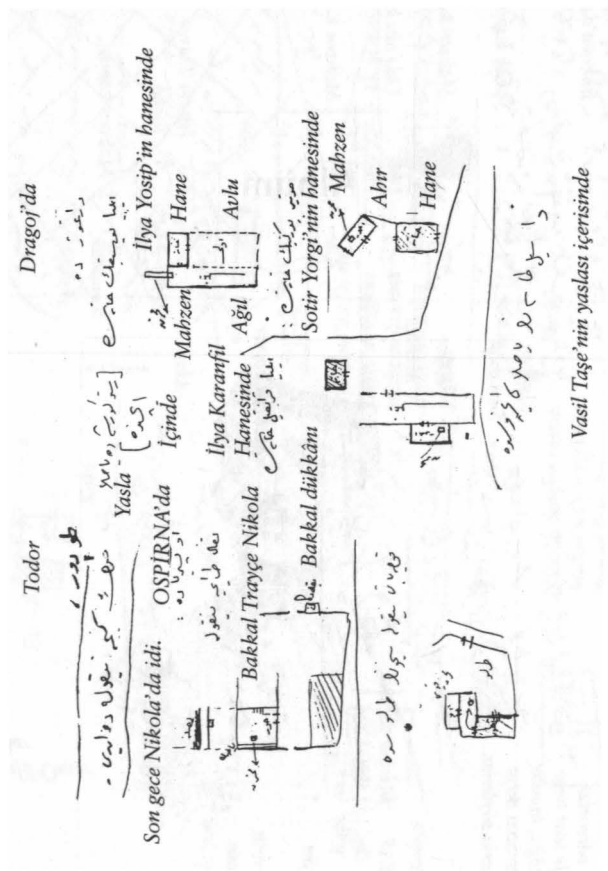

Saat 6'da cennuptan hücum edildi. Kırk beş kişi tepelendi. Üç nefer şehit, on kişi yaralı. Mülazım Rıf'a Efendi, emri en iyi yaptı.

الحمد لله يا ابراهيم الطاهر الوهاب الوهاب الوهاب الوهاب الوهاب
قل ايد لك خيرا موقعا دجوا خيرا موقعا دجوا خيرا موقعا دجوا

26 Ağustos 323 Pazar günü Bratoçna köylülerinden sekiz kişinin katle-
dildiği Griva mevkii ve civarı krokisidir.

Albüm

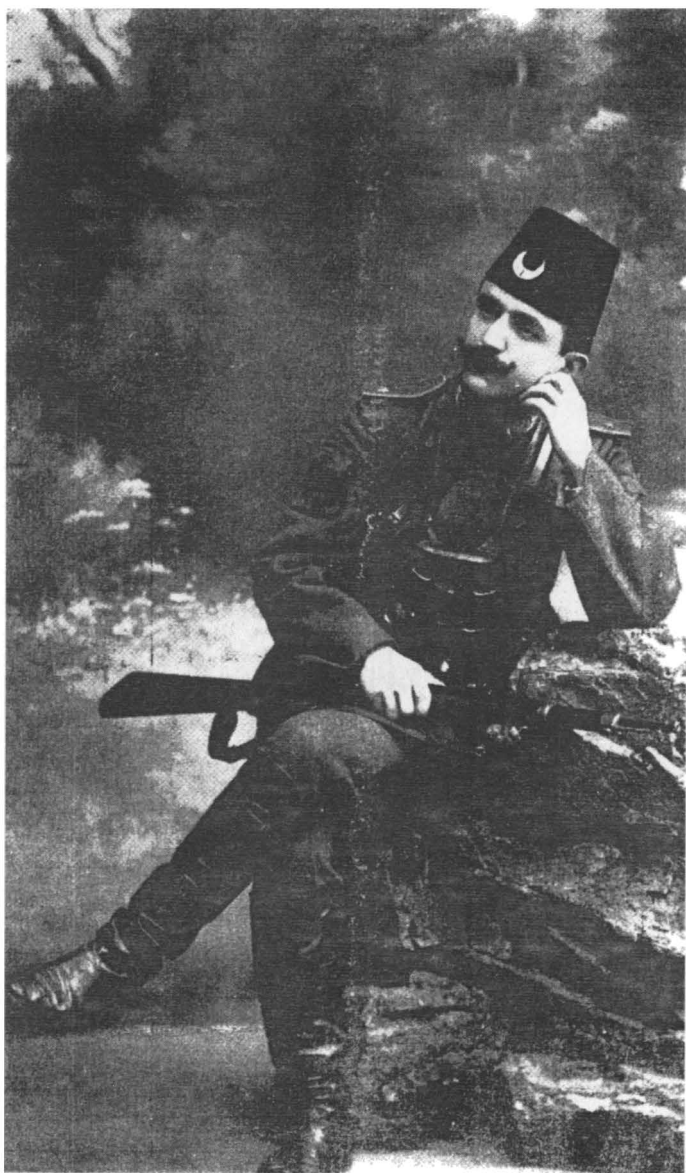

Enver Paşa'nın
18/19 Mart
1875
İstanbul
10-2-1875
Karşı sayfadaki fotoğrafın arkasında, yukarıdaki not yer almaktadır.
Enver Paşa'nın, "Nazmi Bey kardeşime takdim. Manastır. 18/19 Mart
sene 322 [1906]" notuyla fotoğrafı armağan ettiği kişi Nazmi Toker'dir.
1875 İstanbul doğumlu Toker Harbiye'den jandarma subayı çıkmış, Sivas
valiliği, 6. ve 7. dönemler Kayseri milletvekilliği yapmıştır.

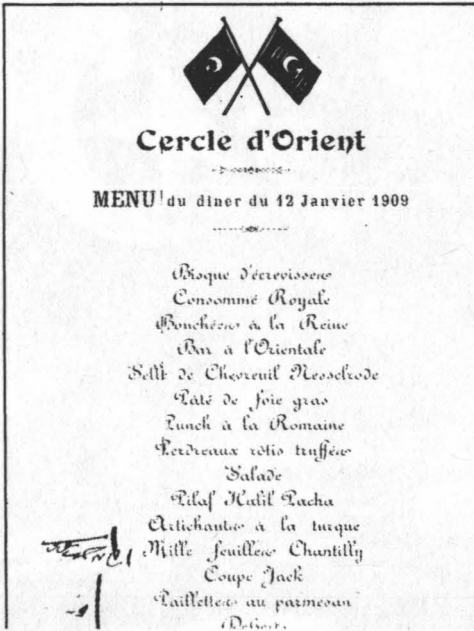

*Enver Bey çete müsademeleri sırasındaki karyaketleriyle
(Bu fotoğraflar muhtemelen Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'da
bir stüdyoda çekilmiştir).*

Balkan Savaşı sırasında Edirne Muhasarası nedeniyle basılmış bir kartpostalda Enver Paşa.

Enver Paşa'nın Meşrutîyet'in yıldönümünde Serkildoryan'da katıldığı yemeğin imzalı menüsü (solda). Meşrutîyet döneminde "Kahraman-ı Hürriyet Enver Bey" ibaresiyle basılan bir kartpostal (sağda).

Enver Bey Derne'de Mustafa Kemal'le.

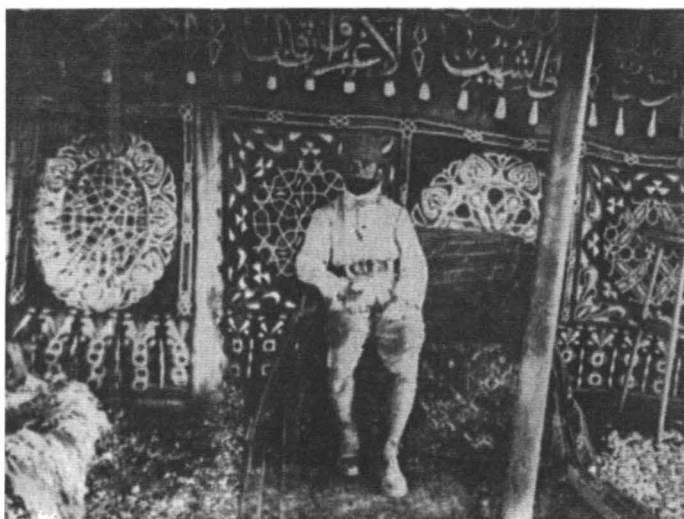

Enver Paşa Harbiye Nazırlığı makamında.

*Enver Paşa'nın
Meşrutiyet'ten sonra
çekilmiş fotoğrafı.*

Enver Bey Trablusgarp'ta.

Diken gazetesinin "Meşahir"
dizisinden Sedat Simavi'nin
çizgileriyle Enver Paşa (Taha
Toros Arşivi'nden).

Enver Paşa (1918).

Enver Bey

مرد میدان و غادر انور
مفخر اهل غدار انور
ملکده فاحشه استبداد
محو ابیه مهر زکادر انور

Yukardaki portrenin arkasına elle yazılmış olan soldaki kıta şöyledir:

Merd-i meydan-ı vegadır Enver
Mefhar-ı ehl-ı gazadır Enver
Mülkten zulmet-i istibdadı
Mahveden mihr-i zekâdır Enver

بِسْمِ نَعَالِ اَشْبُو بِيك اوج بوز بکرمی طغوز
نسی شهر شبا لک بکرمی بختنه کونی علی القباچ
آلا نورده ساعت درنده دوللو عمنلو ناهیه سه ن
مضرتربنک ولید جمیعتنک اجراسی مقرر بولند بغه بایم
مذکورده نشر بفرماری
عائنه طرز

Enver Bey'in evlenmesi

Bi-mennihi teala işbu bin üç yüz yirmi dokuz senesi şehr-i Şubat'ın
yirminci Perşembe günü alessabah alaturka saat dörtte devletlü, ismetlü
Naciye Sultan Hazretlerinin velime cemiyetinin icrası mukarrer
bulunduğundan yevm-i mezkurda teşrif buyurmaları

Ayşe Tarzıter

بِسْمِ نَعَالِ ماه مال رومینک بکرمی بختنه کونی قسامی دوللو عمنلو
ناهیه سلطان مضرترب حربه ناغری دوللو انوریا با مضرتربنک ولید
جمیعتنک اجراسی مصمم اولد بغه بوم مذکورده آلا نورده ساعت دن بری
زاده لرند و سار الیهل نشان طائنه ک نورنا غری لطفا نشر بفرماری
رجا اولور افسم ماه رومینک و لاه

Bi-mennihi teala mah-ı hal-i Ruminin yirminci perşembe günü akşamı
devletlü, ismetlü Naciye Sultan Hazretleriyle Harbiye Nazırı Enver Paşa
Hazretlerinin velime cemiyetinin icrası musammem olduğundan yevm-i
mezkurda alaturka saat on bir buçuk raddelerinde müşarünileyhin
Nişantaşı'ndaki konaklarına lütfen teşrif buyurmaları rica olunur efendim.

7 Rebialahir 1332 / 20 Şubat 1319 (1329 olmalıydı)
(5 Mart 1913)

- II. Abdülhamit (bkz.Sultan Hamit)
- Abbas Bey 68
- Abdullah Ağa 87
- Abdullah Bey 60
- Abdullah Efendi 37
- Abdurrahman Bey 64
- Abdülaziz Efendi 42
- Abdülkadir Efendi 52
- Adana 45
- Adem Ağa 73-74, 76
- Adil (Selanik belediye başkanı) 94
- Ahmet Ağa (hizmetçi) 13-14
- Ahmet Bican Efendi 51
- Ahmet Dayı (Enver Paşa'nın takma adı) 68
- Ahmet İlyas (Konyalı) 117
- Ahmet Niyazi Bey (Resneli kolağası, hürriyet kahramanı) xii, xv, xx, 53, 101, 110,
- Ahmet Paşa (bakınız Hacı Ahmet Paşa)
- Ahmet Tevfik Efendi (mülazım) 47
- Akif Efendi (yüzbaşı) 35, 37, 110
- Alasonya 49-50
- Alatini 32
- Ali Efendi (mülazım) 51, 66, 71, 83, 86
- Ali Efendi (mümtaz yüzbaşı) 55
- Ali Efendi (süvari) 24
- Ali Efendi (yüzbaşı) 43
- Ali Cevat Bey (kolağası) 27-28
- Ali Naki Bey 41
- Ali Paşa (mirliva) 21, 42, 56
- Ali Remzi Bey 45
- Almanya ix
- Andon 116
- Arabistan 97
- Armutlu (bakınız Kuruşevo)
- Arsılayan Efendi (doktor) 53
- Aryar 28
- Asım Bey (şifre kâtibi) 12
- Apostol Kaptan 25, 96
- Atatürk, Mustafa Kemal xix, 73, 126
- Atıf (teğmen) xv
- Avrupa xvii, 9, 23, 28, 44, 48-49, 58
- Aydemir, Şevket Süreyya ix, xii, xiv, xxii-xxiii 3-6, 8, 11, 18, 21, 26, 28, 31, 35-36, 52, 73, 78, 91, 95,
- Ayşe Hanım (Enver Paşa'nın annesi) x, 6
- Aziz Bey (Mısırlı) 42

Bağarya Efendi 50
Baha (avukat) 58
Bahaeddin Bey (doktor) 40, 48
Balkanlar xxi
Balkanlı, Ali Kemal xxiv-xxv,
6, 91
Bayar, Celal xix
Beyaz Kule 52-53, 55, 62-63,
94-95
Bitola (bakınız Manastır) 108
Bleda, Mithat Şükrü 41
Bolu 37, 44
Bosna 74
Bratoçna 115
Bukova 117
Bulgaristan 20
Burhaneddin Efendi 38
Bursa xv, 31, 41

Canbolatzade İsmail Efendi
(Bey) x, 40-41, 49, 52-53,
Cemal Bey (bakınız Cemal
Paşa)
Cemal Paşa x, 49, 66, 95
Cemil Bey (Gürcü) 15
Cemil (yüzbaşı) 52, 86
Cengiz, Halil Erdoğan xxv
Conker, Nuri 37
Cuma 21

Çarova 21
Çeltek-i Zir 88
Çiska 68-69

Debre xxi, 46, 56
Delmeççe 26
Demir Bey (bakınız Timur Bey)
Demirhisar 26
Demirkapı (Demirkapı) 77,
85

Derbent (bakınız Klisura)
Derne 126
Dibre (bakınız Debre)
Dimetoka 34
Dime Lazar 116
Dinme 116
Dirican, Perihan xxv
Disolay 26
Divanyolu 3
Diyarbakır 11, 62
Doyranlı Ahmet Ağa (Enver
Paşa'nın takma adı) 74
Dragoj 118
Drenova xxi, 86
Duru, Kâzım Nami xv
Düzgören, Seyfi 45

Edirne 41, 60, 124
Eğri Değirmen 37, 45
Ehlova 27
Elmas Bey (Fraşerli) 83
Emanuel Karasu Efendi 36
Emin Ağa 87-88, 90-91
Emin Bey (Kalkandelenli) 88
Ergiri 28
Ertuğrul (kardeşi) 6
Esat Paşa 54, 62
Estaravina 110
Ersek (bakınız İrsek)
Eyüp Sabri Efendi 42

Fahri Bey (vilayet tercümanı)
45
Faik Bey 93-94
Fethi Bey (bakınız Okyar, Ali
Fethi)
Florina xxiv
Fraşer 83
Fuat Bey 94
Fuat Efendi (mülazım) 66

Galip Bey (jandarma miralay) 88

Geşof 91

Gevgili (bakınız Kökili)

Girit 8

Glas 110

Görice xxiv, 109

Gramos 28

Griva 115

Habib Bey 44, 50

Habeş 48

Hacı Ahmet Paşa (Enver Paşa'nın babası) 6, 103

Hacı Nazmi (miralay) 56-58

Hadi Paşa 24

Hafız Hakkı Bey 17-18, 30, 49, 52, 61, 78, 83-85

Hafız Hakkı (kolağası; bakınız Hafız Hakkı Bey)

Hafız İsmail Nuri (bakınız Hafız Hakkı Bey)

Hakkı Bey (binbaşı) 31, 54

Hakkı Efendi (mülazım) 46

Halil Bey (başkâtip) 56

Halil Efendi (bakınız Halil Paşa)

Halil Bey (Paşa), Kutulamâre Kahramanı (Enver

Paşa'nın amcası) xxiii, 11-13, 30, 52, 66, 68-69, 82-83, 95

Halim (jandarma neferi) 19-20

Hamdi Bey 14

Hamdi Bey (Silistreli) 48, 59

Hamdi Onbaşı (Ergirili) 28

Hamza Ağa 86

Hanioğlu, M. Şükrü xxii, 5-6

Hanya 8

Hasan Bey 35, 37, 55-56, 68

Hasan Bey (Erkân-ı Harbiye Reisi) 24, 34, 83, 93

Hasan Hüseyin (Selanikli) 117

Hasan Rıza Bey 57-58, 82

Hasan Tosun Bey xv, 34

Hasene (Enver Paşa'nın kardeşi) 6

Haydar Bey (Yenişehirli) 49

Haydar Efendi 46

Hayrettin Ağa (Debreli) 56

Hersaka 28

Herseka (bakınız Hersaka)

Hıfzı Bey 64

Hilmi Bey 79

Hilmi Efendi 52

Hilmi Paşa 20, 54-55, 57-58, 60-62, 78, 83, 95

Husrev Bey 39

Hürriyet Meydanı 94

Hüseyin Bey (Kolonyalı) 35, 37

Hüseyin Bey (miralay) 23

Hüseyin Bey (Timur Bey'in akrabası) 68-69

Hüseyin Efendi 62, 72, 83

Hüseyin Hilmi Paşa (bakınız Hilmi Paşa)

Hüseyin (Konyalı) (bakınız Kolonyalı Hüseyin Bey)

Hüseyin Remzi Paşa 92

İbrahim (inzibat subayı) 53

İbrahim (telefon zabiti) 63

İbrahim (kanun yüzbaşısı) 51, 53, 55, 60

İbrahim (mülazım) 47

İbrahim Bey 10, 66

İbrahim Paşa (bakınız Müşir İbrahim Paşa)

İdris Ağa 86

İlya 116

- İlyâ Karanfil 118
 İlyâ Yosip 118
 İnanç, Kâzım 11
 İngiltere 48, 96
 İnönü, İsmet xii, xix, 45
 İrsek 28
 İskender Muslu 117
 İskora, Muharrem Mazlum
 11, 18, 34, 44
 İsmail Beyefendi, (Debreli) 94
 İsmail Enver (Enver Paşa) 3-4
 İsmail Hakkı Bey (bakınız
 Hakkı Bey, binbaşı) 18, 31,
 43, 59, 62
 İsmail Mahir Paşa 43
 İsmail Paşa (süvari feriki) 42, 45
 İsmet Paşa (bakınız İnönü,
 İsmet)
 İskavidis (Kaptan) 25
 İstanbul 3, 11, 17, 22, 29, 31,
 36, 38, 44-46, 48, 51-52,
 55-63, 67, 70, 75, 82, 89,
 93, 95-96, 121-122, 143
 İstarya 28
 İstefo 116
 İşkodra 46
 İştib 23, 89, 91
 İtalya 48, 93
 İttihat Meydanı 94
 İven 25

 Kaçanik 88
 Kâğıthane 14
 Kalkandelen 25, 43, 83-84,
 88, 90
 Kamil (Enver Paşa'nın kardeşi)
 6
 Kamil Bey (binbaşı) 92
 Kani Bey 28
 Kaplanlar 85

 Karabekir, Kâzım xi, xiii, xv-
 xvi, xix, xxi, xxv, 25-26,
 33-35, 37, 45, 57, 59
 Karacaoğlu 61, 66, 68, 83, 85,
 95
 Kara Hafız Efendi 3
 Karaköprü 35
 Karasu Efendi (bakınız
 Emanuel Karasu Efendi)
 Karavarlı 18
 Karşıyaka 61
 Kastomonu 70
 Katrin (Katerin) 49
 Kayalar 68, 117
 Kâzım Efendi (Diyarbakırlı)
 11
 Kâzım Paşa (bakınız İnanç,
 Kâzım)
 Kenan Bey 39
 Keserye xxi
 Kesriye xxi, xxiv, 28, 43-44,
 107
 Kırçova 23, 83
 Kırkkilise (Kırklareli) 60
 Kızılçıklı (bakınız Drenova)
 Kilisura 19
 Killigil, Nuri 6, 103
 Kitka xii, 21, 25
 Klisura xxi
 Koçana xvii, 20-21, 91
 Kolonya 28, 35, 37, 83, 108
 Konya 35, 117
 Korça (bakınız Görice)
 Kosova 46, 58
 Kovadar 72, 77, 85, 87, 92
 Kökili xxii, 84, 93, 96
 Köprülü xxii, xxiii, xxv, 72,
 83-84, 87-93
 Krasna 116
 Krivolak 83, 85, 87, 92

Kut, Halil bkz. Halil Paşa
Kutülamare xxiii
Kruçevo (bakınız Kırçova)
Kuruşevo 19, 55, xxi
Kuruşova (bakınız Kuruşevo)
Küçük Hüseyin 79
Linkaza 117

Mahir Paşa 59
Mahmut 112
Makedonya xi, xiii, xvii, xxi-
xxii, 35, 48
Makove 112
Manastır xi, xv-xxii, xxiv, 3,
9-10, 17-20, 23-26, 28,
31, 34-38, 40-50, 55-58,
61, 63, 66, 68, 82-83, 86,
96, 108, 110-113, 121
Mandelstam 19
Manyasızade Refik Bey 40,
49, 59
Mayatepek, Osman ix-xx, xxv
Mazhar Bey 46, 57, 61-62
Mecit Efendi (şehzade) 12-13
Mehmet Efendi (mülazım) 69
Mehmet Tahir Bey (Bursalı)
(bakınız Tahir Bey,
binbaşı)
Melik Efendi (mülazım) 82-83
Meveddet Hanım 59
Mısır 42, 51,
Mithat Bey (bakınız Bleda,
Mithat Şükrü)
Mişe Efendi (doktor) 50
Mizancı Murat Bey (bakınız
Murat Bey)
M. Tevfik 44, 65
Muhtar Efendi 53, 55
Murat Bey 40
Musa Kâzım Bey 58

Mustafa Efendi (berber) 51
Mustafa Efendi (müderres) 43
Mustafa Kemal Bey (bakınız
M.K. Atatürk)
Mustafa Nedim Bey 50
Mustafa Necip Efendi 52, 54,
72, 79, 83, 85, 87, 89, 92-
93
Münif Bey 90
Müşir İbrahim Paşa 62, 66, 83
Müzahir Ağa 42
Mogila xxi, 18
Moran, Servet (bakınız Servet,
kolağası)
Morihoa 25

Naci Bey 39
Naciye Sultan 133
Napolyon x, 95
Naslıç xxiv
Naşit Bey 49
Nazım Bey x, xvii, 31, 39, 48,
50-59, 61-63, 97
Nazım Bey (miralay) 31, 39
Nazım Bey (Selanikli) 39
Nidai Efendi 62
Nikodim 27, 82, 114
Nikola 116
Nişantaşı 133
Noska (Toska) 27
Nuri Bey (bakınız Killigil,
Nuri)
Nuri Paşa (Enver Paşa'nın
kardeşi, bkz Killigil, Nuri)
Nuri (yüzbaşı) (bakınız
Conker, Nuri)
Nüzhetiye 19

Ohri xxiv, 23, 42-44, 46, 56
Okyar, Ali Fethi 26, 43, 58

Olimpos 64
 Olimpos Palas 52, 61-63
 Ospirna 118
 Orbay, Mediha (Enver Paşa'nın kardeşi) 6
 Orbay, Kâzım xiii
 Oruç (bakınız Ramazan) 150
 Oruç (Kalkandelenli) 25

 Ömer 79
 Ömer Çavuş 72

 Papadiya 25
 Papadya (bakınız Papadiya)
 Pasiçe (?) Efendi 96
 Pavlos Efendi (yüzbaşı) 22
 Pertev Bey (Paşa) 14
 Petalina 25
 Petso (Peşo) 26
 Pirlepe xxiv, 27, 43-44, 47, 55, 57, 62, 83
 Platanya 8
 Podimerçe xxv, 25, 110
 Pojar xxi, 27
 Pop Goşo 91
 Pop Keşof (bakınız Pop Goşo)
 Presbe 113
 Priştine 31
 Prizren 34

 Rahmi Bey 36, 59-62, 64
 Rahmi Paşa (ferik) 42
 Rakla 27, 114
 Ramazan (şehit nefer) xxv, 26
 Rauf Efendi (Trabzonlu) 84, 87, 92-93
 Rauf Paşa 54
 Refet Bey 23, 68
 Remzi (bakınız Ali Remzi Bey)
 Resne xv, xx, 18, 68, 94

Resneli Ahmet Niyazi Bey
 (bakınız Ahmet Niyazi Bey)
 Resneli Yüzbaşı Osman Efendi 63, 68
 Reste 116
 Reval 48
 Rıza Efendi 114
 Rıza Paşa 10, 12
 Rifat Bey (belediye reisi) 72, 85-86, 92-93
 Rostkofski 19
 Rumeli xvii, 28, 30, 34, 39, 43, 45-47, 49, 55, 67, 73
 Rusya 19, 48
 Ruhi Bey 56

 Sadettin Efendi 14
 Sadettin Bey 62
 Sabit Efendi 83
 Sadık (kaymakam) (bakınız Sadık Sabri Bey)
 Sadık Sabri Bey 44, 50, 63
 Sadri Efendi (yüzbaşı) 11-12, 14-15
 Saim Efendi (mülazım) 92
 Salih Efendi (kolağası) 17
 Salih (nefer) 66
 Salih Paşa 90
 Sami Bey 46
 Sami Bey (polis müfettişi) 55
 Sandanski Efendi 96
 Sapari 18
 Sarafof 111
 Sarıkamış xiii
 Selahattin Bey 48, 83
 Selanik x, xiv, xxiv, 8, 17, 20, 30-32, 34-43, 45-47, 49-50, 52-53, 56-61, 64-65,

- 67, 72-73, 77, 82-85, 90,
93-94, 97
Serfice 49-50
Serkildoryan 124
Servet (kolağası) 25, 35, 37
Sevüktekin, Kâzım 11
Seyfi (Firuzağa) (bakınız Seyfi
Düzgören)
Silistre 48, 59
Simavi, Sedat 130
Sirkeci 59
Siroz 41
Siroz Oteli 97
Sorgun, Taylan 11
Sotir 116
Sotir Yorgi 118
Suavi (Enver Paşa'nın takma
adı) 63
Sultan Hamit 8-9, 13, 15, 23,
38, 95-96
Sultantepe 21
Sultan Yanı xxv, 63, 112
Süleyman Askeri (binbaşı) xv
Süleyman Efendi (avcı
yüzbaşı) 35
Süleyman Efendi (mülazım)
92-93
Süleyman Efendi (süvari
yüzbaşı) 95
Şaşka 116
Şemsettin Sami 27-28, 146
Şemsi Paşa 82-83
Şerif Bey 18
Şerif Bey (kurmay yüzbaşı)
xviii
Şevki Ali Bey 71-72, 86, 93
Tahir (Bursalı) xv
Tahir Bey (binbaşı) 31
Tahir Efendi 34
Tahir Yahya 117
Tahsin Uzer 27, xxi
Tahtakale 55
Tahtakale Caddesi 94
Talât Bey (bakınız Talat Paşa)
Talât Bey (Posta ve Telgraf
başkâtibi) (bakınız Talat
Paşa)
Talât Paşa xv, xvii, 32-33, 36,
39-41, 46, 49, 64, 78, 93
Tarziter, Ayşe 133
Taşkılla mahkemesi 9
Tayyar 25
Tayyar Efendi (yüzbaşı) 36, 47
Tekeveş (bakınız Tikveş)
Tepe (bakınız Mogila)
Teselya 8
Tevfik 25
Tevfik (mülazım-ı evvel) 44
Tevfik Efendi, Süleymaniyeli
47, 61, 64-65, 71-72
Tikoş xxi
Tikveş xxi, 27, 61, 68, 70-72,
74-75, 79, 82-86, 88-90,
92
Tikveşli Hoca 74-75
Timur Bey 68-69, 95
Timyanik xxiii, 73, 79, 81
Trablusgarp xii, xvii, 51, 129
Trabzon 84
Trayçe Koşa 117
Trayçe Nikola 118
Trayçe Toşko 117
Todor 116
Toker, Nazmi 121
Topaço 116
Toros, Taha 130
Tuna 74

Unat, Faik Reşit 4
Usturumçe 89

Üsküp 20-22, 49, 57, 83, 88,
92, 96, 143

Vardar xiv, 39, 65, 79, 85,
Variçobanit 28

Vasil Taşe 116, 118

Vehip Bey (Paşa) (binbaşı) xv,
xxii, 48

Veliko 116

Veloşina 116

Viyana 30, 49

Vize 94

Vodina 27, 67-68, 83, 96
Voyvoda Apostol 96

Wassos (miralay) 8

Yangın (bakınız Pojar)

Yanya 46, 48

Yasla 118

Yenice 61, 64-66, 83, 96

Yenişehir 49

Yunanistan 8, 28

Zeki Bey 12-13, 15

Zeki Paşa 10

Zişan Hanım 59

Ziya (mülazım-ı evvel) 45, 50

23 Temmuz 1908... Makedonya'nın
Köprülü kazasında dağa çıkmış genç bir
subay Meşrutiyet'i ilan eder...

*Bu subay, Enver Bey, başlattığı hareketin
imparatorluğun kaderini kökten
değiştireceğini ve kendi kaderinin de bu
değişimle iç içe olduğunu henüz
bilmemektedir...*

*Enver Paşa, bu sıcak günlerin ardından
kaleme aldığı anılarında gençlik,
öğrencilik ve subaylık yıllarından, II.
Meşrutiyet'e uzanan dönemi anlatıyor.*

*Enver Paşa'nın, Balkan dağlarında çete
kovalama ve çatışmalarla başlayan
askerlik hayatı, Talât Bey ile tanışması,
İttihat ve Terakki'ye girişi ve
dağa çıkışı...*

*Bu kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nun
son döneminde Cemal ve Talât Paşalarla
birlikte ülkeyi yöneten Enver Paşa'yı
kendi kaleminden okumak isteyenler için.*

Enver Paşa (1881-1922) 1902'de Harp Akademileri'ni bitirerek Selanik'te göreve başladı. 1906'da İttihat ve Terakki'ye üye oldu. II. Meşrutiyet'in ilanında önemli rol oynadı. 31 Mart İsyanı'na karşı Balkanlar'da toplanan Hareket Ordusu'na katıldı. Bingazi'de, Mustafa Kemal ile aynı cephelerde İtalyanlara karşı savaştı. İstanbul'a döndükten sonra İttihat ve Terakki'nin iktidarının pekişmesinde önemli yeri olan Babıâli Baskını'na katıldı. Balkan Savaşı'nda işgale uğrayan Edirne'nin kurtarılışının öncülerindendi. 1914'te Sait Halim Paşa kabinesinde harbiye nâzırı oldu. Hanedandan Naciye Sultan ile evlendi. Osmanlı-Alman ittifakının gelişmesinde ve ülkenin I. Dünya Savaşı'na girmesinde önemli rol oynadı. Ancak savaş öncesindeki askeri başarılarını, savaş sırasında tekrarlayamadı. Başkomutan vekili olarak görev yaptığı Sarıkamış Harekâtı kayıplarla sonuçlandı. Mondros Mütarekesi'nin ardından, Odessa ve Berlin üzerinden Orta Asya'ya gitti. Türkistan'ın bağımsızlığı için çalışırken, Tacikistan'da bir çarpışmada hayatını kaybetti. Mezarı 1996'da İstanbul'da Abide-i Hürriyet Tepesi'ne nakledildi.

